

ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM

Írások Sipőcz Katalin tiszteletére

Szerkesztette:

Bíró Bernadett, Szeverényi Sándor

Studia uralo-altaica 57

Redigunt:

Sándor Szeverényi

Sándor Papp

András Róna-Tas

ÉRTELEM ÉS ÉRZELEM
Írások Sipőcz Katalin tiszteletére

Szerkesztette:
Bíró Bernadett
Szeverényi Sándor

Szeged, 2024

© University of Szeged
Department of Altaic Studies
Department of Finno-Ugrian Philology

© Szegedi Tudományegyetem
Altajisztikai Tanszék
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Published in 2024

DOI: 10.14232/sua.2024.57

ISBN 978-963-688-012-5

Online ISSN 2677-1268

Tartalom

Tabula Gratulatoria.....	7
<i>Kedves Kati!</i>	12
Светлана Динисламова: <i>Каталин</i>	14
Bakró-Nagy Marianne: <i>A hős és az ő fejedelemsége</i>	17
Baranyiné Kóczy Judit: <i>Lovas múltban gyökerező metaforák: a LÓ kulturális konceptualizációi a magyar kifejezésekben</i>	49
Rogier Blokland: <i>Small-scale comments on Uralic and other evaluatives</i>	63
Gugán Katalin: <i>Ikonikus céljaink: a szórendi variációs lehetőségek feltérképezéséről az obi-ugor nyelvekben</i>	77
Gerson Klumpp: <i>A mirative connector in Kamas</i>	103
Kozmács István: <i>Az udmurt embernevek néhány elméleti kérdése</i>	131
Kubitsch Rebeka: <i>A Volga–Káma-vidék nyelveinek múltidőrendszere és morfológiai evidencialitás hiánya a mordvinban</i>	147
Maticsák Sándor: <i>Pallas expedíciójának manysi anyaga</i>	169
Nagy Zoltán: <i>„Ma hideg van.” A hideg és a vaszjugáni hantik</i>	185
Sipos Mária: <i>Képi sémák az ’ül’ kvázikopolák létrejöttének hátterében</i>	205
Elena Skribnik – Daria Zhornik: <i>The state of the Northern Mansi language in 2020s: education, media, resources</i>	239

Tabula Gratulatoria

Ajanki, Rigina

A. Molnár Ferenc

Asztalos Erika

Bakró-Nagy Marianne

Baranyiné Kóczy Judit

Bereczki András

Bibok Károly

Bíró Bernadett

Blokland, Rogier

Bradley, Jeremy

Csáji László Koppány

Csepregi Márta

Cser András

Csúcs Sándor

Dinislamova, Svetlana

Dolovai Dorottya

Domokos Johanna

Duray Zsuzsa
É. Kiss Katalin
Farkas Judit
Fejes László
Fenyvesi Anna
F. Gulyás Nikolett
Fogarasi György
Forgács Tamás
Forsberg, Ulla-Maija
Gécseg Zsuzsanna
Grünthal, Riho
Gugán Katalin
Györkiné Gábor Éva
Hasala, Kasper
Hansági Ágnes
Holopainen, Sampsa
Honti László
H. Varga Márta
Janurik Boglárka
Kaiser Kamilla
Kecskés Júlia
Kelemen Ivett
Keresztes László
Kerezsi Ágnes
Klumpp, Gerson Stefan

Kovács Magdolna

Kozmács István

Kubitsch Rebeka

Laakso, Johanna

Magyar Nyelv - és Irodalomtudományi Intézet, KETK, Nyitrai
Konstantin Filozófus Egyetem

Maticsák Sándor

Molnár Zoltán

Nagy Zoltán

Németh Miklós

Németh Szilvia

Németh T. Enikő

Németh Zoltán

Orava, Anna

Orava, Antti

Oszkó Beatrix

Paréj Gabriella

Pataki Júlia

Podschivalow, Kirsi

Pomozi Péter

Révay Valéria

Ruttkay-Miklián Eszter

Saarinen, Sirkka

Schön Zsófia

Simon Valéria

Sirató Ildikó
Skribnik, Elena
Söptei Bálint
Suntcova, Ekaterina
Szabó Ditta
Szeverényi Sándor
Szilágyi Zsófia
Sziráki Zsófia
Tamm, Anne
Tamás Ildikó
Tóth Viktória
Vančo Ildikó
Vándor Anna
Várnai Zsuzsa
Vecsernyés Ildikó
Virtanen, Susanna
Vojter Kitti
Wagner-Nagy Beáta
Zaicz Gábor
Zhornik, Daria
Zsigri Gyula

Kedves Kati!

Nagy öröm számomra, hogy én írhatom ezt a köszöntőt, hiszen majdnem húsz éve vagyunk kollégák, és ennyi ideje ülünk egymás mellett a tanszéken. Ez alatt az idő alatt számos konferencián és szakmai úton voltunk együtt, megjártuk Szibériát, számtalanszor voltunk szobatársak, írtunk közös cikkeket, tanulmányokat, részt vettünk nemzetközi és hazai projektekben, tartottunk együtt órákat, és rengeteget beszélgettünk szakmai – és egyéb – dolgokról is. A hivatalos programokon kívül gyakran szerveztünk egyéb közös programot is, tehát azt hiszem, bátran mondhatom, hogy miután a doktori képzés keretében először a tanítványod voltam (vogl leíró nyelvtant és szemantikát tanítottál nekem), utána kollégák, majd barátok is lettünk.

Tanszékünknek Te vagy a legrégebbi dolgozója – hiszen az egyetem elvégzése után rögtön itt kezdted dolgozni –, és egyúttal a legbiztosabb pontja is, hiszen Rád mindig lehet számítani, akár oktatásról, akár szakmai vagy szabadidős programok szervezéséről, akár külföldi vendégek fogadásáról, fuvarozásáról, netán elszállásolásáról van szó. Még az otthonotokban is számos alkalommal vendégül láttad a tanszéki kollégákat (például évfárá, kiskarácsony vagy lektorok búcsúztatása apropóján), amit ezúton is köszönünk. És természetesen nem hagyhatjuk megemlítetlenül, hogy a tanszéknek 10 évig a vezetője is voltál, amikor a nehéz helyzet ellenére is próbáltál mindent megtenni a tanszék, a kollégák és a diákok érdekében.

Szakmai pályádat tekintve megállapíthatjuk, hogy igen sokszínű, hiszen foglalkoztál/foglalkozol többek között lexikológiával, ditranzítív szerkezetekkel, grammatikalizációval, metaforákkal, kulturális nyelvészettel, etnoszintaxissal, evidencialitással, szociolingvisztikával. Kétség nélkül mondhatjuk, hogy a manysi nyelvnek az egyik legelismertebb és legszakavatottabb ismerője vagy, aki több alkalommal járt terepmunkán Szibériában, és aki a nyelv számos területét kutatta, s a sok éves tanításnak köszönhetően kiválóan ismeri mind a régi, mind pedig az újabb manysi nyelvváltozatokat.

A kutatás mellett oktatóként is számos területen vagy jelen, a manysi nyelv mellett különféle nyelvészeti kurzusokat és finn nyelvet is tanítottál, illetve tanítasz, sőt Jyväskylä-ben három évig magyar lektorként is dolgoztál. Emellett voltál vendégtanár a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemen, valamint tartottál órákat a Helsinki és a Turkui Egyetemeken is. Oktatóként és kutatóként egyaránt jellemző Rád a lelkiismeretesség, a nagyon világos és logikus gondolkodás- és előadásmód, a nagyfokú rendszerező- és problémamegoldó-készség, valamint az alapos felkészültség és az új irányzatok figyelemmel követése.

*

Születésnapod alkalmából ezzel a kötettel szeretnénk kedveskedni Neked. A kötet összeállításánál arra törekedtünk, hogy olyan tanulmányokat olvashass, amelyeknek témája és/vagy szerzője kötődik kutatói, szakmai tevékenységedhez. Reméljük, hogy örömet leled mind az írásokban, mind pedig a Tabula Gratulatoria impozáns névsorában, amely valószínűleg nem teljes, de igyekeztünk minél több kollégát, barátot elérni. E kötet elkészültében pedig a szerzőkön kívül meg kell említenünk Csepregi Mártát, Kerezi Ágnes és Ekaterina Szuntcovát, akik – ha kértük – tanáccsal, lektori véleménnyel láttak el minket, ha megszorultunk.

*

Kedves Kati, születésnapod alkalmából azt kívánjuk Neked, hogy legyen még sok örömed és sok sikered mind a szakmai, mind pedig a magánéletben, és hogy maradj mindig ilyen biztos pont mind a tanszék, mind pedig családod számára!

Szegedi kollégáid nevében:
Bíró Bernadett

Каталин, намхоталынт науын янытлытѣлум,
Сымыл миннэ лѣтѣытыл лѣвыглытѣлум,
Матѣмас нау ѣтын мѣн вѣйхатымѣна,
Вѣтихал, тѣванакт хѣнтхатыгмѣна.

Мир нупыл ѣмас нау самыл сунсѣгын,
Юртыѣысь ѣлуѣкве мѣхумн хѣлтѣгын,
Мѣт хѣн лѣтѣытт кустырыг вѣганын,
Ты хосыт нотаныл ѣлаль тотыянын.

Мѣнѣси лѣтѣыл тортѣл потыртѣгын,
Сѣв ѣги-пыг тавѣн ханисѣтѣгын,
Ты ур сыманув сѣгтым путгѣгыт,
Пумасип лѣтыѣ лѣвуѣкв таѣхѣгыт.

Науын, Каталин, рѣт сирыл ѣнѣсилум,
Йигрисиг науын акваг ловиньтылум.
Нау ѣлнэ мѣн ѣс хуньтѣх ѣхтѣгум,
Венгрия атыл ѣс тах лылтѣгум,

Туп ѣлаль вос хѣталыт посиѣыг ѣлѣгыт,
Нѣматыр лѣлитл ул вос турманлѣгыт,
Вос лунттѣнув-вѣстѣнув сѣткве ѣнѣсѣгыт,
Сѣгтым халанылт вос потыртѣгыт.

Йѣтил Каталин, намхоталынт янытлытѣлум,
Тамле стих лѣтѣытыл туп мѣйлуптытѣлум...
Тѣрум мыг, хуньтѣх ѣс хѣнтхатымѣна,
Увсииг холѣт тѣнт сыныгѣхатымѣна

Светлана Динисламова

A hős és az ő fejedelemsége

Bakró-Nagy Marianne

Szegedi Tudományegyetem
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Based on the heroic epics of Ob-Ugric hero-princes, the paper analyzes the designation of some of their central concepts in the translations of the texts and the dictionaries of these languages. After investigating prince, principality, town, and castle, the conclusion is that Hungarian and German translations, in several cases—not independently of the influence of Russian as a metalanguage—obscure the world that these texts represent but paradoxically also help their understanding.

keywords: Ob-Ugric heroic epics, prince, principality, translation

kulcsszavak: obi-ugor hőseposz, fejedelem, fejedelemség, fordítás

0. Bevezetés

A dolgozat¹ célja a 19. század második és a 20. század első felében gyűjtött obi-ugor hősénekek néhány központi fogalmának és megnevezéseiknek az áttekintése a

¹ A dolgozat alapjául szolgáló kutatás korábban a Bálint Csanád vezette 113199 számú OTKA pályázat keretében zajlott. Az osztják és vogul hősköltészet és a tükrözött kultúra közötti eltérések részletesebb bemutatása meghaladná e dolgozat kereteit, ezért hacsak nem releváns, összefoglalóan beszélek róluk. A nyelvi adatoknak általában csak az északi nyelvjárási alakjai szerepelnek; nyelvjárási vagy nyelvjárás-csoporti különbségek bemutatására területi okokból ugyancsak nincs mód, s csak kivételes esetekben említődnek. Az obi-ugor nyelvi adatok akkor vannak feltüntetve, ha azok az elemzés tekintetében fontosak, de ha csak a tartalmi vagy fordítási részeket lényegesek, akkor csak ez utóbbiak vannak megadva. – A felhasznált magyar nyelvű források, fordítások általában az obi-ugorok külső elnevezéseit alkalmazzák, ezért ezúttal én sem teszek másként.

szövegek fordításaival való összevetésben. Elsődleges kérdésfeltevése az, hogy vajon a több ezer soros epikus hősének főszereplőinek és környezetüknek megnevezéseivel jelölt fogalmak mennyiben azonosak a fordítások által tükrözött fogalmakkal, azaz a fordítások által megjelenített világ miként tükrözi az eredeti szövegek világát. A dolgozat azt állítja, hogy a fordítások néhány esetben az európai kultúrához közelebb álló képet közvetítenek az eredetihez képest, ami túlnyomórészt a fordításokat megelőző anyaggyűjtés és szövegértelmezés módszertanából következik, kisebb részben pedig fordítás-technikai okokból. A megfogalmazott megfigyelések nemcsak a szűkebb téma szempontjából relevánsak, hanem azok lehetnek régi szövegek adataival dolgozó vizsgálatok esetében általában is.

Az elemzések alapját azok a hősének képezik, amelyekben a főszereplő hős egyszerre mind fejedelem is, tehát nem tekintem át azokat a szövegeket, amelyekben a hős mitológiai alak vagy rang nélküli hősi szereplő. A nyelvi anyag az obi-ugor hőséneknek elsősorban magyar és német nyelvű fordításai, azaz a népköltési gyűjtemények vonatkozó darabjai. A dolgozat először röviden a leírás alapját képező epikus műfajról, illetve szövegtípusról szól (1), majd a vizsgálat szempontjából sarkalatos kérdéssről, a szövegek fordításainak nyelvi aspektusairól (2). A hősének főszereplőjének bemutatása megnevezései szerint történik (3), majd a fejedelemség tárgyalására kerül sor (4) A dolgozatot összegzés zárja (5). E leírás nem törekedhet a felvetett kérdések kimerítő tárgyalására vagy részletekbe menő adatelemzésre, célja inkább a problémafelvetés és egyes kérdések illusztratív bemutatása.

1. A hősének

A *hősének*, *hősi ének* az írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák szájhagyományon alapuló, prózai vagy verses, olykor énekkel, hangszerrel kísért költészetének epikus műfaja, az európai kultúrában az eposz. Benne kitalált vagy legalább részben egykor létezett hősök cselekedeteit, életét beszélik el, reprezentálva egy etnikai csoport, nép kultúráját, hagyományait, morális jellemzőit, amelyeknek a hősök nemcsak reprezentánsai, hanem építői is. A hősének a kulturális emlékezet hordozója, s képviseli a csoport összetartozását.

A népi epikai hagyományban a közösség múltjának elbeszélésével a hősepika, hősköltészet a legfőbb foglalat azoknak az eseményeknek, amelyeknek központi szereplője a hős, de történeti énekek, illetve mesék vagy mondák is őrizhetik emlékét (Meletyinszkij 1963, Miller 2000). A hősének a hős életútjának, (hős)tetteinek bemutatásakor sokszor realizisztikusan ábrázolják az elmondott eseményeket, s a hős még annak ellenére is nagyszabású szereplő marad, ha cselekedeti olykor vitathatók vagy sikertelenek. Az énekek jellemző, meghatározott, ismétlődő toposzok szerint végigkísérik a hős gyermek- vagy ifjúkorát, harcait, viszálykodásait vagy ezeket

követő nyugodalmasabb életszakaszát. E tartalmi jellemzők és a narratív modellek általánosak, e séma szerint épülnek fel Európától Ázsiáig, és sok esetben éppen ezért vitatható, hogy lehetséges-e történeti eseményekként vagy szereplőkként azonosítani a bennük foglaltakat. Nem szólva arról, hogy az elbeszéltekre, mint ahogyan a népi epikus szövegekre általában, rárétegződnek a közösség képzeletvilágának elemei is, s ha létezik is történeti magva az elbeszélteknek, az olykor teljesen elfedődik, és nehéz igazolni, hogy a valamikori valóságról szólnak-e vagy sem. A generációról generációra történő áthagyományozódás, illetve az előadás során létrejövő (akár egyéni) szövegvariánsok nyomán módosulnak maguk a szövegek is, szöveg- és területi variánsok alakulnak ki, az archaizálódó szövegrészek pedig sokszor nem csupán az elbeszélők számára válnak megfejthetlenné, hanem a nagyobb közösség számára is. Az elmondottak jellemzik a földrajzi területekként nagyon is azonos mintára épülő, azonos tulajdonságokat mutató osztják és vogul hősénekeket, illetve szereplőiket is.

Az obi-ugorok epikus szövegeit túlnyomórészt a 19. században és a 20. század elején főként magyar és finn kutatók jegyezték le terepmunkáik során; kiadásaik története ismeretes, a tudomány számára pedig elsősorban magyar és német nyelvű fordításokban váltak ismertté, az epikus szövegféléken belül *hőseposz*, *hősének*, *vitézi ének* meghatározással. Közülük is a legjellemzőbbek az imént említett általános mintát követő, a főhőst felnövekedésétől harcba indulásáig, illetve hazatéréséig vagy haláláig vezető fejedelmi életutakat és cselekedeteket elbeszélő hősénekek, melyekben az elbeszélés általában háborúskodások, hadakozások sorozata, s amelyekben a hősök fejedelmekként társaikkal, vagy egymagukban, olykor mitológiai lények vagy erők segítségével vagy azok ellenében mindvégig harcosokként jelennek meg. A hősök haláluk után a tőlük uralt földrajzi terület védő, oltalmazó, tisztelettel körülvett szellemeivé, bálványszellemekké változhatnak át; e hitvilágbéli hagyomány a 13–14. századig vezethető vissza, de megjegyzendő, hogy e bálványszellemmé vált hősök nem azonosak azokkal a hősökkel, akik eleve pozitív vagy negatív mitológiai lényekként jelentkeznek az obi-ugor hitvilágban, pl. teremtésénekek vagy mesék szövegeiben.

Az obi-ugor epikus szövegek között a *hősének*, *vitézi ének*; *Heldenlied* kategóriájába soroltak beszélik el a fejedelmek tetteit, ami összefoglaló megnevezése minden olyan szövegnek, amelyben hősök a főszereplők, azaz nemcsak fejedelmek; fejedelmekre utaló (al)kategória nincs, nyilvánvalóan azért, mert a szövegekben megjelenő fejedelmek általában hősöknek vannak tekintve. Azonban a *hősének*, *Heldenlied* sem ekvivalense a hősökről szóló szövegek megnevezésének. Az osztjákban *tērṃṃ-ēriγ* (DEWOS 1475–1476) 'harc, háborús ének' az elnevezése, a vogulban pedig a *χōnt-ēriγ* 'hadi, háborús ének' (*χōnt* 'sereg, háború' – MK 104). Az eposzoktól elbeszélte idő a 'hőskor; Heldenzeit', de a vogulban ez is *χōntlānā jis* 'hadakozás/háború ideje'. A *tērṃṃ-ēriγ*-ben a *tērṃṃ* előtagnak nemcsak 'harc,

háború' a jelentése, hanem 'fegyver', a keleti nyelvjárásokban 'romlás, végzet' is, s ezért nevezi Munkácsi 'fegyverek éneké'-nek, 'hadi vész éneké'-nek őket. Ezt a típust Munkácsi a vogul (valójában obi-ugor) népköltés műfaji besorolásakor *hősi énekként* nevezi meg, olyanként, amelyik bálványistenséggé lett egykori vitéz uralkodók tetteit beszélik el. Ezeket a vitéz uralkodókat nem tekinti történeti személyeknek, hanem típusoknak, fejedelmi házak képviselőinek, s ezzel magyarázza, hogy – legalább is az ő tapasztalatai szerint – nem személynevekkel vannak megnevezve, hanem annak a vidéknek a nevével, amelyen uralkodtak (pl. *Szoszvafoi-öreg* stb.). Hasonlóképp harcaikat is általános leírásoknak tartja, azaz nem egy-egy valós esemény elbeszélésének. Ezzel szemben a *vitézi énekek*, az *ōlap-ēriy*, *pōχatur-ēriy* (*ōlap*, *pōχatur* 'hős', l. 3. alább) típusúak átmenetet képeznek a mese és a hősenek között, azaz olyan harcosok a szereplői, akik rablóhadjáratokat vezetnek, de nem fejedelmek, s így nem is válhattak bálványistenségeké, bár történeti magja lehet az elbeszélteknek (VNGy 1: XXXVII-XXXIX).

Míg tehát a fejedelmekről szóló szövegek a *hadi énekek*, addig az egyéb harcosokról szóló szövegek a *hősenek*, csakhogy mindkét típus általában *hősenekként*, *Heldenliedként* jelentkezik a gyűjteményekben, a leírásokban és a szakirodalomban is, ami összemosza a különbségeket. A szótári adatokban jelentésként, a szövegközlésekhez fűzött magyarázatokban értelmezésként rendre megjelenik a *bylina* megnevezés is, amit érdemes Patkanov (1902: 126, 156) adataival illusztrálni: *tārnaη-āra* 'harcis ének, hősenek, Kriegliesed, Heldengesang' és *ruť-tārnaη-āra* 'orosz hősenek; russisches Heldenlied, былина', s a hőseposzokkal foglalkozó munkáiban (l. különösen 1891) így hivatkozik e szövegekre. Aligha kétséges, hogy a magyar és német megnevezéseket erősen befolyásolta az adatközlőktől vagy konzultánsoktól visszatérően megadott orosz nyelvű fordítás, értelmezés, hiszen a *bylina* ősi orosz, később orosz népi eposz régvolt hősi eseményekről vagy a nemzeti történelem figyelemre méltó epizódjairól.²

Már a korai gyűjtők megfogalmazták, a hősenek, tehát a fejedelmekről szólók is, valahai történeti eseményeket beszélnek el, mely felismerést a szövegekben föltűnő konkrét és azonosítható földrajzi helyek (folyók, települések) nevei és személynevek még csak alátámasztanak (de l. Munkácsi véleményét fentebb). Ez a felismerés nem kis mértékben az anyaggyűjtés módjának köszönhető, s végső soron arra a szemléletre vezethető vissza, mely szerint a kultúra tanulmányozása a maga eredeti környezetében alapvető feladat. A gondolat Humboldtól származik, aki a nyelvet, a kultúrát, s az utóbbin belül a folklór- és néphagyományokat a nemzet, illetve a nép identifikációs tényezőjének tekintette, s ezért nemcsak önmagában, hanem a nevelésben is kiemelt szerepet tulajdonított neki. Hiszen e hagyományok a

² Большая российская энциклопедия. 2006. 454–455.

<https://old.bigenc.ru/literature/text/1892444> (2024. október 8.)

nemzet és a nép történeti folyamataiban formálódnak ki, azokat tükrözik. Ez a gondolat alapozta meg végső soron az összehasonlító antropológia alapelveit a 18. század végén, s természetesen vont maga után a nyelvi és antropológiai gyűjtések megindulását nem sokkal később. Ez a göttingeni gondolat vezette az első finn, a finnugor népek között terepmunkát végző kutatókat Oroszországba és azt a Franz Boast is Németországból az amerikai őslakosok közé, aki az Egyesült Államokban a modern kulturális antropológia megteremtője lett, s akinek megfigyelései és leírásai a modern leíró nyelvészet tekintetében sem elhanyagolhatók akár Sapir vagy Kroeber munkásságára gondolva. A humboldti eszme tehát a finnugrisztika alapvetésében, s különösen a terepmunka-hagyományok kialakulásában is szerepet játszott. Ezt a sort folytatták később mindazok a magyar, finn vagy német kutatók is, akik a finnugor népek között tudományosan megalapozott empirikus módszerekkel kezdtek dolgozni. Elmondható tehát, hogy e népeket a maguk eredeti környezetében tanulmányozó korai terepmunkásokat nem csupán az vezette a már akkor is a veszélyeztetettség jeleit mutató osztjások és vogulok közé, hogy olyan ismeretanyaghoz és adathalmazhoz juthassanak, amely másként aligha lett volna elérhető, hanem az a gondolat is, mely szerint valamely nép kultúrája és nyelve, s mindezek története egymással szorosan összefüggő létezők.

A fejedelemségek történeti háttérének rekonstrukciója érthetően már korán vonzó volt a kutatók számára, hiszen az Észak-Eurázsiai – például mongol, török vagy jakut – szövegek és történeti források egybevetésével lehetségesnek mutatkozott az egykori társadalmak történetének valamilyen mértékű rekonstrukciója (Nyeszterova 1985, 1995, Trepavlov 1990). Az obi-ugorokat illetően elsősorban Patkanov (1891, 1915, 1995) kísérte meg ezt az összehasonlítást, aki saját helyszíni gyűjtéseivel, helyi legendák, hagyományok feldolgozásával tovább gazdagította a rendelkezésre álló anyagot. De a hősének általában is visszatérő témája különféle nyelvészeti, verstani, folklorisztikai vagy kultúrtörténeti kutatásoknak.

2. A nyelvi tényező

Néhány jeles kivételtől eltekintve, a 19. század második felében, a 20. század elején magyar és finn kutatóktól gyűjtött és lejegyzett nyelvi anyag elsődleges fordításai a gyűjtők anyanyelvére, tehát magyarra és finnre történtek, azaz finnugor nyelvekre, amelynek jelentősége a fordítások menetét és eredményét illetően aligha lényegtelen. Ugyanakkor az eredeti szövegek értelmezése, szavainak jelentése, az ekvivalensek azonosítása, közvetítőnyelvként alkalmazva, oroszul történt. A gyűjtött és feldolgozott szövegek később mindenek előtt vagy csak magyarul (egy sor esetben német fordítással is) vagy németül jelentek meg az eseteknek egy részében a gyűjtők saját munkájaként és közzétételében, a fordítások nélkül maradt szövegek

pedig már mások munkáiként. (A korai obi-ugor gyűjtések máig lezáratlan folyamatának története jól ismert.)

A korai szöveggyűjtések célját a nyelvészetben az az időszemlélet határozta meg, ami mindenek előtt a legrégebbi, lehetőleg legarchaikusabb nyelvi változatok és e változatok szöveges foglalatainak a felkutatását célozta, s amelyet szélesebb néprajzi összefüggésben (is) Nagy (2021: 18–26) tárgyal. E célkitűzés finnugor történeti és összehasonlító nyelvészeti aspektusból akkor és még sokáig nemcsak egyeduralkodó volt, hanem bizonyos szempontból érthető is, így ez vezérelte a gyűjtőket a lehető legmegbízhatóbb anyanyelvi kompetenciával rendelkező adatközlők felkutatásában, azokéiban, akik jól ismerik a szöveget, s el is tudják mondani azokat. Csupán a vogult tekintve, a közéjük 1888-ban útra kelt Munkácsi és 1901-ben oda utazó Kannisto már korábban megtanultak oroszul és vogulul. Vogul nyelvtudásuk azonban nem volt elégséges ahhoz, hogy a lehetőség szerinti legkielégítőbb anyanyelvi tudású, és persze a folklór szövegeket megbízhatóan ismerő adatközlőktől felgyűjtött anyagot a maguk tartalmi és nyelvi jellemzőivel együtt olyan pontosan megérthessék és értelmezhessék, ahogyan az a tudományos feldolgozáshoz szükséges volt. E ténynek többek között nemcsak az volt az oka, hogy különféle, egymástól olykor jelentősen eltérő nyelvjárásokból gyűjtöttek, hanem még legalább két tényező.

Egyrészt a folklór szövegek nem kis része tartalmilag már akkor is archaikusnak számított, de archaikus volt nyelvileg is, olyannyira, hogy maguk a közlők sem értették mindig, mit adnak elő. Másrészt pedig többnyire egynyelvű, oroszul egyáltalán nem vagy csak gyengén tudó közlők voltak, akik a szövegek magyarázatára, fordítására nem voltak alkalmasak. Ezért Munkácsinak és Kannistonak, meg persze az összes többi gyűjtőnek olyan konzultánsokhoz³ kellett fordulniuk, akik nem csupán a szövegek értelmezésében, a grammatikai részletek tisztázásában voltak segítségükre, hanem annak a mitológiai, folklór stb. háttérnek az elmagyarázásában is, amelyekről a szövegek szóltak, s persze megfelelően tudtak oroszul is, tehát azon a metanyelven, amelyen a magyarázatokat valamiként meg tudták fogalmazni. Az ilyen, a konzultánsoktól idézett vagy rájuk hivatkozó orosz nyelvű megjegyzések, idézetek hosszan sorjáznak a szövegközlések magyará-

³ Az adatközlők neve és egynémely metaadata is ismeretes, és különösen Kannisto esetében a konzultánsoké is. Ennek révén tudható, hogy a konzultáns nem feltétlenül ugyanazt a dialektust beszélte, mint a szövegeket előadó adatközlő, ami adatértelmezési kérdéseket vetett fel egy sor esetben. Mindezek a kiadott szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatok révén ismeretesek. Nem egy esetben – pl. WVd. 2: 36, 688 – egyazon szövegen Kannistoval együtt összesen négyen dolgoztak, nem szólva arról, hogy a gyűjtő és a közzétevő, s egyben a szövegeket németre fordító személye (Matti Liimola) sem volt azonos. L. még Bakró-Nagy 2012.

zataiban vagy szótárakban; csupán egyetlen idézve: Karjalainennak egy rövid, az *ātāp* Held'-hez fűzött megjegyzése úgy szól, hogy a szót **állítólag** az orosz *богатырь* megfelelőjeként használták (KT 104). Magától értődő az is, hogy a publikált szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatok, illetve szótári szócikkek egy sor esetben miért hagynak értelmezés nélkül adatokat (szerencsére később, kb. a 20. század első harmadától változott a helyzet a közlők és konzultánsok egyre jobb nyelvi ismereteinek köszönhetően).⁴ E tekintetben figyelemre méltó Bahrusin (1935: 8)⁵ megjegyzése, amelyben az obi-ugor népesség nagyságának becslésére a 17. századi adóösszeírási információk megbízhatóságát említi, s leszögezi, hogy azok, minden látszólagos pontosságuk ellenére miért nem alkalmasak statisztikai adatok kinyerésére. A jurták, azaz kisebb települések szétszórt elhelyezkedésén, s a gyakori költözködésekén kívül, mely tényezők nagyban nehezítették az adóköteles népesség összeszámlálását, még problémásabbá tette a tény, hogy az orosz bürokraták teljes mértékben a jószerivel írástudatlan tolmácsokra voltak utalva, ami a kinyert adatokat kérdésessé tette – pedig itt pénzről volt szó!

Az orosz volt tehát az elsődleges közvetítő nyelv az obi-ugor anyanyelvi beszélők és a gyűjtők között, ami aztán jelentős hatással volt a szövegek, adatok értelmezésére,⁶ s áttételesen a magyar vagy német nyelvű fordításokra is. Nem szólva az egykori orosz nyelvű dokumentumokról (adminisztratív és történeti feljegyzések, évkönyvek, nép- és adóösszeírások), amelyek adatai és terminológiája tudományos munkákban akkor kezdett jelentősen tükröződni, amikor a 17. század végén I. Péter rendelete alapján Szibéria földrajzi és etnográfiai felmérése megszerveződött, illetve amikor a korai, 17. és 18. századi német és részben dán történétírók, etnográfusok munkái napvilágot láttak (Vermeulen 2015). Mindezek a munkák természetesen vették át az orosz területi, közigazgatási és társadalmi szerkezetre vonatkozó terminológiát, és a német nyelvű kiadványokban oroszul és német fordítással szerepeltették azokat. (Biztosan tudható, hogy például Kannisto nem egyet ismert közülük, Munkácsi esetében ezt inkább csak sejteni lehet.) A kérdés tehát az, hogy miként alakult ki a 20. század elejére az a hagyomány, amelyik szinte elkerülhetetlenül és áttételesen egy más nyelvű kultúra terminológiáját is alkalmazta a vogulra vagy az osztjákra. Például hogyan vált irányadóvá az orosz *knyaz* vélt vagy valódi ekvivalense az obi-ugor törzs- vagy nemzetségfő, de minden esetre a közösség élén álló vezető, vezér megjelölésére a különféle nyelvű fordításokban, a *knyazsna* ennek női megfelelőjére, a *knyazsesztvo* a tőlük uralt területre, vagy a *bogatyra* a hős, a *bylina* pedig a hősenek megjelölésére (Patkanov 1891). S mert elsősorban a német volt az a szélesen ismert nyelv, amelynek

⁴ Ehhez l. például Fokos megjegyzéseit: OH 3/2: 267–269.

⁵ Ha más nincs megnevezve, a történeti részleteket illetően Bahrusin 1935, 1975 a forrás.

⁶ A folklór szövegek fordítási problémáira l. Vértes 1982.

közvetítésével a fejedelmek és hősök bevonultak a nemzetközi tudományosságba, a fentiek következtében az obi-ugor hősekre egy másik kultúrkört idéző aspektus vetítődött – nem kis részben az orosz hatására.

A fentiekől független, de nem érdektelen kérdésként vetődik fel, jóllehet e szempont nem csak a nyelvhez kötődik, hogy a közlők milyen információkat osztottak meg saját közösségükről, az aktuális szövegben foglalt múltjukról vagy azok összefüggéseiről. Tekintettel arra, hogy az információátadás társadalmakként vagy etnikumokként, illetve időben változóan eltérő – elegendő csak a tabu példáját említeni –, kérdéses lehet, hogy a gyűjtők vagy feldolgozók kívülállókként birtokában lehettek-e az összes olyan ismeretnek, amelyek a szövegek kimerítő értelmezéséhez és fordításához szükségesek lettek volna (l. Schmidt 2023: 246–248). E lehetőség azonban erősen relativizálható minden korábbi vagy ezután születő elemzést; szélesebb kontextusban való megvilágítását Nagy Zoltán végezte el (Nagy 2021: 22–23).

S végül, ahogyan az alábbiakban majd egy sor példán látható, nem hagyható figyelmen kívül a stilisztikai szempont sem a fordításokban. Ilyen például a szinonimák alkalmazása az egyébként eposzi kellékként is funkcionáló, ismétlésekből adódó monotonicitás elkerülésére, vagy a paralellizmusokban jelentkező variánsok kezelése, tehát egy sor eszköz, ami a műfordításokból ismeretes, bár itt aligha lehet ilyesmiről szó.

3. A fejedelem

A fejedelem valamely törzsnek, nemzetségnek vagy ilyenek szövetségének a feje, ura, vezére, aki függőségi viszonyban állhat fölé rendelt uralkodóval. Ez a meghatározás azonban, ahogyan látható lesz, csak részben alkalmazható az obi-ugor fejedelemségek fejére, akinek a középkortól a 17. századig tartó, változó társadalmi szerepe eltér akár a földrajzi közelségükben létezett (pl. tatár) fejedelemségek vezéreinek szerepétől. Az obi-ugor hősi epika hősként tartja számon őket, amire megnevezéseik is utalnak.

A fejedelem megnevezései között⁷ mindkét nyelvben van egy-egy, amelyik prototipikusnak mondható, viszont nincs közöttük olyan, amelynek kizárólag 'fejedelem' jelentését tüntetnék fel a források. Áttekintésüknek az a célja, hogy rávilágítson, a szövegek fordításai milyen esetekben és miért alkalmaznak *hős* megnevezést is a fejedelmekre.

⁷ A 'fejedelem', 'hős' megnevezés nemcsak a szövegek obi-ugor, hanem egyéb nemzetiségű (szamojéd, zürjén, tatár, orosz) szereplőit is jelöli; a fejedelem 'nő' jelentésű összetételei taggal, összetett szóként fejedelmnőre is utal.

Az osztják hősénekekben legáltalánosabban és leggyakrabban az *ort*⁸ jelöli a fejedelmet és a hőst, azaz mindkettőt valamennyi nyelvjáróterületen a Reguly gyűjtötte szövegektől a Steinitztől gyűjtöttekig. Figyelemfelkeltő, hogy az idézett szótárakban is elsődleges jelentése 'hős'; a múlt, a hősénekek hőse, s csak korábbi munkákban, így például Patkanovnál vagy Pápaynál jelentkezik 'úr, fejedelem, illetve 'fejedelem, fejedelemhős' elsődleges jelentéssel, szűkebb dialektális képviselőben.⁹ Ez azt jelzi, hogy a két szerep nem különül el egymástól annak ellenére, hogy, amint látni fogjuk, egy sor megjelölés létezik kizárólag 'hős' jelentéssel. Ez a kettősség tükröződik a fordításokban is, amennyiben a hősénekek magyar fordításában következetesen 'fejedelemhős', a németben pedig 'Fürstenheld' vagy csak 'Held' a jelentése még akkor is, ha fejedelemről van szó.¹⁰ Ezért felvethető lenne, hogy a szó kettős jelentésű, azaz 'fejedelem' és 'hős'. Vannak szövegek azonban, amelyek különbséget tesznek, s így rámutatnak a hős és fejedelem, fejedelemhős különbözősége, például a Paasonentől gyűjtött déli osztják anyag egyes darabjaiban, amennyiben a szereplők vagy egyszerűen *urt*-ként vagy *wočəŋ urt*-ként vannak megnevezve,¹¹ s a történetekből is következik, hogy az utóbbi csak fejedelem lehet. Azaz fejedelem az a hős, akinek városa, vára van (l. 22c). Az *urt* továbbá utalhat őrző, óvó háziszellemre vagy vízi szellemre, *jŋk-urt*¹² is.

A hősökről szóló szövegekben a tatár eredetű *kan*, *χαν*¹³ is megtalálható a hősré vagy fejedelemre utalva, a szó azonban elsődlegesen 'cár, császár, uralkodó'; leginkább párhuzamos sorokban jelentkezik az *ort* párjaként, s oka nyilvánvalóan a parallelizmus, azaz valójában nem az osztják fejedelemhős megnevezése.¹⁴

A vogul szövegekben az *ōtar* a prototipikus fejedelem valamennyi nyelvjáróterületen.¹⁵ Munkácsi szótárában jelzi a 'hős' jelentést is, és fordításaiban, különféle írásaiban néhány kivételtől eltekintve¹⁶ mindig fejedelemhősként utal rá. Kannisto esetében azonban gyökeresen más a helyzet, mert következetesen

⁸ KT 82–83, DEWOS 177.

⁹ Patkanov 1902: 188.

¹⁰ Mint például Steinitz 1976 szövegeiben.

¹¹ Pl. SüdOstj. 1: 66.

¹² DEWOS 177–178.

¹³ Tatár jövevényszó; Kannisto 1917: 106–107, KT 307, DEWOS 503.

¹⁴ L. még Vértes Edit megjegyzését is (SüdOstj.1. XXII–XXIV); megoldásai sem ebben, sem egyéb, a hős megnevezéseire vonatkozó fordításban nem szerencsések.

¹⁵ MK 396, WWb. 132; jelentheti a kártyajátékban a királyt is. Iráni jövevényszó (Korenchy 1972: 55–56.), bár felmerült etimológiai összefüggése – l. DEWOS 177 – az osztják *ort*-tal.

¹⁶ Pl. VNGy. 2: 1, 160, 277.

'fejedelem' -ként fordítja, így is szól róla általában.¹⁷ Hasonlóan az osztjákhoz, az *ōtar* is utal nem evilági lényekre, így az alvilág ura, az 'ördögfejedelem' *χul-ōtar*.¹⁸

Szemben az osztjakkal, a vogulban az északi nyelvjárások kivételével van még egy megnevezése a fejedelemnek, a *nājər*, de ez jelenti az 'uralkodó'-t vagy a 'cár' -t is, s ahogyan a *χul-ōtar*, úgy a *χul-nājər* is lehet az alvilág ura, sőt, vízifejedelem is (LM *wüt-nājər*).¹⁹ 'Fejedelem' jelentésben vélhetően ritkábban fordul elő, mint az *ōtar*. S végül a déli és az északi nyelvjárásokban a *χōn* is megvan elsődlegesen 'cár' jelentéssel, de fejedelemre utalva is; jelenthet vízi fejedelmet is: *wit-χon*.²⁰ Azonban azt, hogy vélhetően nem a 'fejedelem' az elsődleges jelentése, jól megvilágítja a következő két adat: (1a) esetében ismétlődik a két megnevezés, (1b)-ben pedig ugyanaz a szó ismétlődik kétféle jelentésben, ami a fordításnak köszönhetően teszi értelmezhetővé a szöveget.

(1) vogul²¹

(1a) LM *χān-nājər* 'fejedelem

(1b) N *man χōnuwnə pērnātal χōn joləmtawəs* 'der unchristliche **Fürst** wurde unserem **Zaren** unterworfen

Ugyanazon szónak 'fejedelem' és 'hős' jelentésben való váltakozó használata a szövegekben, illetve kettős jelentésük rögzítése a szótári adatokban egyenesen következik abból a szemléletből, ahogyan az obi-ugorok e szereplőhöz szövegekben (is) viszonyultak: a fejedelmekről megemlékező eposzokban a fejedelem nem lehet más, csak hős. A hős társadalmi fogalom és kategória, a nemzetiségi társadalmakban a közösség történetének és hagyományainak központi alakja, akiben a közösség eszményei testesülnek meg, s akit jellemvonásai, erényei tesznek környezetük által elismert kivételes szereplővé vagy avatnak mitológiai alakká. Az eltérő kultúrákat képviselő hőseposzok azonban más és más tulajdonságokkal ruházhatják fel hőseiket, olyanokkal, amelyek nem feltétlenül feleltethetők meg egy általános hős-fogalomnak, s ilyeneknek az obi-ugor hősök sem voltak híjával. Ugyanakkor az obi-ugor nyelvekben léteznek hős jelentésű szavak, amelyek azonban nem utalhatnak fejedelmekre, csak egyéb szövegek, például mesék vagy sorsénekek vitézeire, s nyelvjárási képviselőik több esetben is eltérők (2a–b):

¹⁷ Pl. MSFOu.113: 132–135.

¹⁸ VNGy 2/1: 267, WWb. 301.

¹⁹ MK 324, WWb. 498.

²⁰ MK 103, WWb. 316.

²¹ MK 103.

- (2a) osztják Ni. *ɔtəp*²², *jäli*²³, Vj. *matu*²⁴, Vj. *poχatür*²⁵
 (2b) vogul *ōləp*²⁶ *kāpər*²⁷ *pōχatur*²⁸

Külön elemzést érdemelne, hogy a fejedelem és a hős megnevezései közül egy iráni (vogul *ōtər*), négy tatár (osztják–vogul *χan/χōn*, osztják *ɔtəp*, vogul *ōləp*, *kāpər*), egy szölkup (osztják *matu*) és egy orosz (osztják–vogul *poχatür/pōχatur*) jövevényszó.

Arról, hogy a fejedelmi rangnak az obi-ugoroknál mi volt a gyökere, csak bizonytalan feltevések léteznek. Vélhetően igen távoli időkre nyúlik vissza. Tekintettel a nemzetségi társadalmi berendezkedésre,²⁹ valószínű, hogy eredetileg nemzetségfők lehettek a fejedelmek. A rang – az eposzok egyik jellemző toposzaként a fejedelem felnövekedését visszatérően leíró elbeszélések szerint – örökletes volt, illetve családi kötelékek mentén adományozódott, ám a későbbiek folyamán, a 15–16. századtól a fejedelem, illetve családja már vérségileg is függetlenné vált a köznéptől.³⁰ Eladdig békeidőben körülményeiket tekintve a különbség köztük és a köznép között nem volt olyan jelentős vagy látványos, mint – Patkanov megfogalmazása szerint, aki máig alapvető leírását adta a fejedelemségeknek és a fejedelmeknek – a **civilizált** világban (Patkanov 1891: 39–47). A kereskedelem erőteljes növekedésével és miután területileg és adófizetés tekintetében fokozatosan az oroszok fennhatósága alá kerültek, a különféle szolgálatok fejében elnyert (bár igen ingatag) előnyöknek köszönhetően a fejedelmek jogai és életviszonyai jelentősen megváltoztak. Azonban legfőbb jellemzőjük mindvégig a hadvezetés, a harc volt, hatalmukat ez biztosította, a hőseposzok pedig érthetően erre az aspektusra koncentrálnak. Patkanov nem véletlenül nevezi a fejedelmeket a harcosok kasztjának.

Közép-Ázsia és Nyugat-Szibéria letelepedett és nomád népességeinek viszonyát jóval az időszámítás kezdete előtti időktől különféle kultúrájú és nyelvű népeknek vagy népcsoportoknak folyamatos, vándorlásokhoz, keveredésekhez és asszimilációs folyamatokhoz vezető, többnyire harci eseményekben vagy háborúságokban végződő konfliktusai jellemezték, amelyekben a harcosoknak központi volt a szerepe. A harci szellemre nevelés, a harcra való felkészítés, az obi-ugoroknál

²² Tatár jövevényszó; Kannisto 1925: 55, KT 104, 121, DEWOS 84.

²³ KT 165, DEWOS 364.

²⁴ Szölkup jövevényszó; Steinitz 1963: 221, KT 554, DEWOS 975.

²⁵ Orosz jövevényszó; KT 673, DEWOS 1136.

²⁶ Tatár jövevényszó; Kannisto 1925: 52, MK 384, WWb. 51.

²⁷ Tatár jövevényszó; MK 193, WWb. 337.

²⁸ Orosz jövevényszó; MK 445, WWb. 576.

²⁹ Az obi-ugorok társadalmi szerveződésére l. pl. Csernyecov 1949, Szokolova 1983.

³⁰ Például a Pelimi fejedelemséghez tartozó Tabari fejedelemség független fejedelmeit a helyi „nemesség” maga közül választotta (Bahrusin 1935: 76).

a fejedelemség intézményének megszületésével, illetve a fejedelmek családjába tartozók számára vált jelentőségteljessé, amint azt a szövegekben megmutatózó hagyományok, szokások tanúsítják. A harci ügyesség, a fegyverkezelési készségek elsajátítása a bátorságra vagy ügyességre való neveléssel együtt a fiatal fiúk – esetünkben különösen a fejedelmi leszármazottak – életének szükségszerű részévé vált, amihez hozzájárultak a versenyek, harci játékok; a szövegek tanúsága szerint ezeken csak a fejedelmhősök, illetve családtagjaik vettek részt. Csónak- vagy hajóépítésben való részvételüket is hangsúlyozzák a szövegek, de még ennél is inkább fegyverkovácsként, páncélkészítőként való jeleskedésüket. A hősénekek ugyanis nem szólnak az eposzokban egyébként oly jellemzően szereplő fegyver- és páncélkovácsokról. Az obi-ugor fejedelmek – hacsak nem örökölték azokat –, a szövegek szerint maguk készítették mindezeket, ami azonban erősen kétséges, szemben például halászeszközök kovácsolásával (3):

(3) osztják³¹

„Die Dreihundertfünfzig schmieden ihr Männer-Bauch-Eisen zu einer dicken Kette ... einer dünnen Kette ... Dann schmieden sie viele eiserne Angeln ... Haken...”

Az epikus hagyományok természetesen felnagyítják a fejedelmek fizikai és harci képességeit, de tény, hogy földjüket, városukat védő, szövetségesüket segítő vagy hatalmi célokat szolgáló katonai összecsapásokban hadvezérként vagy harcasként különleges volt a funkciójuk (Patkanov 1891), nem szólva a hadseregszervezés feladatáról, ami részben ugyancsak az ő feladatuk volt. A háborúságokban elért sikerek és az azzal sokszor együtt járó gazdasági haszon (l. még 3.2.) meg még csak növelték hatalmukat. Különösen, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy az oroszoknak fizetendő adó – olykor ők voltak megbízva ennek beszédésével – egy részét megtartották maguknak, ahogyan a vadászsákmány egy részét is, nem szólva vadász- és halászterületek kisajátításáról, a „köznépnek” a maguk javára való dolgoztatásáról és így tovább (Bahrusin 1935: 84), ami kevéssé feleltethető meg az „ideális” fejedelmhősről alkotott általános képzetnek. Egy sor esetben név szerint is ismerjük a fejedelmeket, így például a Kodai fejedelmi családot Bahrusin írja le, a neves Aszikát pedig Kannisto (1914) nem mindig hízelgő híradással. Legfőbb tulajdonsága, ismertetőjegye, már csak a hőseposz műfajából következően mégis az volt, hogy hős legyen, illetve azzá váljék, s ennek láttatásában a fordításoknak is megvolt a maguk szerepe. Tény azonban, hogy olyan uralkodói vagy vezetői hatalommal, tevékenységgel, mint amilyen pl. a közép-ázsiai fejedelemségek

³¹ Érdeemes megfigyelni, miből készülnek az eszközök: A Háromszázötven [ti. fejedelmhős] **férfi-has-vasát** vastag lánczá...vékony lánczá kovácsolja. Aztán sok vaspántot...horgot kovácsolnak... (OstjHeld. 1: 56–57.)

vezetőire volt jellemző, nem rendelkezett. Az obi-ugor fejedelem háborús időben a hozzá tartozó földrajzi területen töltött be vezetői szerepet, azaz hadúr volt.

4. A fejedelemség

4.1. A fejedelemség mint társadalmi-politikai intézmény

A fejedelemség olyan feudális társadalmi-politikai alakulat, melynek élén annak vezetője, a fejedelem áll. Közép-Ázsia és Dél-Nyugat Szibéria középkori és (kora-)újkori történetének jellemző politikai alakulatai voltak, amelyek azonban nem voltak azonosak a rokonsági alapon szerveződő, az eurázsiai sztyeppe nomád társadalmaira jellemző feudális kánságokkal, élükön a kánnal vagy kagánnal. Ennek előre vetése azért lényeges, mert az obi-ugorok fejedelemségei az epikus szövegek és az egykorú források tanúsága szerint is több szempontból eltérnek az előbb említettektől. Ugyanakkor mintaként adottak voltak, például már csak a közvetlen földrajzi közelükben lévő, tőlük délre elhelyezkedő, s náluk társadalmi és gazdasági tekintetben magasabb szintet képviselő szibériai tatár kánságok révén is. Hiszen legkésőbb a 8–9. századra a délről Nyugat-Szibéria erdős, sztyeppés vidékére fokozatosan benyomuló török népesség a 10–12. századra elérte a déli, tajgai övezetet is, s az Ob és az Irtis e területének fokozatos eltörökösödésével kialakult az a szibériai tatár közösség, amely később, a 15. századra a szibériai tatár kánság kialakulásához vezetett. Különösen az Irtis, a Tura, a Tavda és a Tobol vidéke volt kitéve hatásuknak, ami aztán ismeretesen főként a déli osztjások és manysik nagy arányú asszimilációjához vezetett. A 15–16. században a Tobol–Irtis vidéke a kánság része volt részben ugor területeken, s a kánság fővárosa, Isker vagy Kaslik is egy régi erődítmény helyén alapítódott (Martynova 1998: 24).

A 16. század végén a legjelentősebb obi-ugor fejedelemségek (Ivanov 2019: 13–14) a következők voltak:

1. Pelimi fejedelemség: a Tavda felső folyásánál és mellékfolyói (Pelim, Szoszva) mentén
2. Kondai fejedelemség: a Konda felső folyásánál
3. Demjankai fejedelemség: a Demjanka mentén
4. Szamarovoi fejedelemség: az Irtis torkolatának közelében
5. Bardakovoi fejedelemség: az Ob jobb partján, a Tromagan és a Vah között
6. Koda fejedelemség: az Ob mentén Belogorye és Berezovo között
7. Ljapini fejedelemség: a Ljapin mentén
8. Kazim fejedelemség: a Kazim felső folyásánál
9. Kunovat fejedelemség: a Kunovat felső folyásánál
10. Obdorszki fejedelemség: az Ob torkolatánál

A fentiekén kívül egy sor továbbit is feljegyeznek a források, például az osztjákok esetében a Szurguti, vagy a voguloknál a korábbi kétnyelvű, tatár–manysi lakosságú Tabari (ma Iszka a folyó neve) fejedelemséget, melynek kapcsán érdemes megjegyezni a következőket. A Kondai fejedelemség a vogulok, és egyáltalán az ugorok egyik korai alapítású szuverén formációja volt a Konda medencéjében, és a Tabari fejedelemséggel együtt a Pelimi fejedelemségnek volt része, ugyanakkor bizonyos függetlenséget is élvezett. Összetartozásuk a dinasztikus fejedelmi családok közötti házassági kapcsolatoknak volt az eredménye, melynek révén azután e fejedelemség számított a legnagyobbnak nem csupán területét, hanem lakosainak számát illetően is, ugyanakkor fejedelemségek egymáshoz való egyik lehetséges viszonyát is példázza, mint ahogyan azt is, hogy egyikük-másikuk erős tatár befolyás alatt állt (l. még Bahrusin 1935: 80). Az osztják fejedelemségek közül területi nagyságát illetően is a legtöbb történeti feljegyzésben ismertetett és a legbehatóbban kutatott Kodai fejedelemség emelkedik ki; az 1500-as évekre a legjelentősebb, területe hozzávetőleg megegyezik a mai Oktyabrszkij körzetével Tyumeny megyében, Hanti-Manszijszk körzetben³². Valamennyi fejedelemségre egységesen jellemző, hogy az orosz források, főként az adóösszeírások, a 15. század végétől tartják őket számon, holott nyilvánvaló, hogy évszázadokkal korábban, a Novgorodi Évkönyv adatai szerint is már a középkortól, Nyugat-Szibériában pedig már legalább a bronzkor óta léteztek.

1. ábra: Az obi-ugor fejedelemségek a 16. században³³

³² A körzet területe 24 502,14 km², a Hanti-Manyszijszk körzetnek kb. 4,58%-a és a teljes Tyumeny régió területének 1,67%-a 2015-ös adatok szerint.

³³forrás: Система уральских княжеств на карте Сибирского ханства, XVI век (<https://commons.wikimedia.org/wiki/> - 2024. október 8.)

Az obi-ugor fejedelemségek intézményében csábító már a kezdetektől feudális viszonyok csíráját feltételezni, amelyre egyfelől a szövegek társadalmi rétegződésére vonatkozó részletei, másrészt pedig egykorú feljegyzések utalnak. Valójában azonban csak a 16. és 17. századtól lehet feudális viszonyokról beszélni, aminek egyik fontos bizonyítéka, hogy a fejedelemségek, már csak az epikus hagyományok tanúsága szerint is, ismétlődően jól szervezett hadi vállalkozások is voltak (3.3.), ami szükségképpen hadsereg vagy valamilyen katonai alakulatok meglétét is bizonyíthatja, márpedig maga a hadsereg intézménye, illetve annak fenntartása egyfajta prefeudális állapotra utal. Hiszen a hadseregszervezés eleve feltételez egyfajta társadalmi vagy politikai szervezettséget is, olyat, amilyen egy halászó-vadászó vagy állattartó közösséget nem jellemez, mert ezek működéséhez társadalmi hierarchizálódásra, az azzal együtt járó munkamegosztásra nincs szükség, ami nélkül pedig hadsereg nem működtethető és nem is tartható fenn. Az orosz hódítás után viszont, ahogyan látni fogjuk, az adófizetési kötelezettségtől, illetve a fejedelmeknek az oroszokhoz fűződő változó viszonyaitól nem függetlenül a társadalmi hierarchizálódás, s így egyfajta feudális jelleg megszilárdult, határozottabb társadalmi tagolódásról tanúskodva, legalábbis átmenetileg. De, ahogyan már utaltunk rá, az oroszok megjelenése előtt is megmutatkozott, hogy a fejedelmek halász- és vadászterületeket vontak magukhoz, elvették törzstársaik vadászszákmányának egy részét, később pedig az adó egy részére is rátették a kezüket.

Az orosz dominanciát megelőzően az obi-ugorok társadalmi berendezkedését a nemzeti (genealógiai) szerkezetre épülő pre-feudális, kis fejedelemségek köré szerveződő állapot jellemezte, amely azonban soha nem érhetette el a korai államalakulatok szintjét. Ezt az egykorú feljegyzések és régészeti adatok is igazolják. Ugyanakkor a társadalmi elkülönülés nem volt feltétlenül azonos mértékű az egyes földrajzi csoportok között sem. Az orosz gyarmatosítás következtében nemcsak a vérségi leszármazás szerinti elrendeződés szűnt meg, átadva helyét a területi szerveződésnek és felszámolva a fejedelemségek intézményét, hanem gazdasági berendezkedésüket is visszavetette. Mindezek fényében érthető, hogy a hőselemek miért tarthatók számon a kulturális emlékezet oly kivételesen fontos hordozóiként, szociálpszichológiai összefüggésben is.

Pusztán a szövegek alapján ez a pre-feudális társadalmi tagolódás, mely a fejedelmet és családját, a nem adózó (esetleg ajándékkal adózó) szolgálattevő katonai elitet, az adózó köznépet és a rabokat (rabszolgákat) jelentette (l. még Bahrusin 1935 alapján Gyóni 2023), meglehetősen jól kirajzolódik.

Az, hogy a katonai elitnek volt-e valamilyen belső tagozódása, a szövegek alapján nem világos, de mégis létezett egy csoport, amelyik meglehetősen jól elkülöníthető, a fegyveres segítőké (4a–b):

- (4a) osztják³⁴
ajəŋ xo, ajəŋ xo pəɣət 'Gefolge (Söhne) des auf e. Kriegszug'; 'apród férfi;
 Knappe (Botschaft bringender Mann)'
- (4b) vogul³⁵
ajän xum piɣ 'apród, fegyverhordozó, segéd; 'Waffenbursche, Diener des
 Kriegsführers'

A szó töve az osztjákban (DEWOS 14) *aj* 'Botschaft, Nachricht, Gerede, Klatsch, Vorschrift, Befehl (z.B. eines Beamten), Wort, Rede, Anzeige', azaz valamilyen 'hír', s ennek képzett alakjából érthető a 'hírvivő/-hozó; küldönc' jelentés, ami jól egyeztethető az 'apród'-dal, s a szövegekben ez az általánosabb fordítása. Hírvívésen kívül az apródok mindenféle feladatot elláttak, eveztek, cipekedtek, mindig a fejedelehmős mellett volt a helyük, őt kísérték, neki engedelmeskedtek, s harcoltak is, tehát fegyveresek voltak. A 'fegyver' említése nélkül is fordítják fegyveres szolgának, pl. (5):

- (5) vogul³⁶
ajän xum-piɣänəmnə xumlə ləwəɣəm
 'Fegyveres szolgáimnak [fegyveres-szolga fiaimnak] ím hogyan szólok'

A fenti (5.2.) 'fegyveres fiú, a hadvezér szolgája 'megnevezés bizonyul tehát a legpontosabb értelmezésnek, de lényege az, hogy végeredményben ő is harcos, s a fejedelem köréhez tartozik (6a–b):

- (6a) osztják³⁷
muŋ ləwəm rowew
ajəŋ xo ər pəɣewna low xon (xun) joɣəttal
 'A mi evésünk melege (v. gőze)
 apródférfi sok szolgánkhoz hogyan jutna el'
- (6b) vogul³⁸
rus ətər ajän xum-piɣänä-nüɸəl layi:
ajän xum-piɣänəm pasələxtän!
 'Az orosz fejedelehmős az apród-legényeihez szól:
 Apród-legényeim, köszönjetelek'

³⁴ KT 4, DEWOS 14.

³⁵ MK 25, WWb. 20.

³⁶ VNGy 2/1: 14.

³⁷ OH 1: 316–317.

³⁸ VNGy 2/1: 70.

Bizonytalan, hogy az osztják *kēlən χο* 'hírhordó'-ként jelölt szereplő,³⁹ ami jóval ritkább a szövegekben, ehhez a körhöz sorolható-e; az *ājən χο* párhuzamos soraiban jelentkezik pl. (7., 6. folytatásaként), s nem zárható ki, hogy a paralellizmus miatt jelentkezik ilyen helyeken. E párhuzamos sorokban egyébként a *poɣewna* fordítása először 'szolga', utána 'cseléd', nyilván stilisztikai okokból; e szövegvariációs jelenség általános, csak éppen a denotátumok azonosítását nehezíti meg:

- (7) osztják⁴⁰
mun jeńśəm rowew
kēlən χο ār poɣewna low χon (χun) mantal?
 'a mi ivásunk melege (v. gőze)
 hírhordó férfi sok cselédünkhöz hogyan menne?'

A fent látott négyes társadalmi tagolódás utolsóként a rabokat jelöli meg, ezzel szemben a szövegek rabokról, rabszolgákról nem szólnak, és azt sem sejtetik, hogy a szolgálói rétegen belül kitapintható-e valamilyen tagolódás. 'Szolga' jelentésű szó természetesen több is ismeretes mind férfiakra, mind nőkre utalva. A szolgák sokféle munkát végeztek, azaz változatos tevékenységekre utalnak a szövegek, mint pl. (8, 9a):

- (8) vogul⁴¹
pūt wārna nūsān ēŋkāj
 'Űstöt rendező (ételt készítő) cselédlány [=konyhalány]'

Az osztjákban 'szolga, rabszolga, munkás' jelentésben a legáltalánosabb a *lew* és (ennek gyakori párjaként a parallel sorokban) az *ort*.⁴² Az előbbi a szótári anyagban régiesnek, a hősénekek nyelvére jellemzőnek van megjelölve. A vogulban ilyen az *ēŋkaj* 'szolgálólány; szolga' a (8.) és a *χūs* 'szolga' (kártyafigura ['bubi']) megnevezésére, sőt, káromkodásokban is,⁴³ pl. (9a–b):

³⁹ Vö. *kēl, kel* jelentése 'szó' és 'nyelv' is (DEWOS 615–616); l. még VVj. *ājən-kolən* 'redselig, gesprächig', (DEWOS 14) Trj. *ājən-kōlən imi* 'redselige Frau'.

⁴⁰ OH 1: 316–317.

⁴¹ VNGy 4/1: 247, MK 4/4: 290.

⁴² L. még DEWOS 176, 733.

⁴³ MK 65–66, WWb. 383.

(9a) osztják⁴⁴
put-wer wertī nōsəŋ lewä wērəsl
jəŋk-wer wertī nōsəŋ arta wērəsl
 'üstös munkát csináló ... szolgává lesz,
 vízi munkát végző [é. vízhordó] ... szolgává lesz'

(9b) vogul⁴⁵
am naŋən ɛŋkəjil šāpitiləm,
am naŋən χusəl šāpitiləm
 'Én tégedet szolgáló leánnyal szerellek föl,
 én téged szolgálénnnyel szerellek föl'

A 'fiú, férfi' vagy 'lány, nő' olykor önmagában is jelenhet szolgát, szolgálót (10):

(10) vogul⁴⁶
Kēr-tāχət-χuriŋ-ōtər āyi mētnētātəl joχtsiy
 'A Vas-búvármadár alakú fejedelehmős leánya az ő **szolgáló leányával**
 jöttek'

Az epikus szövegekben tehát olyan szó nincs, amelynek egyedül 'rabszolga' lenne a jelentése, azaz valamennyi jelenthet egyszerűen szolgát is, mint a fent említett osztják *ort* (l. még pl. Patkanov 1902: 99). Ezért a rabszolgaság intézménye pusztán a szövegek alapján nem látszik igazolhatónak. Egyfajta pre-feudális rétegződés azonban, ahogyan láttuk, igen.

4.2. A fejedelemség mint hadi vállalkozás

A fejedelemségek földrajzi elhelyezkedése és konstrukciója tudatosan hadászati célokat szolgált. Tekintettel arra, hogy már jóval az időszámítás előtti időktől Közép-Ázsiát és fokozatosan Nyugat-Szibériát is népeiségek egymást követő, többnyire nem éppen békés fluktuációja, illetve váltakozó uralma jellemezte, erődített települések létesítése szükségszerű volt. Az obi-ugorok hadakozásainak okait, illetve céljait a szövegek rendre megjelölik, s azt is, hogy a harcok milyen népekkel folytak. A legfőbb ok az exogámia okán a feleségszerzés, a bosszú-hadjárat (korábbi ellenségeskedések megtorlása, vérbosszú), a területszerzés és ettől nem függetlenül a gazdasági cél. Az okok határozták meg azt is, hogy kik hadakoztak kik ellen, azaz saját népükön belül háborúztak-e vagy idegenekkel. Az idegeneket egyrészt a szomszédos népek jelentették – a két obi-ugor nép egymással, mindketten, főleg az osztjákok a szamojédokkal (nyenyecekkel), a komikkal és a tatárokkal –, illetve

⁴⁴ OH 1: 32–33.

⁴⁵ VNGy 2/1: 7. (l. még 2/1: 53.)

⁴⁶ VNGy 2/1: 96.

természetesen az oroszokkal vívott harcokat. A zsákmányszerzés a harcok természetes velejárója volt, ami valójában fontos gazdasági érdekeket is szolgált. Azaz a háborúnak magának volt gazdasági szerepe, például nemcsak rénszarvas csordák, hanem rabszolgák megszerzésében is. A 16. század végén a Kodai fejedelemség évről-évre rendszeresen portyázott a szomszédos Kondán ilyen céllal,⁴⁷ de állandóak voltak a csatározások az Ob menti osztjások, vogulok és a szamojédok között is, s az eposzok szövegei nem véletlenül emlékeznek meg győzedelmesen ezekről az összecsapásokról; (11)-ben például a kondai Jolškina falu ifjú fejedelme győzedelmeskedik a területet szerezni akaró szamojédok felett:

(11) vogul⁴⁸

“Ein aus Männern bestehendes Kiregsheer von eintausendvierhundert Mann kam, der Fürst war der Samojedenfürst ... Das aus Männern bestehendes Kiregsheer von eintausendvierhundert Mann wurde getötet. Fünfzehn Mann wurden übriggelassen, um ihr Toten zu begraben. Dann schneidet man ihnen Nase ab, schneidet ihnen die Ohren ab...”

Nem szólva arról, hogy az oroszokkal folytatott egyre növekvő kereskedelem – mely prémekért cserébe biztosította többek között fegyverellátásukat is – sem volt mindig békés.⁴⁹ Az oroszokkal folytatott csatározásokat váltakozó érdekek, az éppen aktuális politikai helyzet irányította. Az például, hogy a fejedelmek harcosai közül hánynak lehetett vonzó Szibéria utolsó kánja, a Kucsum elleni hadműveletekben való részvétel az oroszok oldalán a 16. század végén, nem világos, de tény, hogy a szibériai őslakosok, köztük a osztjások és a vogulok is elszegődtek ilyen feladatokra (Gemujev–Ljucidarszkaja 1994), pedig annak ellenére, hogy adófizetői voltak a szibériai kánságnak, a kereskedelmi és cserekapcsolatok nem lehettek éppen kedvezőtlenek (főként az így elérhetővé váló fegyver-utánpótlásra gondolva a prémekért cserébe). A vogulok olykor a Sztroganovoknak is segítséget nyújtottak orosz parasztlázadások leverésében. Ugyanakkor a voguloknak a komik, így például a Pelimi fejedelemségnek Aszika vezette Perm elleni támadásai az oroszokat is veszélyeztették, akiknek észak-keleti régiói éppen ezért válhattak békétlen területté (VNGy. 1: 85, Saskov 1997).

⁴⁷ Bahrusin a 16–17. századi obi-ugor fejedelemségekről különösen a Kodai fejedelemség történetén keresztül részletes képet nyújt szervezetükről, működésükről, állandó konfliktusaikról.

⁴⁸ WVd. 2: 647, 649.

⁴⁹ A hősénekek gyakran földrajzi nevekkal is megjelölik a különféle események, látogatások, harcok helyszíneit is, a kereskedelmi célú utazások meg akár térképen is követhetők, mint például a Jeli város énekében (OH 1: 166), vagy a WVd. 2. kötetének első hét szövege is megjelöli a cselekmények helyszíneit (3–41).

A visszatérő háborúzások nagymértékben hozzájárultak az obi-ugorok növekvő harciasságához és ahhoz, hogy főként a fejedelmek milyen jelentős mennyiségű és minőségű fegyverekre tettek szert. A fegyvereket, harci öltözeteket általában is bőségesen példázzák a szövegek (ehhez l. Hatto 2017: 194–214), különösen hangsúlyozva a páncélok gazdagságát – azt például, hogy nemcsak vasból, hanem eposzi szövegekhez illően ezüsből is készültek a fejedelmekéi, s csilingeltek, mikor magukra öltötték –, jóllehet a páncélok típusának (pikkely- vagy gyűrűs páncél) tekintetében a fordítások olykor problematikusak (Hatto 2017: 195., 6. láb.)

A különféle okú és célú csatározásokban az egymással szembekerülő felek harci képességeit, a veszélyeket, amikkel szembekerülnek, a harc módját és kimenetelét igen érzékletesen írják le a szövegek a hősi eposzok hagyományos toposzait követve. Mindezekből aztán, nyilván a kellő hatás érdekében is, sokszor véres és kegyetlen részletek kerekednek ki és összezsengeni látszanak azokkal az egykorú feljegyzésekkel, amelyek az obi-ugorok nem éppen szelíd támadásairól szólnak (12). Az obi-ugorok harcmódorát annak részleteivel együtt Golovnev (2000) mutatja be.

- (12) osztják⁵⁰
 „a kétfelé való vasas nyíl sebéből [mintha csak] kanalas-ember, tálás-ember [öntené, úgy ömlik (ti. a vér)]”
 „az egyik ember bírta beles gyomor hét zugát a másik ember [kanalazta?], az egyik ember bírta beles gyomor hat zugát a másik ember [kanalazta?]

A párharc számos módját, közülük leggyakrabban a nyíllal vagy karddal, szablyával való öldöklést írják le a szövegek, de ökölharcra is utalnak (13a–b) vagy éppen skalpolásra meg arra, hogy a győztes megeszi a legyőzött szívét.

- (13a) osztják⁵¹
 „gyapjas nyaka csigolyáját [hirtelen levágom], férfi-fej nagyságú szíj-labda gyanánt odébbbrúgom”
 (13b) osztják⁵²
 „Ha nem beszél, a két szeme közén ... erős ököllel vágd meg hirtelen ... Nyers fából való gerenda gyanánt csak úgy elvágódjék! Alvilági véres vége sötéten hadd omoljon, fekete véres vége feketén hadd szóródjék!”

Ötven-háromszáz fős különítmény volt általában az osztják fejedelemségben (Bahrushin 1935: 71–72). De például területét védendő a kondai fejedelem, a krónika túlzása szerint, Jermak ellen összesen kétezer osztjákat, vogult és tatárt gyűjtött

⁵⁰ OH 1: 130–131, 416–417.

⁵¹ OH 1: 132–133.

⁵² OH 2: 42.

össze. Egyes hagyományok szerint a harcosok utazásai városból indulnak és ott érnek véget, aminek fő célja vélhetően a fejedelemségek politikai státuszának növelése is volt, nem pedig a földek vagy akár a vagyon elfoglalása. Ezért hangsúlyozzák a legendák az erődök elrendezését és a városok, hadseregek háborús felkészültségét (14):

- (14) vogul⁵³
ōtärt ōlajt, lappəm χōntij, kwalum χōntij lapsət
 'Es sind Fürsten da, sie standen auf als aufgestendenes Kriegsherr, als in Bewegung geseztes Kriegsherr'

4.3. A fejedelemség mint településtípus

A fejedelemség földrajzi értelemben valamely változó nagyságú területen elhelyezkedő, egy vagy több településből álló egység. 'Fejedelemség' jelentésű osztják vagy vogul szó vélhetően nem ismeretes. Földrajzi nagyságtól nyilvánvalóan nem függetlenül a fejedelemségek különféle típusú településeket, tehát a szövegek jól ismert és gyakran ismételt párhuzamos soraiban is jelentkező szóhasználatával falvakat és városokat jelentettek (15a–b):

- (15a) osztják⁵⁴
 „A teres **városom** terére kimegyek, a teres **falum** terére kimegyek”
- (15b) vogul⁵⁵
 „Azután téres **falum** terén, téres **városom** terén mintha valamit csinálnának, olyan zaj hallik”
 „Ein Mann ist allein in einem **Dorf**, allein in einer **Stadt**”

Az obi-ugor nyelvekben legáltalánosabban elterjedt osztják *was*, *was* ~ vogul *ūs* éppúgy jelentkezik 'város', mint 'vár' jelentésben (16), s a teremtésénekben is Arany-Šis és Arany-*Kworəs* öreg és asszony „moszathalmi, tundrahalmi várukban” élnek: (VNGy 1: 38) T *aŋkw-šaxl, Tunrä- šaxl ūsēnt*.

- (16) vogul⁵⁶
χajtŋə tul lūlit ūskəmŋə, ... minŋə tul lūlit ūskəmŋə
 'futó felhő magasságú **városkamba**, ... menő felhő magasságú **városkamba**'
χajtŋə tul silmāŋ ūs, ... minŋə tul lūlit ūs
 'Futó felhőt szelő **vár**, ... menő felhő magasságú **vár**'

⁵³ Kannisto WVd. 2: 61.

⁵⁴ OH 2: 31.

⁵⁵ VNGy. 2/2: 11; WVd. 1: 61.

⁵⁶ VNGy. 2/1: 31, 37.

A két jelentés összefüggése a magyartól, az orosztól és még egy sor más nyelvtől is példázva nyilvánvaló, és az epikus szövegek magyar, német vagy orosz fordításaiban e kettősség ugyancsak kézenfekvőnek tűnik mindaddig, ameddig nem szembesítjük az obi-ugor településtípusok jellemzőivel történeti szempontból egyfelől, a fordítások keltette félreérthető képzetekkel másfelől.

A fordítások szerint az eposzoktól elbeszélte időben a 14–15. századtól a 17. századig az obi-ugoroknak valamely hányada vagy rétege városban (is) élt, a fejedelem pedig várban. A szövegek szerint a városok, várak általában erősített települések, illetve épületek voltak, nagy védőképességű egységek, amit földrajzi elhelyezkedésük is igazol, pl. (17):

- (17) osztják⁵⁷
awət 'Wohnort, Stelle, hohes Flussufer, früher eine ostjaksche Stadt, heute als Opferstätte benutzt'; 'hohe Landzunge mit einer befestigten Siedlung'

Ezt az elhelyezkedést és a nehéz megközelíthetőséget az énekek szövegei bőségesen példázzák. Kisebb vagy nagyobb folyók lehetőleg meredek, nehezen megmászható partjai mentén vagy felett, olykor mocsarak között feküdtek; a váraknak, városoknak kikötői, révei voltak, amiket hajóval, csónakkal lehetett megközelíteni, pl. (18):

- (18) vogul⁵⁸
 „A réves vár révéhez im oda érkeztek”
 „Üsztatnak, a város révéhez érkeznek, Föl nem kapaszkodnak”
 „Sie kamen in den Bootshafen der Stadt”

A városok fából épültek (19a), bár olykor az énekek beszélnek kővárakról is; föld- vagy később fasánccal, még később tán kőfalakkal vették körül őket, s a laposabban fekvő területeken még árkokkal is, így sokszor csak csellel lehetett bevenni őket (19b-c); a városfalakon pedig kapuk is voltak (19d)

- (19a) osztják⁵⁹
 „A favárosom végén lakó ácsolt városom végét őrző...öcsém van.”

- (19b) vogul⁶⁰
šālīy āxtwas, mor āxtwas pitrəŋ ūsəl ūnləy
 „In einer hohen Stadt aus schierem Stein, aus blossem Stein wohnen sie”
 [ti. a fejedelem a bátyjával]

⁵⁷ KT 18, DEWOS 50.

⁵⁸ VNGy. 2/2: 68, 210; WVd. 1: 61.

⁵⁹ OH 1: 166.

⁶⁰ WVd. 2: 60.

- (19c) vogul⁶¹
T *kūnal powńim voš* 'kőből épült város'
- (19d) vogul⁶²
„A város kapui be vannak zárva, nincs módjuk behatolni. A három testvér három lóval a vár falán keresztül vetette magát”.

A szövegek magától értődően igen magas gerendafalakról beszélnek (20a), s az eposzi túlzás sokszor vas sáncokat emleget, pl. (20b):

- (20a) vogul⁶³
„A legfelső városgerendák Nom-Torəmhoz (a felsőégbe) érnek föl, a legalsó városgerendák Jal-Torəmhoz (az alsó égbe) támaszkodnak”
- (20b) vogul⁶⁴
„Azután a városnak vas sáncai külfeleire kirekesztik”
„A város vas sáncain kívül kenyeret kolduló asszony”

Az építkezésekről a szövegek is számot adnak, például egy kondai manysi hősenekben arról, hogy egyetlen ház építése mekkora munkát jelentett (21):

- (21) vogul⁶⁵
„*Der zwei-Bergrücken-Fürst versenkte auf der Grund des Tumansees, in Mitte des Tumansees achtzig grosse Baume. Er fuhr Erde darüber, fuhr Sumpferde darüber. Er baute dort ein Dorf. Um ein Haus zu bauen, dang er dreissig steinbrüstige Helden. Die Arbeiter kamen, begannen zu hauen, bald inmitten der Heide, bald inmitten des Waldes. Es wurde ihnen befohlen, (die Baumstämme) von dem Holzschlag hinab an den Rand des Wassers zu tragen. Die Spitzen der machtigen Baumstämme sind sechs Spannen (dick), sieben Spannen (dick). Die schwächeren (Baumstämme) werden nun ans Ufern getragen, die dickeren kann man nun nicht (tragen), sie werden nun so gelassan.*”

Már csak a felsorolt néhány példából is kitűnik elhelyezkedésük, konstrukciójuk jellemzője, melyeket lexikális adatokkal, 19. század végi történeti leírásokkal, valamint régészeti megfigyelésekkel konfrontálva megvilágítható, hogy valójában mit takar a 'vár' és 'város' a fordításokban.

⁶¹ MK 705–706.

⁶² VNGy. 2/1: 237.

⁶³ VNGy. 2/1: 223.

⁶⁴ VNGy. 2/1: 86, 87.

⁶⁵ WVD. 2: 36.

Patkanov, aki a 19. század harmadik harmadában végzett gyűjtő- és terepmunkát a déli osztyjakok területén (a Tobolszki Körzet északi határvidékén), meglehetősen pontosan leírja egyrészt a települések jellemzőit, másrészt azt, hogy az orosz nyelvű megjelölések folytatásaként hogyan általánosult a megtévesztő orosz terminológia. Érdeemes megfigyelni szóhasználatát (Patkanov 1891: 39–47): az osztyjakok lakta terület hagyományosan egymástól független *államokra* (*государство*) oszlott. Ezeknek a *mini-fejedelemségeknek* (*мини-княжества*) a központja egy *váracsk*a (*городок*) vagy még inkább egy nem nagy *erődítmény* (*небольшая крепость*) volt, s ez azonos az osztyjak *wəš*-sal és a vogul *ūs*-szal. A kis várakat valójában földből épült erődítményként (*земляных укреплений*) azonosítja, de mindazok – jegyzi meg Patkanov –, akik e területet leírták, orosz elnevezésük (*городок*) alapján tévesen *városnak* (*город*) tekintették őket⁶⁶. Irtisi osztyjak szójegyzékében mégis 'vár, város, földvár'-ként (Patkanov 1902: 200), egyéb munkáiban pedig gyakran 'városka'-ként adja meg a jelentést. Az 'erőd, erődítmény' értelmezéshez hozzásegít az orosz *osztrog*⁶⁷, ami kisebb, fából épült, palánkfalakkal körülvett, eredetileg katonai erődítmény, erőd volt, s ami később várossá alakulhatott; az orosz gyarmatosítással a szibériai erődöket jelölték ezzel a terminussal. Hogy mindez így volt, Reguly jelentése is rögzíti berjozovi gyűjtéséről: „E nép, [ti. a osztyjak], mely számos fejedelmek alatt állott, kik fa váraikból és földsáncokkal kerített helyekből uralkodtak vidékeik felett, osztja urainak sorsát...” (Toldy 1850: CIII).

Mindebből kiviláglik, hogy a fejedelemség maga vagy annak legfőbb konstrukciójaként szolgáló erődítmény kapott 'város' megnevezést az oroszban, s 'vár' jelentéssel aligha számolhatunk. Az Ob menti tajga-vidéknek régészeti feltárásai az i.e. 1. évezred fordulójától számítják erődített települések megjelenését, amelyeket korszakonként változó kiépítettség jellemzett. Az i.e. 1. évszázadtól az i.u. 3. évszázadig a településeknek valódi erődítmény jellegük volt széles és mély árkokkal⁶⁸ és erős rönkfalakkal, majd a 8. és 12. század között akár két-három sor védelemi fal is körülvethette a településeket Nyugat-Szibéria ilyen jellegű építészetének a maximumát elérve, mélyre ásott rönkfalakkal, a bejáratoknál komplex kapukkal és helyenként tornyokkal, bár a késői 12–13. századtól egyre csökkent a számuk (Zykov et al. 1994: 54–55). A régészeti leírások nem emlegetnek városokat vagy várakat, s kérdéses, hogy ezek a feltárások valóban az obi-ugorok településeivel azonosíthatók-e vagy inkább egy korábbi népesség emlékeivel.

⁶⁶ Patkanov (1915) részletes leírást ad ezeknek az osztyjak és a velük szomszédos tatár településeknek szerkezetéről.

⁶⁷ Большая советская энциклопедия:

<https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/117280/%D0%9E%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B3>

⁶⁸ Az árok számára kiásott földből épültek a kisebb bástyák, az erődítmény maga pedig 50–60 méter magasan is feketett, amelyhez emelkedő vezetett (Patkanov 1995: 223).

A fejedelemségek kevés kivételtől eltekintve kicsinyek voltak és nem minden fejedelemnek volt saját erődített székhelye. Az erődítmények nagysága például a déli osztyják területeken Patkanov (1995: 223–224) beszámolója szerint jóval kisebb volt, mint a tőlük délebbre, a tobolszki területen fekvő tatárokéi. Míg az utóbbiak 300–700 négyszögölt tettek ki, addig tőlük északabbra a közepes méretűeké alig tette ki a 100–150 négyszögölt⁶⁹, ami következtetéseket enged meg az ott lakók lehetséges létszámára vonatkozóan is, de a szövegek természetesen jócskán túloznak (a *Cirbolyatoboz-mag-fehérségű* fejedelem városában például 8000-en élnek – WVd. 2: 60).

Az osztyják *waš*-nak a folklórszövegekben rögzült 'város'-fordításával Steinitz sem volt elégedett, s jelentését inkább így adta meg: 'nagyobb település, amely központként szolgál '(amellyel később a nagyobb településeket, pl. Berjozovot és a többit jelölik⁷⁰). Ezen túlmenően pedig jelentette szerinte a történeti idők erődített helyeit, folyó vagy tenger menti várhegyeket ('befestigte Plätze, Burgberge'), amelyek később szent helyekké is válhattak (Steinitz 1976: 79–80).

Az említett Patkanov-féle, meg a csak Paasonentől ismert *när* (PD 135) kivételével, más, pusztán 'vár' jelentésű osztyják szó a szótári adatok között nem szerepel. Ezzel szemben például Munkácsi vagy Kannisto (WWb. 106–107) vogul szótáraiban igen, egyéb jelentések, így 'kerítés, körülkerített terület, halrekeszték' stb. mellett. Ez utóbbiak összefüggését e szavak etimológiája magyarázza meg, amennyiben uráli eredetűek, s a rekonstruált legkorábbi jelentés 'kerítés, halrekeszték' lehetett (UEW 577–578), amelyből az etimológiába tartozó nyelvek közül nemcsak az obi-ugorban lett hasonlóságon alapuló névátvitellel 'város', hanem a vogulban még a medve állkapcsának tabu elnevezése is⁷¹.

⁶⁹ Cca. 450–650 m².

⁷⁰ A 16. század végére az Ob és az Irtis környéki területeket már Moszkvához csatolták; cölöpkerítésekkel körülvett településeket létesítettek, amelyekből a későbbiekben a városok nőttek ki: Berjozov, Tyumeny, Szurgut, Obdorszk, Narym vagy Tomszk; a osztyják fejedelemségek helyén pedig adminisztratív egységeket létesítettek.

⁷¹ Ami aztán átkerült a osztyjákba 'medvefej' jelentéssel (Bakró-Nagy 1979: 58).

halrekeszték⁷²medve alsó állkapcsa⁷³

A 'falu' vagy 'város' önmagában természetesen nem jelzi, hogy fejedelemséghez tartozik; ezt csak olyan szerkezet mutatja, amelynek egyik tagja 'fejedelem' (22a–b), mint ahogyan azt is, hogy a fejedelemnek városa van, azaz 'városi' fejedelem (22c):

(22a) osztják⁷⁴
ūrtat *wos* 'fejedelmi város'

(22b) vogul⁷⁵
K nājər-ūs, nājər-pāl 'fejedelmi város, fejedelmi falu'

(22c) osztják⁷⁶
wočəŋ wort-ikə 'Stadt-Fürst-Alter'

Viszont azt, hogy ki fejedelem és ki közember, már lakóhelye is megmutatja, pl. (23):

(23) osztják⁷⁷
„Micsoda ... fejedelemhős vezethet a belsős város belsejébe? Ha a belsős falud belsejébe vezetsz, te ember vagy, ha nem vezetsz, te fejedelemhős vagy.”

Következtetésként megfogalmazható, hogy fejedelemségnek mint település típusnak az obi-ugorok esetében főként a fejedelemtől lakott (nem ritkán eltérő helyeken több) erődtített építmény feleltethető meg mindazokkal a falvakkal együtt, amelyek a fejedelem fennhatósága alá tartoztak. Elnevezése valójában 'fejedelmi

⁷² <https://de.wikipedia.org/wiki/Fischzaun>

⁷³ <https://www.flickr.com/photos/evelynkirkaldy/5112750111>

⁷⁴ Patkanov 1902: 188.

⁷⁵ MK 324.

⁷⁶ DEWOS 177.

⁷⁷ OH 1: 300.

erőd' – általánosan elterjedten 'fejedelmi város, vár' – és 'fejedelmi falu'. Az azonban tény, hogy akár a magyar, akár a német fordításokban a 'vár; Burg' sokkal egyszerűbben alkalmazható, mint az 'erőd; Festung'. Arra, hogy fejedelemség, kánság miként kaphat megnevezést, távoli és laza analógiaként az *Arany Horda* említhető: az *ordo* eredeti jelentése 'palota', s ez vált a fejedelemség jelölőjévé (Sneath 2007: 32).

5. Összefoglalás

E dolgozat az obi-ugorok fejedelmekről szóló hősénekeinek néhány fogalmát és azok megnevezéseit vizsgálta a szövegek és fordításaik alapján, azaz a *hősénekek* mint sajátos szövegtípusnak, valamint a *fejedelemnek* és a *fejedelemségnek* a megnevezéseit különféle aspektusokból. Következtetése szerint

- a. a fejedelmekről szóló hősénekek, ahogyan azt az osztják és vogul megnevezések is bizonyítják, főként háborús énekek (*těrnəŋ-ėriy*, *χōnt-ėriy* 'harci, hadi, háborús ének'), mert alapvetően a fejedelmek harci cselekedeteit beszélnek el, s életük egyéb körülményei vagy eseményei is csak annyiban vagy úgy ábrázolódnak, amennyiben és ahogyan azok haditetteikhez kötődnek; mindezek ellenére az általános *hősének*; *Heldenlied* a megjelölésük;
- b. a fejedelem megnevezéseiben, főként az osztjákban, a 'fejedelem' (*ort*; *ōtar*, *nājar*) és a 'hős' fogalma, jelentése kevésbé különíthető el; népe – ha a területéhez tartozók egyáltalán nevezhetők így – felett uralkodói, igazgatási hatalma az eurázsiai fejedelemségek élén állókhoz viszonyítva nem volt, harcok, háborúságok idején a hadúr szerepét töltötte be fejedelemségében; az orosz gyarmatosítástól kezdve elkötelezettsége, időnkénti ellenszegülésekkel egyre jelentősebbé vált; a fejedelmet hősként jelenítik meg a szövegek és fordításaik is; a fordításokban *fejedelem*, *hős*, *fejedelemhős*; *Fürst*, *Held*, *Fürstenheld* a megjelölésük;
- c. a fejedelemség egy vagy több erődítmény és falu együtteséből álló, fejedelem alá tartozó, az idők folyamán pre-feudális rétegződést mutató társadalmi és földrajzi egység volt; szerepe egyrészt védekező vagy támadó hadi események idején mutatkozott meg a katonai erő biztosításával, másrészt a tatár és orosz adófizetői kötelezettségek teljesítésével; központi építményei, esetleg azok elkerített csoportjai (*wəš*, *was*; *ūs*) – a fejedelemnek és családjának lakóhelyeként is – elsősorban hadászati célokat szolgáltak; a szövegekben és fordításaiban *város*, *vár*; *Stadt*, *Burg* a megjelölésük.

Ha gondolatkísérletként semmi mást nem tekintünk, mint a *hősének*, *fejedelem*, *fejedelemség*, *város*, *vár* fogalmakat, illetve ezek megnevezéseit, magyar vagy német

fordításait, s ezek tükrében gondolunk a hősénekektől megjelenített világra, akkor az a képzetünk támadhat, hogy voltaképp ismerős terepen járunk, hiszen az európai kultúra számára ezek a fogalmak, szavak közvetítenek sok mindent, amit a hőseposzok révén ismerünk vagy ismerni vélünk. Csakhogy a gyűjtők és fordítók erőfeszítése ellenére olykor el is fedik azt a sajátos világot, amit minden tiszteletünket kiérdemlő munkájukkal ránk hagyományoztak.

Hivatkozások

Bahrusin, S. V. [Бахрушин С. В.] 1935. *Остяцкие и вогульские княжества в XVI-XVII веках*. Ленинград: Издательство института народов Севера.

Bahrusin, Sz. V. 1975. Osztják és vogul fejedelemségek a XVI–XVII. században. In: Gulya János (szerk.), *A vízimadarak népe*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 35–67.

Bakró-Nagy, Marianne 1979. *Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Bakró-Nagy, Marianne 2012. *19th century fieldwork methodology in Southern Mansi and the reliability of data*.

https://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/bakro-nagy_leiden_presentation.pdf

Csernyecov, N. V. 1949. *Adalékok az obi-ugorok nemzeti szervezetének történetéhez*. Budapest: Néptudományi Intézet.

DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie Verlag.

Gemujev–Ljucidarszkaja [Гемуев И. Н. – А. А. Люцидарская] 1994. *Служилые угры. Один из аспектов русско-угорских отношений в XVI – XVII вв.* Новосибирск: Гуманитарные науки в Сибири 1994/3: 63–67.

Golovnev, Andrei V. 2000 Wars and Chiefs among the Samoyeds and Ugrians of Western Siberia. In: Schweitzer, Peter P. – Megan Biesele – Robert K. Hitchcock (eds.), *Hunters and Gatherers in the Modern World: Conflict, Resistance, and Self-Determination*. Brooklyn NY: Berghahn Books. 126–149.

Gyóni Gábor 2023. Nyugat-Szibéria orosz meghódítása
<https://oroszvalosag.hu/?t1=tortenelem&hid=6982>

Hatto, Arthur 2017. *The World of the Khanty Epic Hero-Princess: An Explanation of a Siberian Oral Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ivanov [Иванов, И. А.] 2019. Краткий очерк из прошлого хантэ-мансийского народа (Историческая справка). In Н. Д. Судакова – С. В. Тюлина – Л. М. Завьялова ред. Югра многовековая: сборник архивных документов. Ханты-Мансийск: АО «Издательский дом «Новости Югры». 5–24.

Kanniso, Artturi 1914. Der wogulenfürst Asyka in chroniken und volkstradition. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 14: 18–30.

Kannisto, Artturi 1925. Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17: 1–264.

Korenchy, Éva 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KT = Karjalainen, K. F. – Y. H. Toivonen 1948. *Ostjakisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Martynova [Мартынова, Е. П.] 1998. *Очерки истории и культуры хантов*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН.

Meletyinszkij [Мелетинский, Е. М.] 1963. *Происхождение героического эпоса*. Москва: Издательство Восточной Литература.

Miller, Dean A. 2000. *The Epic Hero*. John Hopkins University Press: Baltimore.

MK = Munkácsi, Bernát – Béla Kálmán 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Nagy Zoltán 2021. *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Nyeszterova [Нестерова, Л. Д.] 1985. *Жанровые особенности якутского героического эпоса олонхо*. Алма-Ата: Казахский государственный университет.

Nyeszterova, L. D. 1995. The Social Status of the Yakut Epic Hero. *Asian Folklore Studies* 54: 35–48.

OH 1–3 = *Osztyák hőseinek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka I-II*. Közzéteszi Zsirai Miklós, III/2. Közzéteszi Fokos Dávid. Budapest. 1944, 1951, 1965.

OstjHeld. = *Ostjakische Heldenlieder. Aus József Pápay Nachlass*. Bearb. István Erdélyi. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1972.

PD = Paasonen, Heikki – Kai Donner 1926. *H. Paasonens Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.

- Patkanov [Патканов, С. К.] 1891. *Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям. Санкт-Петербург.* [Patkanov, S. K. 1975. *Der Typ des ostjakischen Helden in den ostjakischen Bylinen und Heldensagen.* Ford. Katharina Oestreich-Geib. München: Finnisch-Ugrisches Seminar der Universität Verlag.]
- Patkanov, S. K. 1902. *Irtisi-osztják szójegyzék.* Ugor füzetek 14. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Patkanov [Патканов, С. К.] 1915. Стародавняя жизнь Остяковъ и ихъ богатыри, по былинамъ и сказаніямъ. *Живая старина (Периодическое издание отделения этнографии Русского Географического Общества)* 3: 85–116.
- Patkanov [Патканов, С. К.] 1995. Остяцкая молитва 1. Тюмень: Издательство Мандрики. [Patkanov, S. K. 1897. *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie.* St. Petersburg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences].
- Saskov, A. [Шашков, А.] 1997. Первые зауральские города и остроги. *Югра* 9: 22–25.
- Scheub, Harold 2012. *Trickster and Hero. Two Characters in the Oral and Written Traditions of the World.* The University of Wisconsin Press: Wisconsin.
- Schmidt Éva 2023. *Tanulmányok az obi-ugor folklór köréből. Schmidt Éva írásai.* Schmidt Éva könyvtár 6. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi – HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont.
- Sneath, David 2007. *The Headless State.* New York: Columbia University Press.
- Steinitz, Wolfgang 1963. Etymologische Beiträge III. *Acta Linguistica Hungaricae* 13: 213–223.
- Steinitz, Wolfgang 1976. *Ostjakologische Arbeiten 2. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten, Kommentare.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SüdOstj. 1 = Paasonen, Heikki 1972. *Südostjakische Textsammlungen* 1. MSFOu 172. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Szokolova, Z. P. [Соколова, З. П.] 1983. *Социальная организация хантов и манси в XVIII-XIX вв.* Москва: Наука.
- Toldy Ferenc 1850. *Reguly Antal s a finn-magyar kérdés.* In: *Reguly-album.* Pest: Reguly-Társaság. V–CXVIII.
- Трепавлов, В. В. [Трепавлов, В. В.] 1990. Героический эпос тюркских и монгольских народов как источник. In: Н. Ц. Биткеев (ред.), *Джангар и проблемы эпического творчества.* Элиста: Калмыцкое книжное издательство. 124–125.

UEW = Rédei, Károly (red.) 1986. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vermeulen, Han F. 2015. *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Vértes, Edith 1982. Übersetzungsprobleme ostjakisch-Deutsch. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 185–218.

VNGy. = Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul népköltési gyűjtemény* 1–4. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Zykov, A. P. – Koksharov, S. F. – Terekhova, L. M. – Fedorova, N. V. 1994. *Ugorskoe nasledie/Ugrian Heritage. West-Siberian Antiquities from the Collection of Urals University*. Ekaterinburg: Ural State University.

WWb. = Kannisto, Artturi 2014. *Wogulisches Wörterbuch*. Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

WVd. = Kannisto, Artturi – Matti Liimola 1951–1955. *Wogulische Volksdichtung* 1–2. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Lovas múltban gyökerező metaforák: a LÓ kulturális konceptualizációi a magyar kifejezésekben

Baranyiné Kóczy Judit

Pannon Egyetem

This study examines cultural conceptualizations related to the lexeme *ló* 'horse' using the conceptual metaphor theory of cognitive linguistics and the theoretical framework of Cultural Linguistics (Sharifian, 2011, 2017). The aim of the study is to explore metaphors and metonymies based on the lexeme 'horse' and to demonstrate their embedding in Hungarian cultural traditions. The data utilized in the analysis is derived from the *Dictionary of the Hungarian Language* and other phraseology collections. Occasionally, examples from the Hungarian National Text Corpus are used to provide context or clarification. The results indicate that the SIZE and STRENGTH of the HORSE are significant source domains in non-human (external) extensions, often used to denote the SIZE of plants and other animals. The concept of STRENGTH and SPEED associated with the horse traditionally originates from its important role in transportation. HORSEBACK RIDING signifies POWER and SUPERIORITY applied to interpersonal relationships, additionally, it is linked to describe MENTAL STATES or ACTIONS, namely, stubborn or habitual behaviour. HORSE and HORSE RIDING are also connected to the conceptualizations of OPPORTUNITY, PROFIT, and SUCCESS, and as a VALUABLE ANIMAL, the horse serves as an experiential basis for other VALUABLE THINGS. The conceptualization of HORSE AS A RANK appears in various contexts,

such as the knightly title from the Middle Ages, which indicated a person's commitment to religion, homeland, and the protection of women, also representing social status. Finally, the HORSE AS A MAGICAL ENTITY is linked to beliefs of SHAMANISM and WITCHCRAFT. Based on these observations, the cultural conceptualizations of HORSE are unequivocally positive, originating from the fact that it provided advantages and special abilities to its rider or owner in many areas of life in the past.

Keywords: culture, cultural conceptualization, horse, metaphor, metonymy

Kulcsszavak: kultúra, kulturális konceptualizáció, ló, metafora, metonímia

1. Bevezetés

A magyar kultúrában a lovak beágyazottságát jelzi a hozzájuk kapcsolódó gazdag lexikon, amely közel negyvenféle színnel írja le őket, de nemük jellemzésében (*mén, csődör, kanca, herélt, paripa*), koruk szerint (egyéves korig *szopós, választott* vagy *rúgott csikó*, aztán *másodfű* és *harmadfű*), és szerszámozásuk szókincsét tekintve is változatos (MNL III.: 629). A magyar nyelv számos olyan figuratív kifejezésben bővelkedik, amely a lóval, lovaglással, lovas állattartással kapcsolatos: *lóvá tesz, nyeregben érzi magát, kilóg a lóláb, kirúg a hámból* stb. Ismerve a magyarság több évezredre visszanyúló kapcsolatát a lóval, kérdésként merül fel, hogy ez a kulturális tapasztalat és hagyomány hogyan képeződik le a magyar nyelv figuratív nyelvhasználatában. Jelen tanulmányban a lovakhoz kapcsolódó fogalomkörből kizárólag a *ló* lexémára összpontosítva igyekszem feltárni a kognitív nyelvészet fogalmimetafora-elméletére támaszkodva (Lakoff–Johnson 1980), valamint a kulturális nyelvészet nyelvelméleti keretét felhasználva (Sharifian 2011, 2017) a lexémán alapuló metaforákat és metonímiákat, és rámutatni ezek beágyazottságára a magyar kulturális hagyományban. A tanulmányban elemzett szóképzés és példák forrásai *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (ÉrtSz.) és más frazeológia-gyűjtemények (Bárdosi 2020), amelyeket alkalmanként a *Magyar Nemzeti Szövegtárból* vett korpuszpéldák illusztrálnak vagy pontosítanak (MNSZ).

2. Elméleti háttér

2.1. Nyelvészeti keret

A tanulmány elméleti keretét egyfelől a kognitív szemantika, ezen belül is a fogalmi metafora (Lakoff–Johnson 1980) valamint a metonímia (Kövecses–Radden 1998) elmélete adja. Másfelől az elemzés kulturális nyelvészeti szemléletet alkalmaz (Sharifian 2017, Baranyiné Kóczy 2017), amely a nyelvet, nyelvi tevékenységet egy

adott kulturális kontextus viszonyrendszerében értelmezi. Eszerint a jelentésalkotás és az értelmezés közös alapját egy kulturális közösség tagjainak közös, ill. továbbhagyományozott tapasztalatai, vélekedései és értékei alkotják, ezek pedig egy közös összefüggő világgéppé formálódnak az egyes tagok számára (Sharifian 2017). Ezt nevezük kulturális megismerésnek (idegen szóval kulturális kogníciónak), amely definíciója szerint egy adott kulturális közösség tagjai között heterogén módon megoszló, önszerveződő, emergens rendszer, és amelynek fontos jellemzője, hogy a közösség tudatában implicit módon van jelen (Sharifian 2017). A nyelvi adatok elemzésével hozzáférhetünk azokhoz a kulturális konceptualizációkhoz, amelyek a közösséget jellemző kulturális kogníciót jelenítik meg kulturális metaforák, sémák és kategóriák formájában. A kulturális konceptualizációk összefüggő hálózatokba, kulturális modellekbe szerveződnek, és ilyen módon reprezentálják az adott csoport szemléletét az élet különböző jelenségeiről (Sharifian 2017: 26). Mivel a tanulmány kiindulópontja a *ló* lexéma, és az ebből képzett különböző szavakat, összetételeket vizsgálja, ezért itt tulajdonképpen a LÓ kulturális modelljének részleges feltárására teszünk kísérletet. A kulturális nyelvészet a kulturális metaforákat és metonimiákat az A MINT B sémával jelöli, ahol – a fogalmi metafora elméletének konvenciójától eltérően – a forrástartományt jelöli az A, a céltartományt pedig a B, ezzel jelölve a forrástartományt mint vizsgálati kiindulópontot. Ezt a jelölési formát alkalmazza a jelen tanulmány is.

Az állatok konceptualizációjáról az idiómákban már számos értekezés és tanulmány született, kulturális nyelvészeti keretben Nosrati (2019)-es doktori disszertációját érdemes megemlíteni, magyar kontextusban pedig, kognitív nyelvészeti keretben, Papišta (2018) *kutya* lexémát tartalmazó frazémákra irányuló elemzése kapcsolható az itt bemutatott elemzéshez.

2.2. A magyar lovas műveltségi kultúra

A lovakkal való kapcsolat a magyarok őstörténetére vezethető vissza. A finnugor egység és nyelvcsalád felbomlása ökológiai okokra vezethető vissza. Kr. e. 2600–2100 között globális lehűlés következett be Észak-Euráziában (ún. „kis jégkorszak”), amelynek következtében a földrajzi övezetek határai módosultak, a Nyugat-szibériai-alföld elmocsarasodott, és ez nagyszabású népmozgást váltott ki Eurázsiaszerte (Veres 2005: 579–580). A zsákmányoló jellegű halász-vadász életmódot folytató, kedvező ökológiai körülmények között élő finnugorság őshazája területének összezsugorodásával párhuzamosan túlnépesedés következett be, amely elvándorláshoz vezetett. Az Urál környéki őshazából nyugatra indultak el a finnugor népek, míg az ugorok továbbra is az őshaza területén, annak dél-keleti részén maradtak. A finnugor népek földrajzi eltávolodása egyben kulturális differenciálódást is eredményezett. A nyugat-szibériai sztyeppe határának jelentős északra

tolódásával az ugorok kapcsolatba kerültek a közeli Kazahsztán fejlett sztyepei, valószínűleg iráni műveltségével. Az ezen a területen kialakuló nyugat-szibériai első állattenyésztő–földművelő kultúra hatására a protougorok (későbbi manysik, hantik és magyarok) életmódját is a komplex gazdálkodás váltotta föl, amelyben az állattartás dominált. Mivel ezen a területen a paleolitikum óta éltek vadlovak, így az ugorok lakóhelye a lovak házasításának az övezetébe is beletartozott, továbbá közelében, az andronovói kultúra területén tárták fel az első lovas temetkezési leleteket (Veres 2005: 582). Az ugor nyelvekben közös lovas terminológia alakult ki, például egyezést mutatnak az *üsző* 'fék' (kantár) és az *ostor* kifejezések is (l. részletesebben alább).

A Kr. e. 12. században bekövetkezett újabb lehülés hatására az ugorok kedvező ökológiai feltételeket biztosító Urál-melléki szálláshelye jelentősen megváltozott, immár a déli területeket is elérte az elmozdítás. A két lehetőség – a primitívebb, zsákmányoló életmódra való áttérés, vagy a délebbre, a füves sztyeppe irányába való elvándorlás – közül a magyarok ősei az utóbbi mellett döntöttek. Miközben az ugor őshazában a hűvösebb, esősebb időjárás hatására teljes elmozdítás következett be, addig a délebbre fekvő füves sztyeppéken és félsivatagos övezetekben éppen az ellenkező irányba, melegebbé és szárazabbá változott a klíma. Az eurázsiai sztyeppövezetben az Kr. e. 12. és 7. század közötti időszakban terjedt el a nagyállattartó életmód, amely magában foglalta a lovak és juhok tenyésztését, valamint a nomád életformát, amelyre az ideérkező finnugor csoport is áttért. Így a magyarok elődei az egyetlen finnugor nép lett, amely nagyállattartó lovas nomád néppé vált.

Az ugor nyelvekben található közös lótenyésztési terminológia szavai arra utalnak, hogy a korai ősmagyar időkben a kelet-iráni júecsi nyelvből vették át őket. Ezek a következők (Harmatta 1997: 72–73):

- *ló*: ugor **loʒ* 'ló' < keletiráni **loʒ* 'ló' < **vlayʒ* < **vʒlaya* < óiráni **bāraka* 'ló'
- *nyereg*: ugor **newrʒ* ~ **neyrʒ* 'nyereg' < keletiráni **nʒer* < **nʒwer* < **nivara* 'nyereg' (vö. szaka *nyūrr* 'lószerszám')
- *fék* (kantár): ugor **pekkʒ* 'fék' < keletiráni **pekkə* < **pextka* < óiráni **paxštaka* 'megkötés, kötőfék'

Mészöly Gedeon nyelvtörténész *Mióta lovas nép a magyar?* (1929) című tanulmányában további kifejezéseket említ, amelyek az ugor kori lovaséletet bizonyítják: *ostor*, *kengyel*, *gyermekló*, ill. *lófi*, *a lóra elleni* (ülni), *másodfű ló*, *harmadfű ló* korjelző kifejezések, amelyek közül utóbbiak a manysiban is megtalálhatók (Paládi-Kovács 2001: 617).

Ezeket sorban megvizsgálva az ÚESz. szerint, az *ostor* szó feltehetően ugor kori, vö. manysi (tavdai) *asztar*, manysi (alsó-kondai) *ōštər* 'ostor, korbács'; ? mari (hegyi) *waštər* 'sarj, vessző; zöld ág, nyírfaágából készült fürdőseprű', ugor (?)

finnugor) **očt3-r3* 'hajtás, vessző, virgács; ostor, korbács', de indoeurópai eredete sem zárható ki teljesen (ÚESz.).

A *másodfű* 'második évében levő <állat, főleg ló>' és *harmadfű* 'harmadik évében levő <állat, főleg ló>' szavak a ló korára vonatkoznak. Az összetételek arra utalnak, hogy a lovat először a második vagy harmadik évben hajtják ki a legelőre (ÚESz.). Hasonlóan megtalálható pl. manysi *χūrām-pum luw* 'hároméves ló', azaz 'háromfű ló'. A szó biztosan régebbi, mint azt első adata mutatja. Ezt a latin *triherbis* 'harmadfű' bizonyíthatja, amely a magyar szó mintájára keletkezett tükörfordítás.

Azonban a *kengyel* szó például belső keletkezésű, feltehetően származékszó, amely a *kégy/kegy* 'kör, karika, gyűrű, abroncs' jelentésű töből *-l* névszóképzővel jöhetett létre. Ez az értelmezés azon alapul, hogy a régészeti leletek tanúsága szerint egykor a magyaroknál a kengyel hurok alakú volt; a szó többi jelentése is olyan tárgyakat jelöl meg, amelyek egyfajta hurokra emlékeztetnek (ÚESz.).

A *gyermekló*, ill. *lófi(a)* helyett ma használatos *csikó* származékszó *csi* 'csitt!, pszt!', ill. *csitt* (l. pl. *csitít*) szóból, jelentésfejlődése során 'csikóhívogató szó' értelemben is használva, *-kó* kicsinyítő képzővel alakult ki (ÚESz.).

Az előmagyar és az ősmagyar korban a magyarság lótartó életformáját a *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás* (Paládi-Kovács 2001: 617) összefoglalása szerint a lovas szóképzlet újabb elemei bizonyítják: *mén*, *kengyel*, *nyűg*, *béklyó*, *gyeplő*, *kantár*. Ezeket, a tárgyakhoz hasonlóan, a környező, főleg török népektől vette át a magyar nép, vagy belső keletkezéssel jöttek létre. Ezt részben megerősíti az ÚESz.: a *kengyel* szó eredetét már említettem; a *gyeplő* egy csuvasos típusú ótörök nyelvből származó jövevényszó, a *béklyó* és a *kantár* szintén ótörök jövevényszó, a *mén* és a *nyűg* eredete azonban ismeretlen.

A honfoglaló magyarok harcmodorát és életformájuk egyes elemeit továbbra is meghatározták a keleti, pusztai hagyományok, így a magyar lótenyésztéssel kapcsolatos műveltségi kultúra a belső-ázsiai *taki* ló (szakszerű elnevezésén *Equus przewalski Poljakoff 1881*) tenyésztésének gyakorlatát követte (Gunda 1943: 104). Már több kutatás megerősítette, hogy a magyar háziló a taki lótól származik, ami azt támasztja alá, hogy – többi háziállatával ellentétben – a lovait a magyarság magával hozta a Kárpát-medencébe (Matolcsi 1975). A belső-ázsiai lótartáshoz kapcsolódó szokások voltak a lóáldozat bemutatása, a lovas temetkezés gyakorlata, a ló húsának elfogyasztása a halotti toron, a ló fejése, a lótejéből készült erjesztett ital fogyasztása, a csikó szopását akadályozó *palóka* formája, valamint a ló nyergelése és fogatolásának késői megjelenése (Paládi-Kovács 2001: 618).

A ló sokrétű gazdasági hasznosítása és az ősi hitvilágban betöltött szerepe (melynek része volt a lóáldozat, a lovas temetkezés, a totemős és a táltoshit) révén a honfoglaló magyarság legfontosabb háziállata volt. A ló három fő funkciója mellett (igavonás, lovaglás, teherhordás) a 18–19. századig elsősorban hadviselésre és

közlekedésre használták, valamint a gépesítés megjelenése előtt a magyar mezőgazdaságban igaerőként hasznosították. A gépiesítés eredményeképpen a 19. század végén Magyarország területén található 2 millió ló száma az 1960-as évekre 400 ezerre csökkent (MNL III.: 629).

2.3 A LÓ a magyar néphitben

A magyar néphitben számos hiedelem kapcsolódott a lóhoz, amelyek elsősorban egészségének biztosítására (többek között az újszülött csikó szemverés elleni védelmére), kedvező szaporítására, igavonó erejének erősítésére vagy megtartására irányultak (MNL III.). Az egyik hiedelem szerint a vonóerő megkötését és feloldását ún. „tudós kocsis/ördögös kocsis” vagy boszorkány irányítja, akiknek sokféle természetfeletti képességük van. A mondák egyik csoportja szerint a tudós kocsis a megkötött lovakat el tudja indítani, de erre csak ő képes, más nem, sőt, meg is táncoltathatja; valamint másokét képes úgy megállítani, hogy ezután azok csak az ő parancsára indulnak el. A tudós kocsis mások lovát szemmel, füttyszóval, érintéssel és különféle mágikus tárgyakkal tudja megállítani. Vetélkedő tudós kocsisok egymás lovát állítják meg, ill. kocsikerekeit forgatják ki a helyükből, és a nagyobb tudományú kocsis győz. Egyes mondákban a kocsisok „ördögös” lények, akik lovaikkal a levegőbe tudnak emelkedni, akár döglött lovakat is tudnak hajtani. Jellegzetes motívum a mesterség átadása: néha a tudós kocsis maga is lóvá válik, miközben a társát oktatja a tudására. A tudós kocsisok jellemző tulajdonságai és a tudós kocsisokra vonatkozó mondák motívumai fellelhetők olyan varázsmesékben is, ahol a főhős kocsis, vagy az életének egy szakaszában kocsisként szerepel. Alakjuk feltehetőleg a pogány magyar hitvilágra vezethető vissza, amikor a szellemeknek áldoztak lovakat, vagy a sámán varázsdobjára, amellyel az a szertartás során a szellemeket megidézte, így szimbolikusan ezen „lovagolva” jutott el az alsó és a felső világ szellemei közé.

A ló valamilyen esemény előjeleként is funkcionálhat: aki szürke lóval találkozik, arra szerencse vár, míg ha egy fehér ló az udvarra szalad, az halált jósol. A népi gyógyászatban rendszeresen alkalmazták a ló tartozékait, így a sebek gyógyítására lótrágyát, a szemölcs megszüntetésére lószőrt ajánlottak, a köhögést pedig, különösen gyermekeknél, lótejvel kúrálták.

A magyar népi hitvilágban több olyan hiedelemalak létezik, amely ló képében jelenik meg, így a garabonciás, a táltosló (a mesehősök egyenrangú segítője) és a boszorkány. Továbbá a kísértetek (azaz valamilyen, a közösség ellen elkövetett vétségük miatt örökké bolyongó lidércalakok) is megjelenhetnek lóalakban vagy lópatazaj kíséretében. A kísértetek gyakran markáns testi fogyatékossgal rendelkeznek, mint a „fejetlen barát” és az „állatlan ló”, utóbbi olyan lóra utal, amelynek hiányzik az alsó állkapcsa.

3. A ló lexémából származó kifejezések konceptuális tartományai

Az alábbiakban a LÓ kulturális konceptualizációit mutatom be, azaz azokat a céltartományokat, amelyeket a ló lexémán alapuló figuratív kifejezések reprezentálnak. Elsőként a „külső”, azaz az emberen kívüli tárgyi és absztrakt környezetre vonatkozó metaforikus és metonimikus kiterjesztéseket, majd az emberrel kapcsolatos figuratív jelentéseket mutatom be.

3.1. A LÓ MINT TÉR: MÉRET ÉS TÁVOLSÁG

Növények és állatok elnevezésében a ló- előtag mint minősítő azt jelzi, hogy az adott élőlény nagyobb a szokottnál, hasonlóan ahhoz, hogy a ló is az állatok között nagy méretűnek számít. Ilyen növény a *lóbab*, *lógesztenye*, vagy a *lókömény*. Az állatoknál szintén az átlagosnál nagyobb méretet jelzi a *lódarázs*, *lósáska*, *lótetű*, *lósúnnyog*. Az emberek jellemzőjeként használt *lófogú* feltűnően hosszú és nagyméretű fogakra utal (valamint nagyszemű takarmányra is, vö. ÉrtSz. IV.: 842), a *lóképű* viszont jelezhet nagy vagy hosszúkás, megnyúlt arcot is. A *lófejű* jelentése 'sovány, hosszú, csontos emberi fej', pl. *csúnya nagy lófeje van* (ÉrtSz. IV.: 842).

A *lóhossz* és a *lófej* a lóversenyből eredő mértékegységek, amelyeket az előny vagy hátrány mértékére alkalmaznak, pl. *egy lófejjel győz, másfél lóhosszal nyert, egy lóhosszal megelőzött*. Átvitt értelemben, azaz a lóversenytől eltérő szituációra alkalmazva az *egy lóhosszal*, amely a ló orrától a farkáig terjedő hosszúságot jelöli, annyit jelent, 'nem nagy különbséggel', pl. *csak egy lóhosszal győzte le vetélytársát* (ÉrtSz. IV.: 846). Ennek éppen az ellenkezőjére mutat az MNSZ-ben több példa, amelyben a *lóhossz* metaforikusan, A HOSSZUSÁG MINT ELŐNY metafora értelemben szerepel. Eszerint a *lóhossz* éppen hogy 'jelentős távolság/előny' jelentéssel bír (1).

- (1) *A Népszava számos intim részletet közöl a múlt pénteki ülésén készült szószzerinti jegyzőkönyvből. És ezzel feltehetően lóhosszal megelőzte a 168 óra című hetilapot.*

3.2. A LÓ MINT FIZIKAI ERŐ ÉS SEBESSÉG

A *lóerőt* az autógyártásban használták hagyományosan belső égésű motorok teljesítményének mérésére. Ez arra utal, hogy a közlekedésben az autók és a teherszállító járművek alapvetően a lovat cserélték föl, így ezek teljesítménykapacitását is a lovakhoz, mint referenciaponthoz mérték. Emellett a ló sebességére is találunk kifejezést, mint *lóhalálában*, amely a 'nagyon gyorsan' jelentést hordozza, és a szinte halálra hajsolt, pihenés nélkül vágató ló tapasztalatából ered.

3.3. A LÓ BIRTOKLÁSA / LOVAGLÁS / LÓHÁTON ÜLÉS MINT HATALOM, FÖLÉNY

Számos olyan kifejezést találunk, amelyben a lovaglás vagy egyszerűen csak a lóháton ülő térbeli pozíciója személyközi kapcsolatokban fölényt, hatalmi attitűdöt jelenít meg. Ez két viszonyban is megjelenik: a lovas és a földön álló személy, valamint a lovas és a ló között, bár utóbbi ritkább. Így a *lóhátról beszél, magas lóról beszél* annyit jelent, „fölényesen, fennhéjázva beszél” (Bárdosi 2020: 339). Ehhez hasonló a *magas lóra ül, felül a (magas) lóra*, amely szerint az illető „indokolatlanul nagy hangon, fölényesen beszél, viselkedik” (Bárdosi 2020: 338) vagy éppen a *leszállt a (magas) lóról* „már nem olyan fölényes” jelentésben. Ennek a metaforának a forrása többrejtű: Bárdosi magyarázata szerint egyszerű fizikai tapasztalat az alapja, miszerint a „középkori háborús ütközetben magas termetű lovat használtak, ahonnan [a lovas] jól beláthatta a csatateret” (Bárdosi 2020: 338). A kifejezések így a FELSŐBBRENDŰ FENT orientációs metaforát is megjelenítik, valamint azt, hogy ezt a kiváltságos fizikai pozíciót a lovas az állat segítségével szerezte. Azonban itt az is fontos lehet, hogy a hatalmi vagy fölényes pozíciót nemcsak a közvetlen fizikai térbeli (nyeregbeli) helyzet adja, hanem A LÓ MINT ÉRTÉKES TÁRGY birtoklása is, amely egyben a lovas társadalmi rajgát adja (l. erről részletesen alább 3.7-ben). A ló nemcsak a harcban jelölt magasabb társadalmi pozíciót, hanem a közlekedés szempontjából is előnyt jelentett. További kifejezések, amelyek ezt a konceptualizációt mutatják a *loval* 'ingerel, bujtogat' jelentésben (ÚESz.), amely ebben az absztrakt jelentésben a *loval* 'lovagol' származékszóból belső keletkezéssel, jelentésselkülönülés eredményeképpen jött létre. A *loval* nemcsak lovaglást jelentett, hanem pl. *lovaltat* 'lóval felszerel', *felloval* 'lóra ültet' (ÚESz.), később pedig már a *lovat ad alá* abban a jelentésben szerepel, hogy 'magatartásával követelésre biztat vkit' (ÚESz.), amelynek magyarázata Bárdosi (2019: 338) szerint az, hogy „a lovas ember erősebb, tehetősebb, hatalmasabb, főleg a harcban”. Feltehetően ugyanerre utalt a *felültet* korábbi jelentése is, amely eredetileg nem 'megtéveszt, becsap', hanem 'ingerel, buzdít' volt (ÚESz.).

Szintén hatalmat, dominanciát jelez a *valakin lovagol* kifejezés jelentése: 'uralkodik rajta, fensőbbiségét kénye-kedve szerint érezteti vele', pl. (2).

- (2) *Én csak azt mondom, hogy ne hagyjunk magunkon lovagolni.* (Petőfi Sándor) (ÉrtSz. IV.: 857).

Részben ide kapcsolható a *lóvá tesz* kifejezés is, amelynek alapja az a hiedelem, hogy a boszorkányok bárkit lóvá tudtak változtatni, és ilyenkor hatalmat gyakorolni fölöttük (Bárdosi 2020: 338). Ebben az esetben a hatalmi viszony a lovas és a ló között van.

3.4. A LOVAGLÁS / LÓHÁTON ÜLÉS MINT MENTÁLIS ÁLLAPOT ÉS CSELEKVÉS

A lóháton ülés módja olyan metaforák forrástartománya, amelyek az elsősorban a normálistól eltérő emberi gondolkodás vagy cselekvés módját fejezik ki. Így az *átesik a ló másik* vagy *túlsó oldalára* annyit jelent, hogy 'valaki az ellenkező végletbe esik', míg a *fordítva ül a lovon* kifejezést olyan helyzetekre alkalmazzák, amikor valaki a) 'a megszokotthoz képes fordított sorrendben tesz valamit'; vagy általánosabb értelemben b) 'teljes mértékben hibásan gondolkodik/cselekszik'. Mivel ez a kifejezés a *ÉrtSz.*-ban nem szerepel, a kétféle jelentést a MNSZ-ből vett példák illusztrálják: (3) és (4) az első, míg (5) a második jelentést.

- (3) *Fordítva ülsz a lovon! Nem nekünk kell bizonyítani, hogy nem igaz, amit állítasz (sic!), hanem neked, mert te állítottad!*
- (4) *Egyértelmű ebből a paragrafusból, hogy a kormány fordítva ül a lovon, előbb törvénykezik, feladatot pipál ki, és ezt követően alakít ki koncepciót.*
- (5) *Tíz év óta fordítva ülünk a lovon. Se azoknak nem garantáljuk a biztos katonai karriert és megélhetést, akikre szükségünk van és maradnak, sem a kilépőknek nem adunk segítséget ahhoz, hogy a polgári életben új megélhetést találjanak.*

A *lovagol* igének is van a gondolkodáshoz, véleménynyilvánításhoz kapcsolódó metaforikus jelentése, amelyben ha valaki *lovagol valamin*, annyit jelent, hogy 'makacsul, megrögzötten hangoztatja, állítja vminek a fontosságát vagy jelentőségét, unos-untalan arról beszél' (*ÉrtSz.* IV.: 857). Példák erre a *mindig ugyanazon lovagol* vagy *semmisségeken lovagol* kifejezések, illetve az alábbi (6) és (7) példák (*ÉrtSz.* IV.: 857).

- (6) *Mindig a helyes kiejtésen, a hangsúlyon, a nyelvtani szabályokon lovagol.*
- (7) *Mindig azon lovagol, hogy ő annak idején nem ezt a megoldást javasolta.*

Mindkét példában tetten érhető a lovaglás és a megrögzöttség ill. beleélés társítása, amely egyfelől időben elhúzódó, azaz temporális, valamint intenzív mentális állapotot jelez, amelynek nem feltétlenül része az érzelem.

Hasonló a valamilyen állapotba való (*bele*)lovaglás, amelynek jelentése 'folyton tervezgetve, képzeletét felizgatva egészen beleéli magát valamibe' (*ÉrtSz.* IV: 857), pl. *dühbe lovalta magát*. A már említett *loval*, *lovat ad alá* kifejezések szerint is a felbuztatás, feltüzelés által a lovas egy intenzív érzelmi állapotba kerül. Ennek motivációs alapja feltehetőleg kettős. Egyrészt a ló birtoklása és a nyeregben ülés hatalmi fölényt és magabiztosságot ad a tulajdonosának, amely a jobb látási viszonyokból és a gyorsabb közlekedési képességből ered. Másrészt a *belelovalja magát/mást* kifejezésben a lovaglás során kifejtett erő intenzitása is előtérbe kerül AZ ÉRZELEM FIZIKAI ERŐ metafora alapján. A (8)–(10) MNSZ-ből vett példák mutatják,

hogy az intenzív mentális állapot lehet pozitív és negatív is, a hangsúly az átélésen van.

- (8) *Egyre jobban belelovalta magát indulataiba, arca elvörösödött, és csikorgatta a fogát [...].*
- (9) *Olykor annyira belelovalta magát ezekben az esti társalgásokba, hogy némelyik megidézettnek a hangját is hallani vélte.*
- (10) *Dörzsölgette a tenyerét, szerette volna belelovalni magát a csöndbe, a békességbe, a gyógyulásba.*

Meg kell említeni azt is, hogy néhány esetben a *loval* a 'becsap' jelentésben használatos. Tótfalusi Színes szinonimatórára (1997) szerint a *lóra ültet* jelentése 'becsap', azonban a MNSZ-ben ilyen jelentésben való használatra nincsen példa.

3.5. A LÓ/LOVAGLÁS MINT LEHETŐSÉG, NYERESÉG, SIKER

A LÓ többféleképpen kapcsolódik az ESÉLY és az ELŐNY (nyereség, siker) fogalmához. Ilyen a *valamit meglóvagal*, amelynek jelentése: '<esélyt, alkalmat, különböző közhangulatot, politikai irányzatot> ügyesen és lelkiismeretlenül a maga céljaira kihasznál' (ÉrtSz. IV: 842), pl. (11).

- (11) *A kivándorlási ügynökök az 1930-as években meglóvagolták a munkanélküliséget.* (ÉrtSz. IV: 1108)

Az esély elvesztésére utal a *két ló közt a pad alá esik* idióma, amely szerint a lóháton lévő személy lehetőségeket vagy akár már sikert tudhat magáénak. A kifejezés nem specifikálja, hogy a nyeregbe szállás/kerülés vagy a lovaglás képezi le metaforikusan a sikert, az biztos azonban, hogy a LÓ MINT LEHETŐSÉG metaforára vezethető vissza a kifejezés.

A LÓ MINT LEHETŐSÉG/SIKER metafora közvetlen tapasztalati forrása a lóverseny, amely Magyarországon a 19. században honosodott meg gróf Széchenyi István és báró Wesselényi Miklós közreműködésével. A lóversenyből származó idiómák a *jó/rossz lóra tesz* 'helyesen/helytelenül valamely személy vagy ügy sikerére, illetve győzelmére számít', de gyakran a *jó/rossz lóra tett* már magát a sikert/kudarcot jelenti: jól vagy rosszul számított, amikor valaminek a sikerét várta. Hasonlóan a *két lóra tesz* két lehetőségben való reménykedést jelent, arra számítva, hogy az egyik végül beválik; a *mindent egy lóra tesz fel* pedig azt jelenti, hogy valaki egyetlen lehetőség sikerében bízva minden esélyét egy lapra teszi fel.

A már említett *löhossz* mellett (3.1.), amely sportban és gazdaságban szerzett ELŐNYT jelent, az *éllovas* is első látásra a lóversenyhez kötődő kifejezés, amelynek metaforikus jelentése az ÉrtSz. szerint 'az a sportoló, az a csapat, aki, amely az élen halad' (ÉrtSz. II.: 227). Így a kifejezés a lósporton kívül más sportversenyekre is

alkalmazható. Az MNSZ szerint azonban ennél jóval tágabb körben alkalmazzuk ezt a kifejezést, a sport mellett gazdaság, politika, média, kultúra kontextusában is, valamint az éllovas nemcsak valamilyen versenyben (amely lehet akár népszerűségi verseny is) győztes pozíciót, hanem véleményvezérséget is jelent (12). Így ez a jelentés inkább a HARC sémából ered, és feltehetőleg a *harcél* kifejezésben lévő *él* lexémához kapcsolódik.

- (12) *Helsinki összes pozitívumával együtt alátámaszthatja a bővítési folyamat éllovasainak – köztük Magyarországnak – azt az aggodalmát, hogy a regattaelv bevezetése késleltetni fogja a csatlakozásukat.* (MNSZ)

3.6. A LÓ MINT ÉRTÉK

Maga a LÓ mint értékes birtoktárgy egyéb ABSZTRAKT ÉRTÉKRE való kiterjesztése is fellelhető több kifejezésben, köztük az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* ismert közmondásban vagy a *nem adná egy vak lóért* 'nagyon örül neki, sokért nem adná' szólásban (ÉrtSz. IV.: 836), bár a „vak ló” jelentése itt ismeretlen. A *meglovasít* bizalmas/tréfás kifejezés, amelynek jelentése 'kisebb értékű tárgyat' a tulajdonos tudta nélkül elvisz, elcsen' (ÉrtSz. IV.: 1108). Az MNSZ szerint nagyobb értékű tárgyakra is alkalmazzák a kifejezést ironikusan, ahogy (13) is mutatja:

- (13) *Hatszáz millióért kézben volt tartva az ország egész vezetése, és ezért önfelédtt örömmel hagyták, hogy Princz úr 150 milliárdot meglovasítson.*

A *meglovasít* szó eredete az a „lovasításnak” nevezett esemény, amikor a lovasok a ló nyakára helyezett kötéllel vezették a lovukat. Ha azonban valaki lóra pattanva elvitte a lovat, akkor erre úgy utaltak, hogy az „meglovasította” a lovukat. Az ironikus használat alapja a kisebb értékű tárgyak esetében éppen a ló mint nagy érték és a metaforikus kifejezésben a célzott tárgy közötti különbségből ered, a nagyobb értékű tárgyaknál a lótolvajlás mint a régmúltat idéző esemény és a modern kori kontextus, vagy az állat–tárgy ellentét adhatja a humor és irónia alapját (vö. pl. a *lókötő* vagy akár a *csirkefogó* is humoros konnotációjú kifejezés).

Az ÉrtSz.-ban szereplő *nem ezt a lovat akarja / nem ilyen lovat akar* szintén a lovat alkalmazza a VALAMILYEN ÉRTÉKES DOLOG céltartományára. A MNSZ szerint a kifejezés sokféle kontextusban előfordul, jelentése: párválasztásban annak felismerése, hogy a másik személy nem az, akire vágyunk (14), egy topikra kapott pozitív helyett negatív kommentek miatti csalódottság (15), vagy egy nemzetközi szervezetbe való belépés utáni csalódott felismerés (16). A (14)–(15) példák a korpuszban ékezet nélkül szerepelnek, ezeket az érthetőség kedvéért kiegészítettem).

- (14) [...] *ha azt látod, hogy mégsem 'ezt a lovat akartad', akkor feltétlenül tovább kell lépni. Az élet túl rövid ahhoz, hogy 'feleslegesen' töltsük el az időt egy 'kényelmes' kapcsolatban.*
- (15) *Köszönöm közbeszólásodat. Én nem ilyen lovat akartam. Nem azért nyitottam ezt a topikot, hogy ez is anyázásba fulladjon.*
- (16) *Kovács László szocialista pártvezér kellemetlen helyzetben van, mit lejszolt szegény ember az elmúlt években, hogy a magyarok beléphessenek a NATO-ba, most meg arról beszélt május elsején a ligetben, hogy ő sem ilyen lovat akart.*

3.7. A LÓ MINT RANG

A *lovag* középkorra visszavezethető kifejezés, 'az a nemes, aki a királyi udvarban v. egy másik nemes udvarában kapott nevelés után ünnepélyes szertartás keretében a vallás, a haza és a nők védelmére kötelezte magát', ezt a címet régi kiváltságokra vagy kitüntetésül adományozták (ÉrtSz. IV: 855), így válhatott a *LOVAG* a férfiak bizonyos idealizált személyiségjellemzőinek prototípusává, például a becsületesség, áldozatkészség, nagylelkűség, vagy a nők felé mutatott udvarias viselkedés tekintetében: *lovagias*.

A ló a székelyek körében is magasabb pozíciót adhatott a harcra vonuló lovasoknak, így jött létre a *lófő* rang, amely eredetileg a lovon harcoló székelyek kiváltságára utalt (ÉrtSz. IV: 842), majd később nemesi rangot jelentett. Az UESz. szerint a szó a *ló+fej* összetételen alapul, amely birtokos jelzős összetétel, így a *FEJ MINT HATALOM/VEZETŐ* metafora alapján a *LÓ MINT HATALOM* konceptualizációból ered (vö. 3.3.).

3.8. A LÓ MINT MÁGIKUS LÉNY

A Lóhoz számos kulturális konceptualizáció köthető, itt három olyan ismert kifejezést elemzek, amelyek különböző néphitből eredeztethetők. Az első, a *húzza a lóbórt* 'hangosan horkol' a lovas temetkezések szokásaiban gyökerezik. „Az ősi magyar nép a fehér lovat szent állatnak tekintette. A taltos feláldozta őket máglyán. Ha a lovas meghalt, vele temették a lovát is. Bőrét lenyúzták és egy karóra feszítették, majd pár napig száradni hagyták. A „húzza a lóbórt” mondás arra a recsegő hangra utal, amikor a lóbórt a karóra feszítették”.¹

A *lová tesz valakit* 'rászedi, becsapja' és 'tréfát űz vele, ugratja' jelentésben (Bárdosi 2020: 338) a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelmekből származik. Eszerint a boszorkány nemcsak seprűn tudott lovagolni, hanem lóvá tudott változtatni valakit és úgy repülni az orgiákra (különösen boszorkányszombaton); akit lóvá tett,

¹ <https://www.7torony.hu/2016/05/vandra-attila/oseinkrol-mesel-a-taltos-lo-befejezo-resz/>
(Utolsó megtekintés: 2024. október 10.)

azaz elvárásolt, kénye-kedve szerint tudott bánni vele, kínozni tudta. Ebbe az illető belebetegedhetett, sőt bele is halhatott. A *lová tesz valakit* jelentésfejlődése a mai értelmezésig a következő volt: a 'megkínoz'-ból a 'packázik vele' jelentésen keresztül jutott el a 'becsap, rászed' értelemig (Bárdosi 2020: 338).

Végül a *kilóg/kilátszik a lóláb* kifejezés a valódi, rejtett, rendszerint gyanús, rossz szándékot jelenti (Bárdosi 2020: 340). Ez onnan ered, hogy az ördögöt, még ha emberi alakot ölt is, fel lehet ismerni a lábáról: régen úgy hitték, hogy lúdlába, később pedig, hogy kecskelába vagy lólába van.

4. Összegzés

A tanulmány a LÓ kulturális konceptualizációit ismertette a *ló* lexémából származó kifejezések alapján. A nem emberrel kapcsolatos (külső) kiterjesztésekben fontos forrástartomány a LÓ MÉRETE és EREJE, amelyet növények és más állatok méretének jelzésére alkalmaznak. A lóhoz kapcsolódó ERŐ és SEBESSÉG fogalma hagyományosan a közlekedésben betöltött fontos szerepéből ered. A LÓHÁTON ÜLÉS és a LOVAGLÁS metaforikusan HATALMAT és FÖLÉNYT jelöl, amely két személy közötti interperszonális kapcsolatot minősít. Emellett a LOVAGLÁS MINT MENTÁLIS ÁLLAPOT vagy CSELEKVÉS is számos kifejezésben megjelenik, kifejezve a makacs vagy a megrögzött viselkedést. A LÓ és a LOVAGLÁS az ESÉLYHEZ, NYERESÉGHEZ és SIKERHEZ is kapcsolódik, valamint a LÓ MINT ÉRTÉKES állat más ÉRTÉKES DOLGOK tapasztalati alapjául is szolgál. A LÓ MINT RANG konceptualizáció több kontextusban is megjelenik: a *lovag* cím a középkorból származik, ahol egy személy elkötelezettségét jelezte a vallás, a haza és a nők védelmére, illetve székely társadalmi rangot is jelentett. Végül a LÓ MINT MÁGIKUS LÉNY a táltosokkal és boszorkányokkal kapcsolatos hiedelemvilágra vezethető vissza. Ezek alapján a LÓ kulturális konceptualizációi egyértelműen pozitívak, az emberrel összefüggő figuratív kifejezések szerint az élet számos területén előnyt, különleges képességeket biztosít lovasa vagy birtoklója számára.

Irodalom

Baranyiné Kóczy Judit 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140(4): 404–425.

Bárdosi Vilmos 2020. *Szólások, közmondások eredete*. Budapest: Tinta Kiadó.

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gunda Béla 1943. A székely ló. *Nép és Nyelv* 3: 101–106.

- Harmatta János 1997. *Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre*. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest: Balassi Kiadó. 71–83.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günther 1998. Metonymy: developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9(1): 37–77.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University Press of Chicago.
- Matolcsi János 1975. *A háziállatok eredete*. Budapest: Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat.
- MNSZ= Magyar Nemzeti Szövegtár (1998–2003). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Mészöly Gedeon 1929. Mióta lovas nép a magyar? In: *Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára IV. 2.* Szeged: Szegedi Városi Nyomda.
- MNL = Ortutay Gyula (szerk.) 1977–1982: *Magyar Néprajzi Lexikon I–V*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nosrati, Vahede 2019: *Cultural Conceptualisations of Animal Expressions in Persian*. Doctoral dissertation. Melbourne, Monash University.
- Paládi-Kovács Attila (szerk.) 2001: *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papišta Žolt 2018: Feledésbe merült kutyák: A magyar *kutya* vezérszavú frazémák archaikus rétege kognitív nyelvészeti megközelítésben. *Tanulmányok* 57: 133–150.
- Sharifian, Farzad 2011: *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sharifian, Farzad 2017: *Cultural Linguistics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Tótfalusi István 1997. *Színes szinonimatár*. Budapest: Háttér Kiadó.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár* – online kiadás. Gerstner Károly (szerk.), 2022. Budapest, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. (<https://uesz.nytud.hu/>)
- Veres Péter 2005: Néhány megjegyzés a magyar nép etnogeneziséhez és korai etnikai történetéhez. In: Vargyas Gábor – Hoppál Mihály – Berta Péter (szerk.), *Ethno-lore*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 561–596.

Small-scale comments on Uralic and other evaluatives

Rogier Blokland

Uppsala University

The present article takes another look at the Mansi diminutive *-riś~-rəś*, considers why there has been some unclarity surrounding the status of this element in many grammars of Mansi, takes note of some recent (and not so recent) literature on the diminutive in general, reflects on some ensuing implications for the description of the diminutive in Mansi, as well as on some Uralic (and Ewen) implications for Daniel Jurafsky's universal structure for the semantics of the diminutive, and finally has a brief look at augmentatives in Uralic and Ewen.

keywords: Mansi, Komi, Ewen, diminutive, evaluative

kulcsszavak: manysi, komi, even, kicsinyítő képző, evaluatív

1. Introduction

The 60th birthday of my friend Katalin Sipőcz would in principle have been the perfect occasion to once more examine the Mansi diminutive *-riś~-rəś*. However, recently Bíró (2021) has masterfully done exactly that, reviewing the use and semantics of the Northern Mansi diminutive *-riś~-rəś* using Jurafsky's Radial Category Theory and his proposed universal structure for the semantics of the diminutive. So, what is there left for me to do? At first sight nothing. However, this diminutive suffix in Mansi is an intriguing element that keeps on capturing the attention of Uralic linguists; no doubt this is at least partially so because of its widespread use, in addition to its customary application in nouns, in verbs and other

parts of speech, which makes it relatively unusual, at least within Uralic. In the present article therefore, I nevertheless want to take a slightly closer look at the verbal use of *-riś~-rəś* in Mansi, then consider some Uralic (and Ewen) implications for Jurafsky's universal structure for the semantics of the diminutive, and finally have a brief look at augmentatives in Uralic and Ewen.

2. Verbal diminutives in Mansi

As is well-known, Mansi has two diminutive suffixes, *-riś~-rəś* and *-kwe*. Their origin and use have already been thoroughly described (cf. e.g., Rombandeeva 1973: 76–79; Rombandeeva 1974; Riese 2001: 107–108; Bíró 2021; for an overview of other works on Mansi nominal derivation cf. Riese 2001: 23–29). Their use in nouns need not concern us here.

To begin with, it is worth mentioning, as Bíró (2021: 83, footnote 5) points out, that many grammarians of Mansi have bestowed mood status on verbal diminutives; Bíró here refers to e.g., Munkácsi ('kedveskedő, illetőleg precatív mód'; 1894a: 40) and Kálmán ('kedveskedő mód/präkativ/gefällige Aussageweise'; 1989: 57, 61). This is in itself still a relevant issue, as its status has been and still is a matter of some debate, and while a number of grammarians have simply deemed it a mood, e.g. Murphy ('precative'; 1968: 63–64), Veenker ('[modus] praecativus/precative/ласкательное наклонение'; 1969: 6, 51), there is a great deal of variety in its description. Thus, e.g., Chernecov ('просительно-повелительное наклонение'; 1937: 185) considers it one of two variants of the imperative, whilst Collinder (1969: 326–327), though listing it among the moods ('hypocoristic'), realizes it is somewhat problematic: "The hypocoristic is a mood insofar as it implies a mental attitude (on the part of the speaker) towards the action expressed by the verb stem; but from the viewpoint of formation it is a diminutive of the indicative or the imperative". Pirotti is similarly slightly unclear; he lists it among his moods as the 'modo precativo' (1972: 137, 145), but, similar to Chernecov, also lists it as subvariant of the imperative ('imperativo precativo'; 1972: 157), and also still calls it a conjugation: 'coniugazione diminutiva', 'coniugazione precativa' (1972: 159). Gulya deems the verbal diminutives emphatic variants ('эмфатические формы наклонения'; 1976: 293). Even Kálmán, who notes it as a mood in his chrestomathy (see above), lists it separately from the other moods in his text collection (Kálmán 1976: 43). Interestingly, the recent Oxford handbook of the Uralic languages refers to verbal forms with *-kwe* or *-riś* as 'hypocoristic forms', and points out that 'this usage' has been called the 'precative mood' or 'hypocoristic mood' by Kálmán and Murphy, respectively (see above), but does not itself take a clear stand as to whether it agrees with this definition or not (Bakró-Nagy et al. 2022: 549), whilst it also states that the 'morpheme order in a non-imperative verbal form is as follows: preverb—particles

(negation, discourse)—stem—derivation—voice—tense/mood—diminutive—person.’, i.e. the diminutive is there not considered a mood (Bakró-Nagy et al. 2022: 547). In a similar vein, Bíró (2021: 83), pointing out that verbal forms with diminutive suffixes can additionally take mood markers, does not consider it a mood, with which we concur.

In a recent monograph on Russian diminutives, verbal diminutives in general are divided into two major groups, which the author calls ‘lesser intensity’ verbs and ‘emotional and discourse verbs’ (Makarova 2014: 22). The first group are also often called ‘attenuative verbs’, but Makarova claims here that such verbs are actual diminutives. In her analysis she claims that ‘diminutives represent reference point constructions with an implicit standard of comparison serving as a reference point.’ (Makarova 2014: 5). The ‘reference point’ here is a term established in cognitive linguistics by Langacker (1993), which refers to an entity which is used to establish mental contact with another entity, as in, e.g., the possessive construction *the dog’s tail*, where the entity ‘dog’ is established, after which the entity ‘tail’ has been anchored (note also here the asymmetry: **the tail’s dog* is infelicitous). Makarova uses the ‘reference point construction’ posited by Langacker to claim that (nominal, adjectival and verbal) diminutives also have reference points, i.e., the non-diminutive form with which the diminutive form is compared, even if not manifestly. In the relationship between a canonical diminutive and its non-diminutive source the main difference is size, which explains why non-nominal diminutives are less common. In order therefore to explain why in some languages verbs can also easily have diminutives, Makarova avails herself of two metaphors, namely ATTENUATED IS SMALL, and EVENTS ARE OBJECTS (cf. Makarova 2014: 18, 25). These allow her to conceptualize events as having sizes, so they then in turn can more easily be diminutivized. If one considers events as having size, then the ‘lesser intensity’ verbs, such as e.g., Bosnian *jeduckali* ‘we ate (DIM)’ (Makarova 2014: 24), are easily explained (i.e., there is less of something), but it also allows to more easily understand the ‘emotional and discourse verbs’; namely, the metaphor SMALL IS INTIMATE/AFFECTION/SYMPATHY (see Jurafsky 1996: 542) and all other metaphors linked to SMALL can now be connected to objectified verbs.

It has long been known that there is a hierarchy (nouns > adjectives > verbs > numerals > interjections > pronouns; Nieuwenhuis 1985: 223) of where diminutives tend to occur; Nieuwenhuis (loc.cit.) also writes that the further down the hierarchy a diminutive occurs, the less it functions as a prototypical diminutive (i.e., indicating smallness) and the more it has other (evaluative) functions. More recently Audring et al. (2021: 227, 248), in their typological overview of verbal diminutives (with a sample of 248 languages), have also been confronted with the problem that grammars use a profusion of terms to denote verbal diminutives, and refer to the ‘theoretical difficulties in situating the phenomenon (i.e., verbal diminutives; RB) in

a particular grammatical subsystem.¹ This goes some way to explain the difficulty the abovementioned grammarians have had with the status of the Mansi verbal diminutive: diminutive suffixes used in nouns are clearly just derivational denominal suffixes, but in parts of speech further down the hierarchy their status is then less clear. However, we now see, if we agree with Makarova, that in verbs their diminutival use straightforwardly ensues from the metaphorization of verbs as objects, and so there is no need to accord verbal diminutives mood status.

The hierarchy perhaps also allows us to explain the use of certain instances of a verbal diminutive in Mansi. Bíró (2014: 89) states that when a diminutive is found in personal pronouns it is nearly always found in the 1st person singular, occasionally in the 2nd person singular, but hardly ever in the 3rd person, suggesting that this is because diminutive pronouns generally have a connotation of modesty (cf. Mansi *mān-riš* we-DIM ‘we, poor people’; Rombandeeva 1973: 111), and they are therefore logically more common for the 1st person singular. However, if it is used pejoratively there is no reason to not use it for third persons, and so in Bíró’s example (1), about sisters-in-law who are lazy, and for whom a pejorative diminutive is therefore fitting, the diminutive is perhaps placed on the verb and not on the pronoun with which the sisters-in-law are referred to because pronouns are much further down the hierarchy than verbs and so the verb is more propitious place for it²:

- (1) *tanānəl̥nə* *at* *tēli-riš* *wārnut wār-uŋkwə*
 they.DAT NEG arise-DIM work do-INF
 ‘They are unable to do any work.’ (Bíró 2021: 87 < Munkácsi 1894b: 58)

So how unusual is the Mansi diminutive? An overview of augmentative marking in Uralic is given in Todesk (2022: 22-29), where she also mentions a number of suffixes used in verbs with diminutive/attenuative meaning, but these tend to not be the same suffixes as those used in nouns, and verbal diminutive forms which are the same as the nominal diminutives are not very common at all. Most similar to the Mansi verbal diminutive is probably the so-called diminutive optative in the Karksi subdialect of Mulgi South Estonian (which is used only in caretaker speech):

¹ Grandi (2015) is an overview of how evaluative morphology has generally been described in the literature and the problem of whether it belongs to inflection or derivation or both or neither (cf. e.g., Scalise’s ‘third morphology’; cf. Grandi 2015: 75), but ultimately Grandi (2015: 88) is also forced to state the following: ‘The properties of evaluative affixes surveyed in the previous sections do not allow us to answer the question concerning the place of evaluative morphology in a univocal and universal manner, since too many language-specific factors are at stake.’

² Without referring to such hierarchies Bauer (1997: 554) calls the use of the diminutive in e.g., a verb whilst it applies to an argument of that verb, common in the indigenous languages of North America, ‘transference of diminutivisation’.

veřtaķķest take.DIM ‘take!’ (Pajusalu 1989: 142; 1996: 161–162); cf. *võta* take.IMP.2SG ‘take!’ in Mulgi South Estonian and standard Estonian. Historically this seems to be the partitive singular of a form in the nominal diminutive in *-ke* (cf. Mulgi South Estonian *poiss* ‘boy’ > *poisik* ~ *poisike* boy.DIM ‘young boy’ > *poisikest* boy.DIM.PART). Apart from the examples from Karksi and an unsure one from Häädemeste (cf. Blokland 1998: 407–408), it occurs nowhere else in Estonian. The parishes of Karksi (and Häädemeste) border on Latvia, and Vaba (1997: 61) has pointed out that this diminutive optative is probably a borrowing from Latvian caretaker speech. Velta Rūķe-Draviņa, in her 1959 monograph on the diminutive in Latvian, corroborates Nieuwenhuis’ hierarchy, in stating that verbal diminutives occur only rarely (and then only in caretaker speech), and numeral and pronominal diminutives even more rarely (Rūķe-Draviņa 1959: 343). In Latvian the verbal diminutive uses the diminutive suffix *-iņ-* (cf. e.g., *bērn-s* child-MASC.NOM ‘child’ > *bērn-iņ-š* child-DIM-MASC.NOM ‘little child’), where it occurs immediately after the verb stem: *nāk-t* come-INF ‘to come’ > *nāk-iņ-āt* come-DIM-INF ‘id.’ > e.g. *nāk-iņ-ā!* come.DIM.IMP ‘come, little one!’ (Rūķe-Draviņa 1959: 27). This evaluative use seems very similar to the use of the verbal diminutive in Mansi, but, as Bauer (1997: 539) and Savickienė and Dressler (2007: 2) point out, children already use diminutives before they have learnt to differentiate word classes, so their use of diminutives in other word classes than nouns is not surprising, especially in a diminutive-rich language such as Latvian; here the direction could therefore be from children’s use to that of their caretakers rather than vice-versa.

3. Jurafsky’s universal structure

Bíró’s (2021: 94) adaptation of Jurafsky’s proposed universal structure for the semantics of the diminutive to North Mansi immediately brings to mind two desiderata (which to some extent approach the same issue from different directions): (i) drawing up similar structures for the other Uralic languages³ and (ii) enriching Jurafsky’s universal structure with data from other languages. Space does not permit to attempt to do this here in any detail, but I cannot resist mentioning some examples that could pave the way.

(i) *Drawing up similar structures for the other Uralic languages.*

Already more than 35 years ago Heine–Hünemeyer (1988) discovered that the grammaticalization pathway CHILD > DIMINUTIVE is especially common in languages of West Africa; later (cf. Heine–Kuteva 2002: 65–67) this was found in a number of African languages (belonging to different families, ranging from Atlantic-Congo

³ Jurafsky’s universal structure has been used to describe diminutives in Seto (Saar–Todesk 2022) and non-suffixal diminutive derivation in standard Estonian (Kehayov–Blokland 2006).

languages in West Africa to Kx'a languages in southern Africa), but also in Chinese and Sepik-Ramu (Papua New Guinea). In Uralic the word 'son' is often used to denote animal young (e.g. Fi. *kananpoika* 'chick', Hung. *galambfi* 'squab', Mansi *āmp̄piṽ* 'puppy'; cf. Fokos-Fuchs 1937: 301), but in Komi, especially in Permyak and Yazva Komi, its use is more widespread. According to the 1985 Permyak Komi-Russian dictionary the word *пиян*⁴ has the following meanings: 'child; cub, young; branch, twig, shoot' (KPRS 1985: 346b). It occurs mostly with humans and animals (e.g., *кань* 'cat' > *кань пиян* 'kitten', *мӧс* 'cow' > *мӧс пиян* 'calf', *пон* 'dog' > *пон пиян* 'puppy', *сьӧдкай* 'starling' > *сьӧдкай пиян* 'starling', *порсь* 'pig' > *порсьпиян* 'piglet'; *кӧз* 'fir' > *кӧз пиян* 'small fir, fir shoots'; all examples from KPRS 1985)⁵. In Yazva Komi, though it also occurs with animals (*вӱрпийан* 'wild animal, lynx', lit. 'forest cub'; Lytkin 1961: 49, 104), the use of *пиян* (< *пийан*) as a diminutive suffix has developed even further, and is used with non-animates too: cf. *зӱрпийан* 'rain.DIM' (cf. *зӱр* 'rain'), *йӱлпийан* 'milk.DIM'; *милт* (cf. *йӱл* 'milk'), *сипийан* 'hair.DIM' (си 'hair'), *жӱжпийан* 'shelf.DIM' (*жӱж* 'shelf'), *з'ул'пийан* 'button.DIM' (*з'ул*, *з'ул* 'button'), *вимпийан* 'seed, kernel' (вим 'brain') (Lytkin 1961: 54). In Zyrian Komi it is most commonly used with animates, but there are also occasional examples in the new Zyrian Komi dialect dictionary of use with trees: *ельпиян* 'spruce and pine shoots' (KSK I: 497a), *пияна кӧз* 'branched spruce' (KSK II: 126b), *понӧлпиян* 'spruce shoot' (KSK II: 154b). Permyak and Yazva Komi (and to a lesser extent Zyrian Komi) are therefore good Uralic examples of the grammaticalization path CHILD > SMALL > SMALL TYPE OF (cf. Jurafsky 1996: 542).

It would therefore be a worthwhile task to trawl through more grammars, dictionaries and texts of Uralic languages in order to chart the use and semantics of diminutive suffixes in more detail. This could then be used to compile a Uralic version of Jurafsky's universal structure. An example that comes to mind immediately that does not occur in Jurafsky is from Forest Enets, which has a diminutive *-kuji+PX* which is used only when talking about the deceased, especially about deceased family members (e.g. *ää-kuji-b* mother-DIM-PX.1SG 'my deceased mother' (Siegl 2013: 169).

(ii) *Enriching Jurafsky's universal structure with data from other languages*

However, it would obviously also be worthwhile to enrich and update Jurafsky's universal structure with data from other (non-Uralic) languages. Here I would like to mention a use of the diminutive in Ewen which so far has not been used in

⁴ Probably originally a diminutive in *-an* of *pi* 'son' (cf. Bartens 2000: 77).

⁵ In the dictionary these examples are open compounds as lemmas, but also closed compounds occur within the word articles.

Jurafsky's universal structure or its revised⁶ versions. Specifically, the Lamunkhin and Bystraja dialects of Ewen, a North Tungusic language spoken in Siberia, are an instructive example as they have diminutive (and augmentative) suffixes which have developed new functions. Whilst the primary meaning of the diminutive suffixes in Ewen remains evaluative, in the Lamunkhin dialect the two suffixes *-kAn* and *-čAn* can be used to (additionally) denote the differing referential status of noun phrases. Thus, e.g., in (2), the little boy is introduced (as a non-identifiable referent) using the diminutive suffix *-kAn*, but when he is referred to for a second time, and therefore already identifiable, the diminutive suffix *-čAn* is used; these suffixes are in complementary distribution (see Pakendorf–Krivoshapkina 2014 for more details).

- (2) *velosiped-e-lken omolgo kuŋa-kkan em-e-g-ge-ri-n*
 bicycle[R]-EP-PROP boy child-DIM come-EP-PROG-HAB-PST-3SG
 '... **a little boy** came on a bike.'

omolgo-čan šljapa-j tipke-nidzi
 boy-DIM hat[R]-PRFL.SG drop-ANT.CVB
naŋti-hi-ssi-ča-la-n velosiped-a-n
 grab-LIM-CONAT-PF-PTCP-LOC-POSS.3SG bicycle[R]-EP-POSS.3SG
iŋa-duk hōr-ra-n
 stone-ABL get.caught-NFUT.3SG
 '... when **the little boy** tried to grab his hat which he had dropped, his bike got caught on a stone.'
 (Pakendorf–Krivoshapkina 2014: 297)

Pakendorf–Krivoshapkina (2014: 324–327) note that the use of diminutive suffixes to express (in)definiteness does not occur in other Tungusic languages; neither does it seem to be a borrowing from a neighbouring language. At present it seems to be an independent development in Ewen, and it is not specifically mentioned as any of the typical senses of the diminutive in Jurafsky 1996 nor in Mutz's 2015 revised version.

4. The augmentative

When thinking of the diminutive one also automatically thinks of the augmentative, which, however, has received less attention than the diminutive, perhaps because augmentatives are less common than diminutives (cf. Ponsoinet 2018: 37), and possibly because it does not tend to be used as a verbal augmentative.

⁶ E.g., Mutz (2015: 149; the changes she has made are based on research on the diachrony of diminutive suffixes, rather than on data from additional languages) and Prieto (2015: 27).

Prieto (2015: 28) has developed a universal structure for the augmentative (see Figure 1). It is less detailed than Jurafsky's for the diminutive, probably because augmentatives tend to have a less complicated network of meanings.

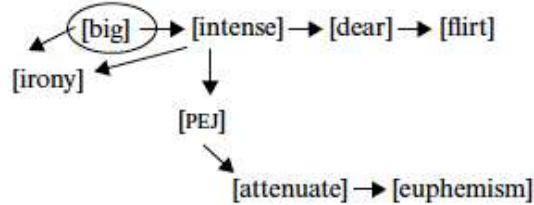

Figure 1. Prieto's universal structure for the augmentative

A brief look at descriptions of Uralic languages shows that nominal augmentatives are said to occur (at least) in Kildin Saami (*peerht-bii'hk* house-AUG 'big house'; cf. Rießler 2022: 231–232), Mansi (*kol kapaj* house AUG 'large house'; cf. Skribnik 2014), Khanty (Kazym *ikŷ-šřwŷ* person-AUG 'old person'; cf. Honti 1984: 68), Nenets (*wen'ako-qya* dog-AUG 'big/bad dog'; Nikolaeva 2014: 138–139), Forest Enets (*logri-je* mountain-AUG 'huge mountain'; Siegl 2013: 170), Nganasan (*kora-ŋa* box-AUG 'big box'; cf. Wagner-Nagy 2019: 509–513), and Selkup (*mɔt-ŋra* house-AUG 'big house'; Kazakevič 2022: 806).⁷ In addition to the basic meaning LARGE, the most common additional meaning is PEJORATIVE (cf. the Nenets example above). A number of additional meanings gleaned from the grammars, plus a cursory look at the non-Uralic language Ewen, already allow us to further develop Prieto's universal structure:

LARGE

> OLD

(Ewen *dʒu-mkar* house-AUG 'old, decrepit house'[Pakendorf–Krivoshapkina 2014: 294])

> PEJORATIVE

(Kildin Saami *peerht-biigg-enž* house-AUG-DIM 'worthless/bad (big) house' [Rießler 2022: 231–232]; Surgut Khanty *sört-liŋki* pike-AUG 'really big pike' vs. *iki-liŋki* person-AUG 'poor fellow'; [Csepregi 2023: 718]; Tundra Nenets *wen'ako-qya* dog-AUG 'big/bad dog'[Nikolaeva 2014: 138–139])

⁷ Kiefer–Laakso (2014: 492) claim that 'productive augmentative derivation is only known in Samoyedic', but we see here that it in fact occurs outside of Samoyedic too.

> SELECTIVITY

(Ngasasan *taa-ʔa-gümü-rü?* domestic.reindeer-AUG-EMPH-2PLPOSS ‘your reindeer’ [cf. Wagner-Nagy 2019: 510 for details])

> REFERENCE STATUS

(Ewen *abaga-maja* grandfather-AUG¹ ‘a big bear’ vs. *abaga-ńdza* grandfather-AUG² ‘the big bear’ [Pakendorf–Krivoshapkina 2014: 297; *abaga* ‘grandfather’ is here a euphemism for ‘bear’])

> RESPECT

(Ewen *abaga-ńdza-t* grandfather-AUG-POSS.1PL ‘that grandfather of ours’ [Pakendorf–Krivoshapkina 2014: 296; the translation shows that here the grandfather is accorded respect])

The Kildin Saami and Forest Enets examples with concurrent use of both a diminutive and an augmentative suffix would merit a closer look, as in general such concurrent use does not appear to be especially common, and when it does occur there are language-specific ordering rules; in e.g., Basque the order AUG-DIM is permissible but DIM-AUG not (cf. *etxe-tzar-txo* house-AUG-DIM ‘little big house’ vs. **etxe-txo-tzar* house-DIM-AUG ‘big small house’; Artiagoitia 2015: 202). In Kildin Saami the same order applies: *peerht-biigg-enž* house-AUG-DIM¹ ~ *peerht-beagg-a* house-AUG-DIM² ‘worthless/bad (big) house’ (Rießler 2022: 231–232), whilst in Enets the order is DIM-PEJ: *adu-ku-je* louse-DIM-PEJ ‘a nasty little louse’ (Siegl 2013: 170). Rießler (2022: 232) states that the difference in function between the Kildin Saami AUG-DIM forms is not yet completely understood; i.e., here we have an additional task for the future.

5. Final thoughts

The observant reader will have noticed that Mansi has played a relatively negligible role here, and for this I’m sorry. However, the diminutives and augmentatives in Mansi could play a role in the typology of evaluatives; a brief look at the literature, both Uralic and typological, has shown us that there is as yet no consensus as to their exact status and functions. More in-depth explorations of the evaluative suffixes in Uralic are therefore a desideratum. It is also hoped that it has been shown that the Uralic languages can make valuable contributions to the general typology of evaluatives and specifically to the development of the Jurafskyan and Prietoan universal structures for the semantics of evaluative morphological forms.

Abbreviations

3	third person
ABL	ablative
ANT	anterior
AUG	augmentative
CONAT	conative
CVB	converb
DAT	dative
DIM	diminutive
EP	epenthetic vowel
HAB	habitual
IMP	imperative
INF	infinitive
LIM	limitative
LOC	locative
MASC	masculine
NEG	negative
NFUT	non-future
NOM	nominative
PART	partitive
PEJ	pejorative
PF	perfect
POSS	possessive
PRFL	reflexive-possessive
PROG	progressive
PROP	propriative
PST	past
PTCP	participle
PX	possessive suffix
R	Russian copy
SG	singular

References

- Artiagoitia, Xabier 2015. Basque. In: Grandi, Nicola – Livia Körtvélyessy (eds.), *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 195–204.
- Audring, Jenny – Leufkens, Sterre – van Lier, Eva 2021. Small events. Verbal diminutives in the languages of the world. *Linguistic Typology at the Crossroads* 1-1: 223–256. <https://doi.org/10.6092/issn.2785-0943/13427>

- Bakró-Nagy, Marianne – Sipőcz, Katalin – Skribnik, Elena 2022. North Mansi. In Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 537–564.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0029>
- Bartens, Raija 2000. *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys*. MSFOu 238. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bauer, Laurie 1997. Evaluative morphology: in search of universals. *Studies in Language* 21/3: 533–575. <https://doi.org/10.1075/sl.21.3.04bau>
- Bíró, Bernadett 2021. The use and semantics of the Northern Mansi diminutive *-riš~-rəs*. In: Szeverényi, Sándor (ed.), *Uralic studies, languages, and researchers. Proceedings of the 5th Mikola Conference 19-20, September 2020*. Studia uralo-altaica 54. Szeged: University of Szeged. 81–97. <https://doi.org/10.14232/sua.2021.54.81-97>
- Blokland, Rogier 1998. [Review of Vaba 1997]. *Linguistica Uralica* 34/4: 407–409.
- Chernecov, V. N. 1937. Мансийский (вогульский) язык. In: Прокофьев Г. Н. (ред.), *Языки и письменность народов севера*. Часть 1. Москва–Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство. 163–192.
- Collinder, Björn 1969. *Survey of the Uralic languages*. Stockholm: Almqvist – Wiksell.
- Csepregi, Márta 2023. Khanty. In: Abondolo, Daniel – Riitta-Liisa Valijärvi (eds.), *The Uralic languages*. Second edition. London: Routledge. 703–752.
<https://doi.org/10.4324/9781315625096-16>
- Fokos-Fuchs, David 1937. Übereinstimmungen in der syntax der finnisch-ugrischen und türkischen sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 24: 292–322.
- Gulya, János 1976. Морфология обско-угорских языков. In: Лыткин В. И. – Майтинская К. Е. – Редеев К. (отв. ред.), *Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки*. Москва: Наука. 277–332.
- Heine, Bernd – Friederike Hünemeyer 1988. On the fate of Ewe *ví* ‘child’ – the development of a diminutive marker. *Afrikanistische Arbeitspapiere* 16: 97–121.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Honti, László 1984. *Chrestomathia ostiatica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Jurafsky, Daniel 1996. Universal tendencies in the semantics of the diminutive. *Language* 72(3): 533–578. <https://doi.org/10.2307/416278>
- Kálmán, Béla 1976. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kálmán, Béla 1989. *Chrestomathia vogulica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kazakevič, Olga 2022. Selkup. In Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 777–816. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0038>
- Kehayov, Petar – Blokland, Rogier 2007. Mittesufiksaalne deminutiivtuletus eesti keeles. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52 (2006): 87–124.
- Kiefer, Ferenc – Laakso, Johanna. Uralic. In: Lieber, Rochelle – Pavol Štekauer (eds.), *The Oxford handbook of derivational morphology*. Oxford: Oxford University Press. 473–492.
- KPRS 1985 = Баталова, Р. М. – Кривошекова-Гантман, А. С. 1995. Коми-пермяцко-русской словарь. Коми-пермяцко-русский словарь. Москва: Русский язык.
- KSK I-II = Безносикова, Л. М. и др. 2012. Коми сёрнисикас кывчукөр I-II. Словарь диалектов коми языка I-II. Сыктывкар: Кола.
- Langacker, Ronald W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics* 4(1): 1–38. <https://doi.org/10.1515/cogl.1993.4.1.1>
- Makarova, Anastasia 2014. *Rethinking diminutives: a case study of Russian verbs*. PhD dissertation. Oslo: The Arctic University of Norway.
- Munkácsi, Bernát 1894a. *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertette*. Ugor füzetek 11. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Munkácsi, Bernát 1894b. *Vogul népköltési gyűjtemény*. IV. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Mutz, Katrin 2015. Evaluative morphology in a diachronic perspective. In: Grandi, Nicola – Körtvélyessy, Lívia (eds.), *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 142–154.
- Nieuwenhuis, Paul 1985. *Diminutives*. [Unpublished PhD dissertation, University of Edinburgh.] <https://era.ed.ac.uk/handle/1842/6728> (12 October 2024)
- Nikolaeva, Irina 2014. *A grammar of Tundra Nenets*. Mouton Grammar Library Volume 65. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Pajusalu, Karl 1989. Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfologiast. *Keel ja Kirjandus* 32/4: 142–149.

Pajusalu, Karl 1996. *Multiple linguistic contacts in South Estonian: variation of verb inflection in Karksi*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54. Turku: Turun yliopisto.

Pakendorf, Brigitte – Krivoschapkina, Ija V. 2014. Even nominal evaluatives and the marking of definiteness. *Linguistic Typology* 18(2): 289–331.

<https://doi.org/10.1515/lingty-2014-0012>

Pirotti, Giuliano 1972. *Grammatica vogulica (con una scelta di poesie vogule)*. Quaderni italo-ungheresi 3. Parma: Associazione Culturale Italo-Ungherese “Taddeo Ugoletto da Parma”.

Ponsonnet, Maïa 2018. A preliminary typology of emotional connotations in morphological diminutives and augmentatives. *Studies in Language* 42/1: 17–50.

<https://doi.org/10.1075/sl.00002.pon>

Prieto, Victor M. 2015. The semantics of evaluative morphology. In: Grandi, Nicola – Körtvélyessy, Lívia (eds.), *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 21–31.

Rießler, Michael 2022. Kildin Saami. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 219–239. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198767664.003.0013>

Rombandeeva, Evgenija 1974. К вопросу о функциях суффиксов *-kwe* и *-riš* в мансийском языке. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24(1-4): 313–315.

Rūķe-Draviņa, Velta 1959. *Diminutive im Lettischen*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Études de philologie slave 8. Lund: Lindstedts.

Saar, Eva – Todesk, Triin 2022. Seto deminutiivid. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 68: 138–165. <http://dx.doi.org/10.3176/esa68.07>

Savickienė, Ineta – Dressler, Wolfgang 2007. Introduction. In Savickienė, Ineta – Dressler, Wolfgang (eds.), *The acquisition of diminutives. A cross-linguistic perspective*. Language Acquisition – Language Disorders 43. Amsterdam: John Benjamins. 1–12.

Siegl, Florian 2013. *Materials on Forest Enets, an indigenous language of Northern Siberia*. SUST 267. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen seura

Skribnik, Elena 2014. Служебное слово *karaj* в мансийском языке. In Inaba, Nobufumi – Jorma Luutonen – Arja Hamari – Elina Ahola (eds.), *Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisén 60-vuotispäiväksi 21.12.2014*. SUST 270. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen seura. 341–354.

Todesk, Triin 2022. *Ogdžyk töd 'I do not know that well': džyk as a degree expression with verbs in Komi*. *Dissertationes philologicae uralicae Universitatis Tartuensis* 22. Tartu: Tartu Ülikool.

Vaba, Lembit 1997. *Urimusi eesti-läti keelesuhetest*. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut – Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

Veenker, Wolfgang 1969. *Vogul suffixes and pronouns. An index a tergo*. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Volume 110. Bloomington: Indiana University.

Wagner-Nagy, Beáta 2019. *A grammar of Nganasan*. Brill: Leiden – Boston.

Ikonikus céljaink: a szórendi variációs lehetőségek feltérképezéséről az obi-ugor nyelvekben¹

Gugán Katalin

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Typological studies have revealed an asymmetry between OV and VO languages in the position of oblique phrases: whereas VO languages are mostly VOX, the oblique phrase in OV languages can precede, follow, or stand between the object and the verb (XOV / OVX / OXV). Khanty and Mansi variants are known to be SOV languages, with minimal variation in word order. This analysis is a pilot study of Mansi, focusing on sentences with non-canonical word order, specifically non-verb-final indicative sentences, and has a dual objective. Firstly, it explores what types of phrases may occur in a postverbal position and whether the findings conform to typological statements. Secondly, it investigates the motivation for postverbal placement. Data were extracted from selected texts of the Northern Mansi and the Pelym Mansi subcorpora of the Ob-Ugric Database. Regarding the types of postverbal constituents, many belong to a group of arguments that encode concrete or figurative endpoints, which have been observed to occur postverbally in other OV

¹ A tanulmány A prozódia hatása a szórendre: Az OV nyelvek ige utáni mondatzakaijának komplex interfész alapú megközelítése (K 135958) projekt keretében készült. Köszönettel tartozom írásom lektorainak, hogy segítettek a dolgozatot jobba tenni, valamint Surányi Balázsnak és Lena Borise-nek a témáról tartott sok inspiráló megbeszélésért.

languages as well. Apart from this semantic motivation, postverbal placement can also result from pragmatic features, a characteristic type being the postverbal placement of constituents that are discourse-old.

Keywords: SOV languages, Targets, postverbal constituents, Mansi

Kulcsszavak: SOV nyelvek, cél típusú bővítmények, ige mögötti mondatrészek, manysi

1. Mint az közismert²

Az obi-ugor nyelvek egyes változatait egyaránt SOV, s ezen belül általában szigorúan SOV szórendű nyelvként tartja számon a szakirodalom. Nagyon sok helyről lehetne e mellé a megállapítás mellé szakirodalmi hivatkozást adni, jelen esetben – az egyszerűség kedvéért – a két legújabb kézikönyv megállapításait foglalom össze. Az északi manysiról Bakró-Nagy–Sipócz–Skribnik (2022: 554) azt írják, hogy az alapszórend SOV (ugyanígy: Virtanen–Horváth 2023: 690), az SVO elrendezés pedig fiatalabb, és ilyen mintázatokat szórványosan, elsősorban a sajtó nyelvében lehet találni. A keleti manysi kapcsán Forsberg (2022: 575) azt jegyzi meg, hogy a semleges szórend SOV, de az információs szerkezet szempontjából jelölt elrendezések sem a szórend átalakításával jönnek létre, hanem az igei vonzatok szintaktikai szerepének megváltoztatásával (ilyen a passzíválás, ill. ditranzitív szerkezetek kétféle mintával történő megvalósulása). Sipos (2022: 596) szintén SOV/SXV nyelvként írja le az északi hantit, de megjegyzi, hogy van némi variáció, amely részben orosz kontaktushatásra vezethető vissza. Schön–Gugán (2022: 621) a keleti (szurguti) hantit az eurázsiai SOV típust képviselő nyelvként jellemzik, de kitérnek valamelyest a szórendi variációs lehetőségekre is. Ugyancsak megemlíti a variációs lehetőségeket a szurguti hanti kapcsán Csepregi (2023: 704), jelezve, hogy a neutrális SV/AOV szórend (melyben általában a szabad bővítmények is megelőzik az igét) mellett vannak más típusú, az információs szerkezet szempontjából jelölt szórendi minták.

Ismét csak közismert, általánosan elfogadott megállapítás, hogy feltehetően az uráli alapnyelvben is SOV volt az alapszórend (Hajdú 1981, Bereczki 2003), azaz az obi-ugor nyelvek SOV alapszórendje az ősi örökség része. Az ettől eltérő, valamilyen szempontból jelöltebb mintáknál a kontaktushatás kézenfekvő, és mindenképpen vizsgálendő tényező. A kérdés, amely a jelen írás középpontjában áll, az, hogy emellett érdemes-e/lehet-e még más típusú magyarázatokkal is próbálkozni. Az alábbiakban először az egyéb típusú igei bővítmények szórendjével kapcsolatos

² Safranek (1986), l. még <https://www.youtube.com/watch?v=o2j61T7M9-4> (Utolsó megtekintés: 2024. október 14.)

tipológiai megfigyelésekről esik szó (2), majd (nagyon vázlatosan) egy, a szórendet befolyásoló további tényezőről (3). Ezután a jelen vizsgálat közvetlen előzményének tekinthető tanulmányok eredményei (4) kapcsán kicsit részletesebben esik szó egy olyan bővítménycsoportról, az ún. CÉL típusú bővítményekről, amelyek különösen hajlamosak arra, hogy OV alapszórendű nyelvekben kilógnanak a sorból, azaz jellemzőbb rájuk az ige mögötti előfordulás (5). Ezt egy nagyon kis korpuszon végzett, ízelítő jellegű vizsgálat eredményeit összegző rész követi, ami azt próbálja bemutatni, mennyire hasonlítanak az előzményekre, vagy éppen különböznek azoktól a manysi nyelv két változatában talált nem igevégi tagmondatok (6). Tekintettel arra, hogy ez az írás egy – a szó mindkét értelmében – alkalmi kalandozás a manysiban, a dolgot záró összegzés (7) szükségszerűen korlátozott érvényű megállapításokat tartalmaz, de azt talán illusztrálja, hogy annyi egyéb mondattani téma mellett a szórendi variáció jellemzőit is érdemes lenne vizsgálni.

2. A tipológia X faktora

A tipológiai osztályozások az ún. központi argumentumok elrendezésén alapulnak (intranszitiv ige alanya, tranzitiv ige ágensi és páciensi vonzata), pontosabban azon, hogy ezek milyen sorrendben jelennek meg kijelentő mondatokban. További, az adatok összevethetőségét biztosító feltétel szokott lenni, hogy ezek a vonzatok főnévi kifejezésként szerepeljenek a példamondatokban. Mint azt a WALS vonatkozó fejezetének szerzője maga is megjegyzi, a ténylegesen így megformált mondatok a természetes nyelvhasználatban meglehetősen ritkák (Dryer 2013); az azonban kétségtelen, hogy a tipológiai besorolás érvényességét épp az azonos kritériumoknak megfelelő, minél homogénebb adathalmaz biztosíthatja. Még azonban ezek mellett a megszorított feltételek mellett is sokféle kihívással szembesíti a tipológust a nyelveken belüli variáció: az egyik megnyilvánulása ennek az, hogy míg vannak nyelvek, amelyekben csak egyféle sorrend grammatikus (ezek az adott szórendi típus merev képviselői), a flexibilis nyelvek többféle elrendezést tesznek lehetővé, és esetükben akkor lehetséges a besorolás, ha van az elrendezések között egy domináns típus.

Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy ez a szórendi tipológia kizárólag a tranzitiv ige ágensi és páciensi vonzatának az ígéhez, illetve egymáshoz viszonyított elrendezésén alapul. A nem tárgyi vonzatokra, ill. az egyéb szabad bővítményekre kevésbé irányultak tipológiai kutatások (Haig 2015, 2022), pedig a tárgy-ige sorrendből nem feltétlenül következtethető ki az egyéb bővítmény és az ige tipikus, jelöletlen sorrendje. A WALS-ban Dryer–Gensler (2013) egy 500 nyelvet tartalmazó minta alapján megvizsgálják azt is, hogy a függő esetű bővítmény (az eredetiben:

oblique)³ milyen elrendezésben jelenik meg ezekben a nyelvekben az ígéhez és a tárgyhoz viszonyítva. A szerzők ennek alapján egy különleges aszimmetriára hívják fel a figyelmet: míg a VO nyelvek egyben jellegzetesen VOX elrendezésűek, az OV nyelvek mindhárom lehetséges típusa (XOV, OXV, OVX) meglehetősen széles körben elterjedt.

Erre az aszimmetriára Hawkins (2008) próbál magyarázatot adni.⁴ Azt feltételezi, hogy a szórendet két általános, kognitív tényezőkön alapuló elv alakíthatja. Az egyik ezek közül az, hogy minél rövidebb, azaz minél kevesebb szót tartalmaz az a tartomány, amelynek alapján az adott szólánc szerkezete azono-sítható, annál könnyebb annak a feldolgozása, és a könnyebben feldolgozható szerkezetek előnyösebbek. A másik pedig az, hogy a bővítmények lineáris elrendezésében a vonzatok jellemzően megelőzik a szabad bővítményeket (és a tárgy mindig vonzat, míg az X kategória ebből a szempontból vegyes).

Az első elv egyben azzal jár, hogy fejkezdetű nyelvekben előnyösebb, ha a hosszabb összetevők követik a rövidebbeket, míg fejevű nyelvekben ennek a fordítottja érvényesül. A fejkezdetű nyelvekben már ebből is következhet a VOX szórend preferenciája. A VO nyelvek ugyanis jellemzően prepozíciósak, azaz ezekben az X összetevő jellemzően valamilyen prepozíciót tartalmazó frázis, ami így eleve egy több szóból álló egység, mint a tárgy. Ennek a fordítottja az OV nyelvekben nem feltétlenül érvényesül, tekintettel arra, hogy az X bővítmény funkcióját jelölő nyelvi elem sok esetben toldalék. Már tehát amiatt is lehet nagyobb a variációs lehetőség az OV nyelvek esetében, hogy az XOV és az OXV elrendezések nem különböznek egymástól olyan mértékben a feldolgozás szempontjából, mint a VO nyelvek VOX és VXO elrendezései.

Mindenesetre Hawkins ugyanebből a feldolgozási elvből vezeti le azt, hogy a tárgy és az ige közvetlen szomszédossága általában véve egy előnyben részesített mintázat, és azt is, hogy azok az elrendezések részesülnek előnyben, melyekben a két bővítmény az ígének ugyanazon oldalán áll (továbbá ebben az esetben a frázison belül konzisztens a fej-bővítmény sorrend, ami szintén előnyös). Az XVO – ezt a feltételezést alátámasztva – valóban igen ritka, az OVX azonban nem egy sporadikus

³ A fejezet bevezető szakasza ezt úgy definiálja, hogy egy olyan főnévi vagy adpozíciós frázis, amely az ige határozói módosítójaként funkcionál. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy nem vizsgálják a ditranzitív szerkezetek recipiensi bővítményét, illetve az időhatározókat (ez utóbbiak amiatt, hogy általában véve jellemző rájuk a tagmondat élen való előfordulás), viszont a példaanyagban szerepelnek célt, valamint végpontot kifejező helyhatározók, valamint részes- és társhatározók. A vizsgált kategória tehát meglehetősen heterogénnek tűnik.

⁴ Hawkins a WALS idézett fejezetének adatait, ill. a WALS egyéb adatait vizsgálja, de annak egy korábbi, 2005-ös kiadását (abban még kevesebb nyelvből szerepelt egyébként adat a vonatkozó fejezetben).

típus; ezen nyelvek esetében Hawkins azt feltételezi, hogy bennük általában véve több lehet frázis-szinten a fejkezetű elrendezés, és így az OVX sorrend tulajdonképpen ismét csak a feldolgozást segíti. A WALS adatai alapján azt állapítja meg, hogy az OVX nyelvek harmada vagy prepozíciós, vagy pedig nincs a nyelvben az adpozícióknak domináns szórendje, valamint ezen nyelveknek sok egyéb olyan vonása is van, amelyek a fejkezetű nyelvekre jellemzőek.

Végső soron az OV nyelvek nagyobb szórendi változatosságát Hawkins abból vezeti le, hogy míg a VOX elrendezés három szempontból is előnyös (a tárgy és az ige szomszédos, az ige azonos oldalán állnak, és a tárgy megelőzi az X bővítményt), riválisai (VXO, XVO) pedig ezekből csak egynek felelnek meg, az OV alapú elrendezések mindegyike (XOV, OXV, OVX) két-két szempontnak felel meg, azaz ezek között nincs jelentős különbség.

3. Előtte is régi, utána is régi?

Az előző pontban bemutatott elvek mellett további tényezők is befolyásolják a szórendet. Ilyen tényező lehet például az, hogy egy-egy mondatrész milyen típusú információt képvisel az adott kontextusban: nyelvtípustól független, de szintén feltehetően a feldolgozást könnyítő tényező, hogy a régi információ általában megelőzi az újat (l. pl. Wasow 2022: 10). Az viszont már nyelvfüggetlő, hogy ez az általános elv hogyan valósul meg, adott esetben a mondatrészek elrendezésén változtatnak-e, vagy az ige bővítményeinek szintaktikai szerepét manipulálják-e úgy, hogy az adott szerepű összetevő a szerepre jellemző pozícióban jelenhessen meg – ez utóbbi stratégia általánosan jellemzőnek tűnik az obi-ugor nyelvekben. Ez egyben az SOV sorrend alapvető jellegéhez is hozzájárul, és az ettől eltérő változatok mindenképpen magyarázatot igényelnek.

A valamilyen oknál fogva jelölt szórendi változatokat még egy élő nyelv esetén, anyanyelvi beszélők bevonásával sem könnyű vizsgálni, nemhogy zárt korpuszok alapján – a rekonstrukció pedig végképp reménytelen, nagyon bizonytalan következtetésekre van csak lehetőség. Talán egy ilyen következtetésre ad lehetőséget az az általános grammatikalizációs folyamat, melynek során személyes névmásokból igei személyragok keletkeztek. Ez a változás zajlott le, illetve zajlik a különböző mongol nyelvekben is, amelyekre egyaránt jellemző, hogy meglehetősen rigidén SOV szórendűek, viszont eltérnek egymástól abban, milyen stádiumban van bennük a személyes névmási eredetű igei személyragok grammatikalizációja: pl. a burjátban teljes a paradigma, a halha mongolban nem (Comrie 1989: 218). Bár ezeknek a nyelveknek SOV az alapszórendjük, a változás során csak szuffixumok jönnek létre, nem pedig prefixumok, holott – ha a grammatikalizálódott elemek sorrendje az alapszórendet tükrözné – az utóbbiakat várnánk. Comrie ezt azzal magyarázza, hogy a mongol nyelvekben (különösen azokban, amelyekben nincs igei személyragozás)

az alanyt, és főként a névmási alanyt az ige mögé lehet helyezni, hogy azt hangsúlytalanítsák. Ahogy Comrie fogalmaz, a mongol minta arra mutat rá, hogy az alanyi egyeztető morfémáknak az igetőhöz viszonyított elrendezése nem azt teszi lehetővé, hogy rekonstruáljuk az alapszórendet (hiszen ennek alapján prefixumnak kellene létrejönnie), hanem azt, hogy **egy lehetséges szórendet** rekonstruáljunk, s ez akár egy marginális minta is lehet. Mivel az uráli nyelvekben az alanyi egyeztető morfémák szintén szuffixumok, ugyanez a megállapítás érvényes arra a nyelvállapotra is, amelyre a grammatikalizációt feltételezzük, azaz valamilyen periódusban mindenképpen számolni kell egy olyan elrendezéssel, melyben az ige mögé kerülhetek hangsúlytalan, a diskurzusba korábban már bevezetett, azaz ismert információt képviselő összetevők. Amikor tehát ilyen mintával találkozunk az obi-ugor nyelvekben, a lehetséges magyarázatok között az is felmerülhet, hogy ez egy olyan elrendezés, amely szintén „őshonos”, csak egy ritkább, jelöltebb mintát képvisel.

4. Ige mögötti mondatrészek a hanti változataiban, ill. más uráli nyelvekben

Jelen dolgozatnak két közvetlen előzménye van. Az egyik az az összehasonlító vizsgálat, amelyet Sipos Máriaival végeztünk (Gugán–Sipos 2017). Ebben egy északi (serkáli) és egy keleti (szurguti) hanti változat viszonylag (azaz a lehetőségekhez képest) korai szövegeit elemeztük a következő szempontok alapján:

- a) milyen mondatrészek fordulhatnak elő az ige mögött;
- b) az adott szövegekben mennyire jellemző ezekre a mondatrészekre (az összes előfordulásukhoz viszonyítva) az ige mögötti megjelenés;
- c) adható-e ezekre az ige mögötti előfordulásokra valamilyen funkcionális magyarázat.

A serkáli hanti esetében a vizsgált szöveg egy kétnyelvű beszélő, K. I. Maremjanyin élettörténetének elbeszélése volt, melyet a szerző maga írt le, a szurguti hanti esetében pedig az a négy, feltehetően a jugáni alváltozatot képviselő mese, amelyeket Heikki Paasonen gyűjtött 1901-ben. Nem a legszerencsésebb felállás, hogy két különböző szövegtípust hasonlítottunk össze, de erre a szükség kényszerített minket. A kelet hantiból ezek a mesék voltak a legrégebbi szövegek, és a régiség azért volt fontos, mert így feltehetően a szövegek lejegyzésének az idején még kevésbé kell számolnunk az orosz hatásával. A serkáli hantiban a meseszövegek egyáltalán nem tartalmaztak ige mögötti mondatrészeket, ez a szabadabb elbeszélés azonban vizsgálható volt ebből a szempontból.

Vizsgálatunk eredménye az volt, hogy e két hanti változatban nagyjából azonos arányban fordulnak elő a nem igevégi tagmondatok, azaz az összes kijelentő finit mondatnak 12,5%-a volt nem igevégi a serkáli hantiban, és 9,2%-a a szurgutiban.

Voltak átfedések, de jellegzetes különbségek is abban, hogy a két nyelvben milyen típusú mondatrészek kerülhetnek az ige mögé: az átfedés legjellegzetesebb példája a latívuszi típusú bővítmeny, ill. a célhatározói szerepet betöltő infinitívuszos szerkezet volt. Ezen bővítmenyek esetében kognitív motivációt sejtettünk: az infinitívuszi bővítmenyként megjelenő esemény – mint a finit igés tagmonddal kifejezett esemény célja – szükségszerűen később következik be, mint maga a finit igés tagmondat, és ezt képezheti le a finit és a nem finit tagmondat sorrendje. A latívuszi bővítmeny esetében csak rámutatni tudtunk arra, hogy történetileg a latívusz és az infinitívusz osztozhat bizonyos vonásokon (pl. jellemző, hogy az infinitívusz morfológiai jelölője latívuszragra legyen visszavezethető), és esetleg ebben a rokonságban rejtőzhet a hasonló szórendi mintázat. A szórendet befolyásoló esetleges tényezők közül a serkáli hantiban a hosszúság (a szerkezet összetettsége) merült fel az infinitívuszi bővítmenyek esetében, a szurguti hantiban pedig egy pragmatikai jellegű motiváló tényező: különösen az alanyok és a társhatározók esetében volt jellemző, hogy az ige mögé a szövegbe már bevezetett, azonosítható referensű elemek kerültek.

Egy következő tanulmányban (Asztalos et al. 2017) a tundrai nyenyecet, a szurguti hantit és az udmurtot vetettük össze úgy, hogy a vizsgálatba egy további tényezőt is bevontunk: régebbi és újabb szövegek összehasonlításán keresztül arra nézve is próbáltunk következtetéseket levonni, hogy látszik-e valamiféle diakrón eltolódás, gyakoribbá válnak-e az idő során a nem igevégi mondatok. A „rég” szövegek folklórszövegek voltak, hiszen ilyenek állnak rendelkezésre; a mai változatokat igyekeztünk olyan szövegtípusokon keresztül vizsgálni, amelyek viszonylag közelebb állnak a beszélt nyelvhez. A régi és az új szövegek eltérő típusa miatt éppúgy nem „vegytiszta” az összehasonlítás, mint a korábbi vizsgálatnál; mindenesetre azt feltételeztük, hogy a folklórszövegek jellemzően konzervatívak, tehát feltehetően régebbi, archaikusabb mintázatokat őriznek, és így lehetőséget adnak óvatos következtetések levonására.

A három nyelv egyenkénti áttekintésének, majd átfogó összehasonlításának fő eredménye az volt, hogy a két vizsgált időszak között nem abban látszik változás, hogy gyakoribbá váltak volna a nem igevégi mondatok, hanem abban, hogy milyen szerepet töltenek be az ige mögötti mondatrészek a mondat információs szerkezetében. A tundrai nyenyec régi szövegekben ritka volt a nem igevégi tagmondat (2,2%), és főként olyan elemek fordulhattak elő az ige mögött, amelyek a kontextusból már ismertek voltak; az újabb szövegekben nem volt elég vizsgálható ige mögötti mondatrész. A szurguti hanti új szövegekben is 10% alatt maradt a nem igevégi mondatok aránya, viszont már új információt kifejező mondatrészek is megjelentek posztverbális helyzetben, s ez feltehetően kontaktushatást tükröz. Az új információt kifejező elem vagy a mondat főhangsúlyos eleme volt (argumentumfókusz), vagy pedig a topikról állítást megfogalmazó mondatrész (azaz a

predikátumfókusz) része. A három nyelv közül az udmurtban kiemelkedően sok volt a nem igevégű tagmondatok aránya mind a régi, mind az új szövegekben, de itt sem volt nagyon drámai változás az arányokban a két időszak között (35%, ill. 44%). Kiemelendő viszont, hogy míg a régi udmurt az új hanti szövegekre emlékeztetett abban, hogy az ige mögötti mondatrészek vagy régi információt fejeztek ki, vagy pedig – argumentumfókuszaként, illetve predikátumfókusz részeként – új információt, addig az új udmurt szövegekben egyrészt megnőtt az új információt kifejező mondatrészek aránya (a régiék rovására), másrészt pedig megjelent a nem igevégű szórend diskurzusneutrális mondatokban is. A tanulmányt záró következtetés mindennek alapján az volt, hogy a három nyelv összehasonlítása kirajzolja az XV > VX változás egy lehetséges útvonalát, melynek során folyamatosan bővül azon elemek köre, melyek az ige mögé kerülhetnek, azaz az eredeti pragmatikai megszorítások egymást követő lépéseken keresztül fellazulnak.

A fentiek alapján az ige mögötti mondatrészeknek két olyan általánosabb csoportja sejlik fel, amelyek feltehetően „kompatibilisek” az OV szórenddel (azaz jelenlétük nem feltétlenül a kétnyelvűségből következő nyelvi változás eredménye), és akár közös gyökereik is lehetnek. Egyrészt ezek lehetnek a szövegelőzmény alapján már ismert információt kifejező mondatrészek, esetükben az ige mögötti előfordulás feltehetően pragmatikai okokra vezethető vissza. Másrészt a latívuszi jellegű bővítmények, illetve az infinitívussal kifejezett, célhatározói bővítmények kerülhetnek még általánosabb jelleggel az ige mögé, ezeknek az esetében talán kognitív motivációt lehet feltételezni. Ezt az is alátámasztja, hogy más OV szórendű nyelvekben is megfigyelték az ilyen típusú bővítmények jellegzetes, a tárgyi bővítménytől eltérő szórendi helyét.

5. Forduljunk a célra – más OV nyelvekben

Az alább bemutatandó tanulmányok (részben vagy egészben) egy speciális bővítménytípusra, az ún. *target*-re irányulnak (a továbbiakban ezt jobb híján CÉL-ként fogom nevezni) különböző OV nyelvekben. Ezen bővítmények közös tulajdonsága, hogy konkrét vagy metaforikus értelemben végpontot fejeznek ki, és morfológiai jelölésük egy-egy nyelven belül sok esetben átfed. A kategória a következő típusú bővítményeket foglalja magában (Asadpour–Jügel 2022: vi, ill. Korn 2022: 90 alapján):

- a) mozgásigék (azaz intranszítív igék) célpontja, pl. *a hegyre megy*;
- b) érzékelést kifejező igék célpontja, pl. *a hegyre néz*;
- c) okozott mozgást kifejező (azaz tranzitív igék) célpontja, pl. *az asztalra teszi a kenyeret*;
- d) tárgyak átadását kifejező (azaz ditranzítív igék) recipiense, pl. *a gyerekeknek adja a kenyeret*;

- e) tranzitív igék *beneficiense*, pl. *a gyerekeknek süt kenyeret*;
- f) közlésigék címzettje, pl. *a gyerekeknek mond valamit*;
- g) állapotváltozást kifejező igék végpontja, pl. *pirosra süt*.

Haig (2015) arra hívja fel a figyelmet, hogy a fenti típusú bővítmények igehez viszonyított elhelyezése korántsem kapott akkora figyelmet, mint a tárgy és az ige egymáshoz viszonyított sorrendje, s emiatt hiányoznak a tipológiai kiindulópontú, nagy mintára építő áttekintések.⁵ Ezekre már csak azért is szükség lenne, mert a szerző így informálisan, levelezőlistán keresztül tudott csak információkhoz jutni, ezek azonban azt mutatták, hogy az OV nyelvek közül többre is jellemző a CÉL típusú bővítmények ige mögötti elhelyezése. Arról azonban, hogy ez milyen mértékben jellemző az egyes nyelvekre, és hogy milyen tényezők motiválják, nem áll rendelkezésre elegendő adat, épp amiatt, hogy hiányoznak a szisztematikus összehasonlító vizsgálatok.

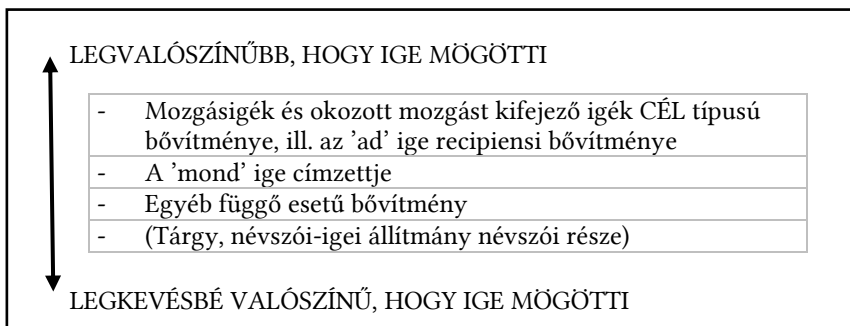
A kurd különböző változatait vizsgálva Haig (2022) azt állapítja meg, hogy a mozgásigék, illetve az okozott mozgást kifejező igék célt kifejező argumentumai, valamint a ditranzitív igék *recipiens*i vonzata a kurd összes változatában vagy ige mögötti, vagy (egy-két kivételes dialektusban) lehet ige mögötti, ha nem is feltétlenül az. A szerző jelzi: Hawkinsnak az a feltételezése, hogy az OVX nyelvekben többféle fejkezetű frázis lehet, a kurdra is igaz (ez a nyelv nem volt benne Hawkins mintájában), mégsem feltétlenül teljesen kielégítő a feldolgozás alapú magyarázat, mert a kurdra jellemző olyan kombináció is, amit Hawkins feltételezése alapján erősen diszpreferált lenne.⁶

Haig azt feltételezi, hogy egyes CÉL típusú bővítmények (mozgásigék, mozgást kifejező igék, ditranzitív igék CÉL típusú argumentumai) ige mögé történő opcionális mozgatása a nyugat-iráni nyelvek közös öröksége lehet, és ez az eredetileg is lehetséges mozgatás vált egyre gyakoribbá a kurdban, végül gyakorlatilag kötelezővé a legtöbb kurd dialektusban. (A közlésigék címzettjeinek esetében ugyanez későbbi fejlemény, és nem is olyan általános, mint az előbbi argumentumok esetében.) Ennek az oka lehetett érintkezés az arámi nyelvekkel, de szerepet játszhatott benne a korábban említett ikonicitás is; ahogy Haig (2022: 370) fogalmaz, „ha egyéb tényező nem befolyásolja a helyzetet, a szemantikai végpontok lehetnek egyben a

⁵ Ennek kapcsán pedig így fogalmaz: „In particular, the importance attached to the OV/VO parameter is not matched by its saliency in actual discourse: on closer inspection, clauses instantiating this word order parameter are seen to be quite a small minority” (Haig 2015: 408).

⁶ Haig egy másik általános érvényűnek tartott elv, a Final-over-Final Constraint szempontjából is vizsgálja a kérdéses szerkezeteket, és hasonló eredményre jut: a kurdban megfigyelhető szórendi minták ellentmondanak az elv predikcióinak.

tagmondat végpontjai⁷. Az ige mögötti előfordulás hierarchiája a kurdban tehát a következő:

1. sz. ábra: Az ige mögött előforduló mondatrésztípusok hierarchiája (Haig 2022: 370)

Hasonló hierarchiát állít fel Stilo (2018) is, aki az úgynevezett perifériális argumentumok pre- és posztverbális elhelyezésének lehetőségét vizsgálja az Araksz-iráni nyelvi területen (Araxes-Iran Linguistic Area); a minta jelenleg 29 nyelvet foglal magába, melyek különböző nyelvcsaládokat képviselnek (indoeurópai/iráni, indoeurópai/örmény, afroázsiai/arámi, török, dél-kaukázusi [kartvel], északkelet-kaukázusi [dagesztáni]). Ezek közül 26 OV-típusú, bár a szerző megjegyzi, hogy – marginálisan ugyan, de – a tárgyak a teljes areában előfordulhatnak posztverbális helyzetben is, illetve hogy a határozott tárgyak esetében nagyobb a szórendi variáció lehetősége, mint a határozatlan tárgyaknál. Stilo a perifériális argumentumoknak a következő típusaiból épített adatbázist: insztrumentálisz, ablatívusz, lokatívusz, komitatívusz, címzett, beneficiens, recipiens, cél. Ennek alapján ő is felállít egy skálát ezeknek az ige mögötti gyakoriságáról:

cél > recipiens > beneficiens > címzett > határozott tárgy > határozatlan tárgy

Mindennek alapján azt feltételezi, hogy a moz(gat)ásige cél típusú argumentuma egyfajta húzólánc kiindulópontja a szórendi változásokban: ha elindul (a szerző szerint elsősorban kontaktushatásra) egy változás, akkor ezek vezetnek a változáshoz, és ebben elsősorban az egyéb CÉL-típusú bővítések követik.⁷

Az eddig bemutatott tanulmányok közös vonása, hogy az általuk vizsgált SOV nyelvekben a VO nyelvekkel történő érintkezésnek is szerepet tulajdonítanak az

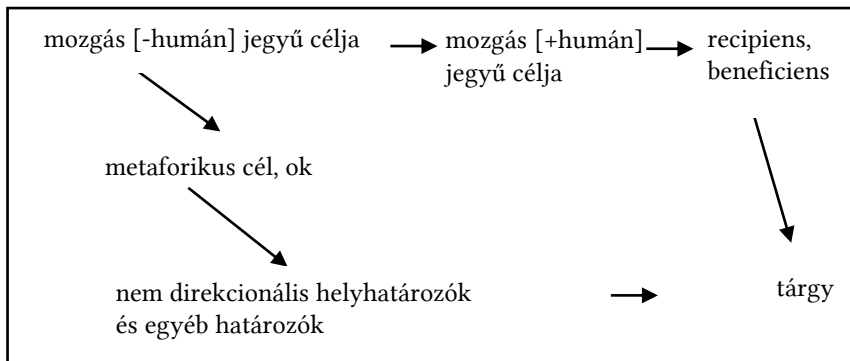
⁷ Azt is megállapítja ugyanakkor, hogy az insztrumentálisz, a komitatívusz, a lokatívusz és az ablatívusz pedig az arámi és a dél-kaukázusi nyelvekben ige előttivé vált.

OVX típusú elrendezések megjelenésében és/vagy gyakoriságában.⁸ Korn (2022) ugyanezt a bővítménycsoportot vizsgálja, és szintén egy iráni, SOV nyelvben, ugyanakkor az általa vizsgált beludzs kívül esik a kontaktuszónákon. Korpuszalapú vizsgálata alapján azt a következtetést vonja le, hogy nem lehet kizárni azt sem, a nyugat-iráni nyelvek közös öröksége a CÉL típusú elemek VX szórendje, mert az a beludzsrá éppúgy jellemző, mint a kontaktuszónában lévő nyelvekre. Sőt, a mozgásigék –humán jegyű cél argumentumának esetében ezt tartja az alapértelmezett elhelyezésnek, megemlítve, hogy ez a sorrend az ikonikusság egyértelmű megvalósulása.

Korn vizsgálja azon egyéb tényezőket is, amelyek (a mondatrész-szerep mellett) meghatározhatják a bővítmények elrendezését. Kitér egyfelől az összetettség/súly szerepére, és jelzi, hogy bár a +humán jeggyel bíró argumentumok összetettebbek, és ezért esetükben gyakrabban számítana ige mögé helyezésre, ezt az adatok nem igazolták. Másfelől különösen figyelemre méltó, amit az információs szerkezeti státusz kapcsán ír, mert épp az ellenkezője annak, ami a szurguti hantiban megfigyelhető: a beludzsbán akkor áll inkább ige előtt a mozgásige célpontja, ha már korábban a diskurzusba bevezették, és tipikus, hogy az első bevezetéskor ige mögött szereplő cél argumentum a második említésében már ige előtti. Ezt egy sajátos, a szövegkoherenciát biztosító eljárással, az ún. vég-kezdet kapcsolással (tail-head linkage) magyarázza, mely úgy jelenik meg, hogy az előző mondat igéjét és még bizonyos összetevőit vagy eredeti, vagy valamilyen redukált formájukban megismétlik a beszélők a következő mondat elején.

Ennek a tanulmánynak az eredményeit is egy skála összegzi, ez a beludzsbán posztverbális helyzetben előforduló bővítmények gyakoriságán alapul. Ez a skála (l. 2. ábra) azonban azt is tükrözi, hogy a szerző milyen lépéseket valószínűsít abban a folyamatban, melynek során szélesedik azon bővítmények köre, amelyek az ige mögé kerülhetnek.

⁸ Ilyen szempontból érzékelhető egy eltolódás Haig két írása között, a korábbi tanulmány nagyobb szerepet tulajdonít az érintkezésnek, és erre a korábbi megközelítésre reflektál Korn dolgozata is.

2. ábra: Ige mögötti argumentumok a déli beludzsanban: többdimenziós skála
(Korn 2022: 118)

A szurguti hanti adatok, különösen a korai szövegek alapján éppenséggel nagyon hasonló ábrát lehetne rajzolni. A tapasztalható eltéréseket részben az magyarázná, hogy a pragmatikai tényezők máshogy hatnak a hantiban, ill. arányaiban véve a hantiban kevésbé jellemző a posztverbális pozíció, azaz nincs olyan bővítménytípus, amelynél feltételezni lehetne, hogy annak jelöletlen helye az ige mögött van. Az északi hantiban a mozgások célja, illetve a metaforikus cél az a két kategória, amelyek posztverbálisan megjelennek, viszont az infinitívuszoknál ez az elhelyezés éppenséggel gyakoribb – ebben szerepet játszhat az összetevő bővítettsége is.

Az alábbiakban arra irányul a vizsgálat, hogy ugyanilyen típusú bővítmények jelennek-e meg ige mögött a manysi különböző változataiban, ill. hogy körvonalazódik-e hasonló észak : nem észak különbség, mint a hanti esetében. A vizsgálat hiányosságai közül kiemelendő, hogy nem dolgozza fel a teljes szövegeket oly módon, hogy az ige előtti : ige mögötti előfordulási arányokat meg tudja adni az egyes mondatrészeknél. A várható eredmény tehát legfőképpen az, hogy kiderül(het), érdemes-e ugyanezt a jelenséget a manysi különböző változataiban vizsgálni. További csapásirányt jelent annak mérlegelése, hogy ha vannak posztverbális mondatrészek, akkor esetükben megfigyelhető-e valamilyen pragmatikai motiváció, és ha igen, milyen.

6. A manysi PVC⁹

Az alábbi, csak ízelítő jellegű vizsgálat szövegei az Ob-Ugric Database-ből származnak (<https://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/>). Egyelőre a manysi két változatából: az északi, ill. nyugati¹⁰ nyelvjárás csoportból választottam szövegeket.

⁹ Itt: 'postverbal constituent'.

¹⁰ Ezen belül a pelimiből.

Csak olyan hosszabb prózai szövegeket válogattam be, amelyek az adatbázisban glosszázott változatban is elérhetők. Emellett a gyűjtés során kizárólag olyan tagmondatok kerültek be a vizsgálatba, amelyek kijelentők és állítók, mert a felszólító és kérdő, ill. a tagadó mondatok szórendjét egyéb tényezők is befolyásolhatják. Az alábbi táblázat a szövegek alapadatait tartalmazza, a benne lévő számadatok erősen tájékoztató jellegűek.¹¹ Annyi mindenesetre megfigyelhető, hogy a közel azonos terjedelmű (sőt, kicsit rövidebb) nyugati manysi szövegekben több mint kétszer annyi ige utáni mondatrész van, mint az északi manysi szövegekben. Az is érdekes, hogy a két – rövidke – sajtónyelvi anyagban egyáltalán nem volt példa ige utáni mondatrészre, azaz az összes példa folklórszövegből származik.

nyelvjárás-csoport	a szöveg sorszáma az OUDB-ben ¹²	szavak száma	PVC-k száma	szövegtípus
északi	1230	208	0	sajtó
északi	1231	455	0	sajtó
északi	742	211	4	mitológiai
északi	745	654	14	mitológiai
északi	1234	1536	12	mitológiai
nyugati	1335	1691	8	mitológiai
nyugati	1262	910	16	mese
nyugati	1264	1477	29	mese
nyugati	1335	288	12	medveünnepi
nyugati	1278	1046	30	mitológiai

Az alábbiakban áttekintem a jellegzetesebbnek tűnő típusokat.

6.1. CÉL típusú bővítmények az ige mögött

Hasonlóan a többi, ilyen szempontból vizsgált OV nyelvhez, a CÉL típusú bővítmények a manysiban is előfordulhatnak az ige mögött. Az alábbiakban ezekre bővítménytípusonként következnek a példák:

¹¹ Már csak azért is, mert sokkal szerencsésebb lenne azt nézni, hogy az összes tagmondatból hány tagmondat nem igevégű.

¹² A szövegek részletes adatait l. a Forrásjegyzékben. A táblázatokban szereplő műfaji besorolások is az OUDB-ből származnak, csakúgy, mint az idézett példák és azok glosszázása.

a) intranzitív mozgásigék célpontja:

- (1) joxtəs ta:l kole:n
 érkezik.PST.3SG tél ház.3SG.DLAT
 'Megérkezett a téli szállásához.' (745/6; ÉM)¹³

b) érzékelést kifejező ige célpontja:

- (2) woran¹s¹əx aŋkeæts tæw toprææt.
 medve néz.PST.3SG ő '-nak'.3SG
 'A medve ránézett.' (1335/6; PM)

c) tranzitív mozgásigék (=okozott mozgást kifejező igék) célpontja:

- (3) kurreæt ne:wstə pe:rnə
 zsák.3SG kötöz.SG<3SG tetőgerenda.DLAT
 'A zsákot a tetőgerendára kötözte.' (1278/26, PM)

d) ditranzitív ige recipiense:

- (4) miseæn teæweæn
 ad.PST.NON-SG.3SG ő.OBL
 'odaadta neki' (1278/78, PM)

e) tranzitív ige beneficiense:

- (5) towl¹ xu:riy totas man¹s¹i xumite pa:lt
 bőr zsák visz.PST.3SG manysi ember.3SG felé
 'egy bőrszákot vitt a manysi embernek' (745/70, ÉM)

f) közlésige címzettje:

- (6) aŋkæfk t¹ oməl¹ti ne: topr
 öregasszony EMPH mond.PRS.3SG asszony '-nak'
 'Az asszony mondja a nőnek.' (1262/40)

Arra a típusra, amelyben állapotváltozást jelentő ige végpontja jelenne meg ige mögött, nem találtam példát. Azt viszont meg kell említeni, hogy akárcsak a két korábban vizsgált hanti dialektusban, a két manysi változatban is nagyobb számban fordulnak elő infinitívuszos szerkezetek az ige mögött. Ez a szerkezet jellemzően szabad bővítmény, a véges ígét tartalmazó tagmondat célhatározója (7). A manysi szövegekben azonban olyan példa is felbukkant, melyben az infinitívusz egy segédige jellegű ige vonzata (8).

¹³ Szöveg száma/azon belül a mondat sorszám az OUIDB-ben. ÉM: északi manysi, PM: pelimi manysi.

- (7) tuw ujtːxatas ta tu:re:n
 ott lebukik.PST.3SG az tó.SG<3SG.DLAT
 ma:nːiːy saŋkamtaxtəŋk^w.
 fiatal.TRANS igazít.REFL.INF
 'Ott lebukott a tavába, hogy megfiatalodjon.' (742/5, ÉM)
- (8) ints síyx, ints to:ʃəx
 kezd.PST.3SG halványul.INF kezd.PST.3SG elsorvad.INF
 'halványulni kezdett, sorvadni kezdett' (1278/34, PM)

Szintén különlegesnek tekinthető, hogy előfordult olyan posztverbális infinitívuszos szerkezet, amely maga sem a (nem finit) igére végződött, pedig általában a nem véges alárendelések belső szórendje igen rigidén igevégű (vagy legalábbis a hantiban az).

- (9) sus kaŋəlpætˈtʰeæt̪ə oɾləmtəs,
 jávorszarvas hónalj.SG<3SG.LOC visz.PST.3SG
 teækteæŋ tex aŋkəʃkeæt jetəl
 ő.OBL eszik.INF öregasszony.SG<3SG '-val'
 'a hónaljában egy jávorszarvast hozott, hogy megegyék az öregasszonnyal'
 (1262/28, PM)

6.2. Az információs szerkezet mint tényező

A fenti csoportban, úgy gondolom, az elsődleges motiváció az ige mögé kerülésre az, hogy ezek a bővítmények egy speciális bővítménytípusba tartoznak, amelyek általában véve kivételesen viselkednek más OV nyelvekben is. Az alábbiakban egy másik csoportot tekintek át: ezeknek az esetében, úgy tűnik, az adott elem pragmatikai okokból, s ezen belül is az információs szerkezeti státusza miatt kerül az ige mögé. Az egyik alcsoport ezen belül az, amikor ismert, a szövegbe már bevezetett mondatrész kerül az ige mögé.

Kezdve az aktív mondatokkal, az alábbi példában az egyik ige mögötti mondatrész alany. Az idézett mondat előtti szövegrészletben a fejedelem két szolgája elindul, hogy megöljék Ekwa Piːyrisˈt. Ennek során bemennek egy házba, ott kérdezősködnek, majd kijönnek; a közvetlenül megelőző mondatnak épp más alanya van (az, aki válaszol a kérdésekre), majd újra a két szolga válik alannya – de posztverbális helyzetben. A mondatban van egy további ige mögötti mondatrész is, a 'most' időhatározó.¹⁴

¹⁴ Írásom egyik lektora hívta fel arra a figyelmemet, hogy az *anːi* elemnek több funkciója is lehet: értelmezhető időhatározóként is 'most' jelentéssel, de lehet determináns is. A kontextus alapján nem igazán lehet eldönteni, hogy az adott példában melyik értelmezés a valószínűbb;

- (10) ta minasəy an¹ xuməy.
 EMPH megy.DU3 most férfi.DU3
 'Elmentek az emberek.' (1234/99, ÉM)

A már ismert információt tartalmazó ige mögötti alany egyértelmű típusa, amikor a személyes névmási alany kerül ebbe a helyzetbe. Hogy pontosan mi motiválhatja egyáltalán a névmás hangzó formában történő megjelenését, az nem teljesen világos (az előző két mondatban ugyanez a szereplő volt az alany, de ezekben törölt névmásként volt jelen).

- (11) tuwl i minas taw.
 akkor is megy.PST.3SG ő
 'Aztán ment is.' (745/57, ÉM)

A(z ismert, határozott) tárgy akár az előző csoportban is szerepelhetett volna, a CÉL-típusú, ige mögé vihető bővítmények skálájának azt a szélét képviselve, amelyekre a legkevésbé jellemző az ige mögötti előfordulás; a tárgyak valóban igen ritkák is ige mögött. Ehhez a csoporthoz az köti, hogy ismert, régi információt tartalmaz. Az alábbi mondat előzményében felváltva esik szó az anya és a fia tetteiről, a közvetlenül megelőző mondatban van éppen váltás (ismét az anya cselekedeteire tér át a történet), majd így folytatódik:

- (12) rottən tʰæ puystə p¹ywətəɣn
 hirtelen EMPH elkap.PST.SG<3SG fiú.SG<3SG.DLAT
 'Hirtelen elkapta a fiát.' (1264/101, PM)

A fenti mondat közvetlen környezetében tehát a 'fiú' tulajdonképpen másodlagos topik, ami az adott szövegrészben kevésbé prominens, mint az elsődleges. A másodlagos szereplő kifejezésének egy további módja, amikor az társhatározóként jelenik meg ige mögötti helyzetben (az ige ugyanakkor duálisban van, azaz mindkét szereplővel egyezik).

- (13) tesyə aŋkəʃkeɣt jetəl
 eszik.PST.3DU asszony.SG<3SG '-val'
 'Evelt a feleségével.' (1262/34, PM)

Az ismert információt tartalmazó mondatrész passzív mondatokban is kerülhet az ige mögé. Az alábbi példát megelőző szövegrészben a 'tehén' már be lett vezetve, az a szakasz Ekwa Piyris¹nek a tehénnel kapcsolatos terveiről szól, s az alább idézett mondat ennek a tervnek a megvalósulása. A mondat datívusz-latívusz esetragos

ha az *an¹* determináns, akkor az ige után csak egy mondatrész van, s ennek fordítása 'ez a két férfi'.

ágense új szereplő, a sokat emlegetett tehén pedig ige mögötti alanyként jelenik meg mint a történet háttérbe helyezett szereplője; ismét csak ige mögötti még a 'most' jelentésű időhatározó is.¹⁵

- (14) usarj oter ojka ajarj xum piyən ti totwes
 városi fejedelem segítő fiú.DLAT EMPH hoz.PASS.PST.3SG
 anⁱ mis
 most tehén
 'A városi fejedelem apródja elhozta most a tehenet' (1234/6, ÉM)

Ugyanennek a típusnak megvan a fordítottja is, amikor a datívusz-latívuszragos ágens – amely az alábbi mondatban szintén egy már ismert szereplő, az adott történetszakasz egyik, bár a hőshöz képest másodlagos szereplője – kerül poszt-verbális helyzetbe. A különbség az, hogy itt az alany is régi szereplő, a történet főhőse.

- (15) apiykwə anⁱɣlawəs, sipɣawe menkw
 unokaöcs.DIM csókol.PASS.PRS.3SG ölel.PASS.PST.3SG menk
 o:jkaten.
 apó.SG<3SG.DLAT
 'A menk megölelte, megcsókolta az unokaöcsikét.' (1235/225, ÉM)

A fenti példák azt a csoportot képviselik, melyekben az ige mögé helyezett mondatrész ismert információ a szöveg adott pontján, és ige mögötti helyzetében valószínűleg kevésbé hangsúlyos; bizonyos esetekben feltehetően a háttérbe helyezés lehet ennek a szórendi mintának a motivációja. Ettől teljesen eltérő típust képviselnek azok a mondatok, amelyek bevezetnek egy-egy szereplőt a történetbe. Ebben a típusban is alany kerül az ige mögé, de az információs szerkezet szempontjából ez egy új elem. Az ilyen típust Nikolaeva (1999: 57) is megemlíti az északi (obdorszki) hantiban mint a fiatalok nyelvében kontaktushatásra megjelenő típust. A régebbi (igaz, kis terjedelmű) szurguti szövegekben erre nem találtam példát, az újabb mesékben azonban szintén előfordul.

- (16) juw sⁱaltuŋkw patsət ak^way me:ŋkwət
 bemegy.INF kezd.PST.3PL egyáltalán menk.PL
 'elkezdtek bemenni (nem mások, mint) a menkek' (745/40, ÉM)

Még ennél is inkább kiugró, kivételes típusnak tekinthető az alábbi mondat, melynek teljes hangzó tartalma új információ (az ismert alanyra a passzív mondat többes szám harmadik személyű ragja utal), s ennek részeként jelenik meg a

¹⁵ Vagy – ahogy a (10)-ben – itt is elképzelhető, hogy az *anⁱ* determináns, és egyetlen mondatrész van az ige mögött, melynek jelentése 'az a tehén'.

datívusz-latívuszragos ágens az ige mögött. Ez a szereplő a későbbiekben nem kerül elő a szövegben, a mondat ilyen szempontból nem tekinthető a prezentáló mondatok egy példájának.

- (17) æk mæt sʰitəl i kʷorəmtowsət oɾmpnə
hirtelen EMPH megugat.PASS.PST.3PL kutya.DLAT
'Egyszer csak megugatta őket egy kutya.' (1335/40, PM)

6.3. Műveletek a háttérben

Az eddigiekben arról esett szó, hogy milyen típusú bővítmények kerülnek az ige mögé, alább pedig – szintén csak nagyon kezdetleges és vázlatos jelleggel – az lesz a középpontban, hogy milyen típusú szintaktikai művelet eredménye lehet az, hogy egy mondatrész egy alapvetően igevégtű nyelvben az ige mögött köt ki.

Mondatrészek ige mögötti előfordulásának egy jellegzetes típusa lehet az ún. hozzáfűzés (afterthought). Ezt a típust legtisztábban azok az esetek illusztrálják, amikor a (látszólag) nem igevégtű tagmondatban van egy olyan elem, amelynek a jelentését az ige után hozzáfűzött másik mondatrész kiegészíti, pontosítja.

- (18) tæw tʰi kɔɾʃəlowʷs tʰiɣ isʰkum
ő EMPH észrevesz.PASS.PST.3SG ez fiú
'Észrevették őt, a fiút.' PM, 1264/114

Az ilyen típusú ige mögötti mondatrész lazább viszonyban van azzal a tagmondatdal, amelyhez kapcsolódik: az értelmezését segíti, de szintaktikailag nem része annak (vö. Öztürk 2013). Ez tulajdonképpen egyfajta javítási lehetőség: a beszélő megformál egy tagmondatot, majd ezután úgy ítéli meg, hogy az nem eléggé informatív a hallgató(k) szempontjából, például nem azonosíthatók egyértelműen a főnévi kifejezések referensei, és ezért utólag hozzácsatol még egy vagy több mondatrészt az adott, már létrehozott szerkezethez. Ez a lehetőség feltehetően univerzális, és úgy gondolom, szórendi változás kiindulópontja kevésbé lehet, hiszen kérdés, mi okozhatna olyan különbségeket, hogy egy beszélőközösség különböző generációi eltérő mértékben élnek ezzel a javítási lehetőséggel.

Felmerül azonban a kérdés, hogy egy olyan nyelvben, melyben az alany és a tárgy szerepét is betöltheti nem ejtett névmás, nem lehet-e azt feltételezni, hogy minden ige mögötti tárgy és alany tulajdonképpen hozzáfűzés, ami ennek a nem ejtett névmásnak a jelentését pontosítja. Ezt a kérdést nem is tudom jelenleg megválaszolni, mindössze arra lehet rámutatni, hogy vannak fentebb is olyan példák, amelyek esetében biztosan kizárható, hogy az adott ige mögötti vonzat hozzáfűzés. Ilyen a (11), melyben az ige mögötti alany kitett személyes névmás (hiszen aligha lehet pontosításnak tekinteni azt, hogy egy nem ejtett névmás után hozzáfűznek a tagmondathoz egy ejtettet), ill. a (4), ahol a recipiensi vonzat jelenik

meg ige mögött, ennek ugyanis nem lehetne nem ejtett korrelátuma az ige előtti tartományban. Ennek alapján legalább az megállapítható, hogy a manysi vizsgált változataiban is vannak olyan ige mögötti bővítmények (és ezen belül igei vonzatok), amelyek biztosan nem hozzáfűzések, hanem a tagmondat részének tekinthetők a szintaxis szempontjából is. Az azonban, hogy ez hogyan épül be egy leírásba, már erősen megközelítésfüggő, és túl is mutat a jelen dolgozat keretein.

Így tehát csak nagyon-nagyon óvatosan azt lehet megállapítani, hogy elsősorban kognitív/pragmatikai tényezők játszhatnak szerepet abban, hogy egyes mondatrészek az ige mögé kerülnek. Az egyik ezek közül egy bizonyos bővítménytípus szórendjét, a CÉL típusú bővítményekét befolyásolja, és szerepet játszhat benne az ikonikusság mint kognitív tényező. A másik pedig az, hogy ige mögött elsősorban a szövegbe már bevezetett, ismert információt kifejező elemek állhatnak. Van azonban egy ettől nagyon különböző csoport is, ebben a típusban éppen az új résztvevő áll ige mögött olyan mondatokban, amelyeknek az a funkciója, hogy ezt az új szereplőt bevezessék. Elképzelhető, hogy ez utóbbi típus másodlagos, később jelent meg, mint az első típus; bár a kontaktushatást sehol nem lehet kizárni, a második típus esetében feltehetően jelentősebb a szerepe. S végezetül persze azt is érdemes megemlíteni, hogy – természetesen – ezek a tényezők együttesen hatnak (például a CÉL típusú bővítmény lehet egyben már ismert referenciájú bővítmény is; egyértelműen ilyen a névmással kifejezett recipiens a (4)-ben), illetve hogy az összetettség/súly is lehet egy további, a többivel egy időben ható tényező, mint pl. az alábbi mondatban.

- (19) mini:wə ʃæffjeæn kifnə
 megy.PRS.1PL nagybácsi.SG<2DU vadászik.PTCP.PRS
 jæniy jaʃ wə:teæn
 nagy ösvény part.DLAT
 'Megyünk a nagybácsikátok nagy vadászó ösvényére.' (1335/36, PM)

6.4. A kivételek kivétele: a posztverbális igekötő

S bár az előzőekhez hasonlóan csak felvetni tudom a problémát, megoldani nem, érdemes még az igekötők szórendjére is kitérni, legalábbis arra a kicsi szeletre, amely érintkezik a dolgozat témájával. Mint azt a más SOV nyelveken alapuló íráskorok is, a fenti áttekintés is mutatta, a mozgásigék célját kifejező bővítményre különösen jellemző, hogy alapvetően igevégű nyelvekben is kivételesen viselkedhet, azaz előfordulhat az ige mögött, sőt, van olyan nyelv is, amelyben ez tekinthető a neutrális pozíciójának. Történetileg az obi-ugor nyelvek igekötői is latívuszragos adverbiumokra vezethetők vissza. Az igekötőknek ugyanakkor meglehetősen kötött a szórendi elhelyezésük: közvetlenül az ige előtt állnak, és ezt a közvetlen szomszédosságot csak néhány, erősen korlátozott típusú nyelvi elem szakíthatja meg. Ami kérdés, hogy mindennek fényében hogyan kell értelmezni azokat az

előfordulásokat, melyekben az igekötő, vagy az igekötő is ige mögötti. Erre a típusra a pelimi manysi szövegekben találtam csak példát, azokban azonban többet is.

- (20) joxts jyw
 jön.PST.3SG haza
 'Hazajött.' (1278/26, PM)
- (21) tæw testæ jyw
 ő eszik.PST.SG<3SG PV
 'Ő megette.' (1335/10, PM)
- (22) towl pyweæt wuntəlməntəs nuŋk
 aztán fiú.SG<3SG leül.PST.3SG fel
 'Aztán a fiú felült.' (1278/30, PM)
- (23) tæw i k^wals nuŋk
 Ő is felkel.PST.3SG fel.
 'Ő felkelt.' (1335/16, PM)

Azoknak a példáknak az esetében, ahol az igekötő elsődlegesen irányt fejez ki, a 'cél' típusú bővítményekre hajazó szórendi viselkedés elfogadható magyarázatnak tűnik. Ebben az esetben feltehető, hogy az adott elem inkább adverbális (legalábbis az adott előfordulásban). A példák egy részében azonban az igekötő aspektuális jelentést is hordoz, ez különösen a (21) esetében szembeötlő: erősen kérdésesnek tűnik, hogy ebben az esetben tekinthető-e az ige mögötti elem irányjelentésű határozószónak.

A probléma azért érdemel figyelmet, mert az igekötőkhöz hasonló igei partikulák szórendjének a szórendi változások esetében kitüntetett szerep jut: mivel ezek egyéb okokból nemigen kerülhetnek az ige mögé (nem nehezek/összetettek, és a mondat információs szerkezetében sincs olyan szerepük, ami ezt indokolhatná), azt feltételezik, hogy az ige-partikula szórend a fejkezdetű szerkezetek megjelenésének bizonyítéka (l. pl. Kroch 2005). A manysi esetében valószínűleg más magyarázatot kell keresni a jelenségre, és mindenképpen érdemes lenne az igekötőkkel kapcsolatos szórendi variációs lehetőségeket feltárni, hiszen például felszólításokban is megfordulhat az igekötő és az ige szórendje (Bakró-Nagy-Sipőcz-Skribnik 2022: 550), az pedig különösen izgalmas, hogy a szerzők szerint ez elsősorban a régebbi szövegekre jellemző.

7. Összegzés (helyett)

Írásom fókuszában az OV nyelvek ige mögötti mondatrészei álltak, és azon belül is elsősorban a manysi mint OV nyelv. Két változatot hasonlítottam össze, az egyik ezek közül az északi volt, a másik pedig a nyugati csoportot képviselő pelimi. Mindkét változatban előfordultak olyan kijelentő mondatok, amelyeket nem a finit ige zárt, ezen belül a pelimiben több mint kétszer olyan gyakori volt ezeknek az előfordulása, mint az északiban. Az ige mögötti mondatrészeket két szakaszban vizsgáltam. Az egyik a CÉL típusú bővítmények csoportja volt, s ezeknél azt lehetett megállapítani, hogy – legalábbis a pelimi változatban – a rezultatív bővítmény kivételével gyakorlatilag minden altípusra akad példa, azaz az 2. sz. ábra minden egyes állomása megfigyelhető. Természetesen óvatosságra int egyfelől az, hogy a feldolgozott szövegtörzsek kicsi volt, másfelől az, hogy nem történt meg a relatív gyakoriságok vizsgálata: sokkal biztosabban lehetne megállapításokat tenni akkor, ha lehetne látni, hogy egy adott típust képviselő mondatrész összes előfordulásának hány százaléka ige mögötti (ez tenné lehetővé a valódi összehasonlítást is az 2. sz. ábrával). A másik csoportban a fő vizsgálati szempont az ige mögötti mondatrészek szerepe volt a mondat információs szerkezetében. Ezen a csoporton belül lényegesen gyakoribbnak tűnt az a típus, amikor a szövegbe korábban már bevezetett, ismert, esetleg az adott szöveghelyen másodlagos fontosságú résztvevő kerül az ige mögé, azaz az egyik feltehető motiváció az adott mondatrész háttérbe helyezése volt.

Nemcsak az kérdőjelezi meg azonban a dolgozat megállapításainak érvényét, hogy kis korpuszon alapul a vizsgálat; jó eséllyel feltehető, hogy egy szakértő, a manysit jól ismerő olvasó sokkal többet, vagy éppenséggel egészen mást lát meg az adatokban. Így aztán legnagyobb biztonsággal az a(z) igazi jolly jokernek tekinthető tanulság szűrhető le, hogy a téma megérdemelné a további vizsgálatot. A szórendi variabilitás vizsgálata; annak feltárása, hogy ez mennyire függ a kortól, a kontaktushatástól, a regisztertől és a dialektustól, sok új információt adhatna az obi-ugor nyelvekről, és a magyar nyelvtörténet szempontjából is érdekes párhuzamokkal szolgálhat.

Hivatkozások

Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett 2017. Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondat szerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. Budapest–Piliscsaba: PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 30–62.

Bakró-Nagy, Marianne – Sipőcz, Katalin – Skribnik, Elena 2022. North Mansi. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 537–564.

- Bereczki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- Comrie, Bernard 1989. *Language universals and linguistic typology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Csepregi, Márta 2023. Khanty. In: Abondolo, Daniel – Riitta-Liisa Valijärvi (eds.), *The Uralic Languages*. London–New York: Routledge. 703–752.
- Dryer, Matthew S. 2013. Order of Subject, Object and Verb. In: Dryer, Matthew S. – Martin Haspelmath (eds.), *WALS Online (v2020.3)* <http://wals.info/chapter/81> <https://doi.org/10.5281/zenodo.7385533>
- Dryer, Matthew S. – Gensler, Orin D. 2013. Order of Object, Oblique, and Verb. In: Dryer, Matthew S. – Martin Haspelmath (eds.), *WALS Online (v2020.3)* <http://wals.info/chapter/84> //doi.org/10.5281/zenodo.7385533
- Forsberg, Ulla-Maija 2022. East Mansi. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 565–581.
- Gugán Katalin – Sipos Mária 2017. Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–94.
- Hajdú Péter 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hawkins, John A. 2008. An asymmetry between VO and OV languages: The ordering of obliques. In: Corbett, Greville G. – Michael Noonan (eds.), *Case and grammatical relations: Studies in honor of Bernard Comrie*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 167–190.
- Haig, Geoffrey 2015. Verb-goal (VG) word order in Kurdish and Neo-Aramaic: Typological and areal consideration. In: Geoffrey Khan – Lidia Napiorkowska (eds.), *Neo-Aramaic and its linguistic context*. Piscataway: Gorgias. 407–425.
- Haig, Geoffrey 2022. Post-predicate constituents in Kurdish. In: Matras, Yaron – Geoffrey Haig – Ergin Öpengin (eds.), *Structural and typological variation in the dialects of Kurdish*. Cham: Palgrave Macmillan. 335–377.
- Korn, Agnes. 2022. Targets and other postverbal arguments in Southern Balochi: A multidimensional cline. In: Asadpour, Hiwa – Thomas Jügel (eds.), *Word order variation*. *Studia Typologica* 31. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 89–125.

Kroch, Anthony 2005. Modeling language change and language acquisition. <https://www.ling.upenn.edu/~kroch/courses/lx556/lxa-forum.pdf>

Öztürk, Balkız 2013. Postverbal constituents in SOV languages. In: Biberauer, Theresa – Michelle Sheehan (eds.), *Theoretical approaches to disharmonic word order*. Oxford: Oxford University Press.

Schön, Zsófia – Gugán, Katalin 2022. East Khanty. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 608–635.

Sipos, Mária 2022. North Khanty. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 582–607.

Stilo, Donald 2018. Preverbal and postverbal peripheral arguments in the Araxes-Iran linguistic area.

https://www.uni-bamberg.de/fileadmin/aspra/05_Events/2019_Post-predicate_elements_in_Iranian/2019_stilo_2018_yerevan_wordorder.pdf

Virtanen, Susanna – Horváth, Csilla 2023. Mansi. In: Abondolo, Daniel – Riitta-Liisa Valijärvi (eds.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 665–702.

Wasow, Thomas 2022. Factors influencing word ordering. In: Asadpour, Hiwa – Thomas Jügel (eds.), *Word order variation*. Studia Typologica 31. De Gruyter Mouton, Berlin–Boston. 1–14.

Forrásjegyzék (Az Ob-Ugric Database alapján)

1230 Сондыков, В.С. – Матвееван, Светлана. (2004). "7 мај - рад^ііо хотал". In: Решетникова, Раиса. Лүимā сәрипос 15.05.2004 Nr. 20, р. 1. Chanti-Mansijsk: Департамент Общественных связей ХМАО – Югры. 2.

Luima Seripos 2004: OUIDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1230. Ed. by Janda, Gwen Eva. <http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1230>

1231 М^іерова, Тамара. (2005). "Е:лі хо:n ма:t хан^іis^іtaxtasuw". In: Решетникова, Раиса. Лүимā сәрипос 2005 Chanti-Mansijsk: Департамент Общественных связей ХМАО - Югры.

Luima Seripos 2004: OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1230.
Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1230>

- 742 Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1951. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. I. Band. Texte mythischen Inhalts. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 101. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 13–14.

Kannisto – Liimola 1951. OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 742. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=742>

- 745 Kannisto, Artturi – Liimola, Matti. 1951. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. I. Band. Texte mythischen Inhalts. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 101. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. 61–66.

Kannisto – Liimola: OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 745. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=745>

- 1234 Černecov-Archiv, Nr. 40, Text 24 S. 223-239.

Chernetsov, V. 1935. OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1234. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1234>

- 1235 Černecov-Archiv, Nr. 44 S. 113–149.

Chernetsov, V. 1990. OUDB Northern Mansi Corpus. Text ID 1235. Ed. by Janda, Gwen Eva.

<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1235>

- 1262 Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1956. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. III. Band. Märchen. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 111. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 126–131.

- Kannisto – Liimola 1956. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1262.
Ed. by Eichinger, Viktória.
<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1262>
- 1264 Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1956. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. III. Band. Märchen. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 111. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 139–148.
- Kannisto – Liimola 1956. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1264.
Ed. by Eichinger, Viktória.
<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1264>
- 1335 Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1958. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. IV. Band. Bärenlieder. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 114. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 348–349.
- Kannisto – Liimola 1958. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1335.
Ed. by Eichinger, Viktória.
<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1335>
- 1278 Kannisto, Artturi - Liimola, Matti 1951. Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von Artturi Kannisto, bearbeitet und herausgegeben von Matti Liimola. I. Band. Texte mythischen Inhalts. In: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 101. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 86–92.
- Kannisto & Liimola 1951. OUDB Pelym Mansi Corpus. Text ID 1278.
Ed. by Eichinger, Viktória.
<http://www.oudb.gwi.uni-muenchen.de/?cit=1278>

A mirative connector in Kamas

Gerson Klumpp

University of Tartu

The article is about a conditional converb form of the Kamas verb *ku* ‘see, find’, which appears in the older Kamas texts in “pre-mirative sequences” (Skrubnik 2023), i.e. in contexts, where a new scene, or a new detail within a given scene, is introduced from the perspective of a salient protagonist. In the same context may also appear a finite vision verb, or no vision verb at all. All three variants are understood as representing a narrative pattern, whereby the variants with an explicit vision verb enhance perceptual identification with the protagonist. The variant with the conditional converb is more frequent than the finite variant, and it has an areal parallel in South Siberian Turkic. It is argued that it is preferred in order to soften the transition between past-tense based narration and a present-tense based existential clause. Further it is argued that the Kamas form was grammaticalizing into a mirative connecting adverbial, which is in complementary distribution with the general Kamas connector *dığat̪a* ‘then’. Mirative operators in Uralic are usually adverbials or participle-based clauses; with the Kamas form, connectors are added to this class of functional operators.

keywords: conditional converb, perceptual identification, mirativity, connecting adverbials, left periphery, Turkic-Samoyed language contact in the Sayan area

kulcsszavak: feltételes konverbium, perceptuális azonosítás, mirativitás, összekötő határozószók, bal periféria, török–szamójéd nyelvi kontaktus a szajáni területen

1. Introduction

The Kamas texts from 1912/1914 exhibit a frequent narrative pattern, in which a new scene, or a new detail within a given scene, is introduced from the perspective of a salient protagonist. The pattern comes in three basic variants, which are illustrated in a quasi-minimal triplet with examples from different tales in (1a–c). In each example is a protagonist on the move when he comes across an inhabited tent, which will become the site of the next episode of the tale. The tent is always introduced in an existential posture verb construction,¹ but the way the protagonist becomes aware of it is expressed in different ways: in an implicit strategy without a vision predicate (1a), or in an explicit strategy, in which the narrator applies a vision verb, either in a finite construction (1b), or in a nonfinite one (1c).

(1) a. *bazo? tüte kandə-bi. ma? nu-ga.*
 again a_bit walk-PST tent stand-PRS
 ‘Again he walked a bit. A tent is standing [there]. [The owner of the tent has two daughters who will become the main protagonist’s wives.]’
 (KW: 95, AA_1914_Corpse_flk.078–79)²

(1) b. *urgo mǎja-nə kambī. urgo sagər mǎja-gən*
 big mountain-LAT go.PST big black mountain-LOC
ku-bi: ma? nu-ga.
 see-PST tent stand-PRS
 ‘He went to the big mountain. On the big black mountain **he saw**: a tent is standing [there]. [In this tent, the protagonist will be reunited with his mother.]’ (KW: 197, AIN_1912_Frogwoman_flk.032–33)

(1) c. *peñaj-loʔbda-bi tǎga-n tǎžə. ku-bi-n-də*
 float-INGR-PST river-GEN downstream see-PTCP-LLOC-3SG
ma? nu-ga, esseŋ šar-laʔbə-jəʔ.
 tent stand-3SG child.PL play-DUR.PRS-3PL
 ‘[The mouse] started floating downstream. **As it sees** (lit.: in its seeing), a tent is standing [there], children are playing. [The mouse will pretend to be their grandfather.]’ (KW: 88, AA_1914_Mouse_flk.010–11)

The narratological term for the implicit visual encounter in (1a) is *free indirect perception* (Palmer 2004: 48–49, 79–80, see Section 4). It is the most frequent variant

¹ On posture verbs in Siberian existential and locational constructions see recently Däbritz (2023: 102–110, 2022: 16).

² All Kamas text examples are presented with reference to their original publication in the *Kamassisches Wörterbuch* (KW = Joki 1944) as well as to the INEL Kamas corpus (Arkhipov et al. 2019, Gusev et al. 2019).

in the investigated text corpus, there are about 35 passages which qualify as such instances. The rarest variant is the one with a finite vision predicate as in (1b). There are altogether four instances in which we find three different verbs of vision: *ku-* ‘see, find’ as in (1b), *mān-* ‘watch’, and *māndə-* ‘look’ (see examples (5a–c) in Section 2). All instances exhibit *paratactic complementation*, i.e. the clause with the vision predicate and the clause with the object of perception are juxtaposed, possibly separated by a colon as in (1b).

The nonfinite construction in (1c) occurs seven times in the corpus. It is more frequent than the finite variant, but different from the latter, there is no variation of the vision verb, all seven instances show the same verb *ku-* ‘see, find’. The construction builds on the *conditional converb*, that is a participle inflected for syncretic³ lative-locative case and a possessive suffix cross-referencing the subject (*-bi-LLOC-PX*). The converb functions as the protasis predicate of conditional and temporal complex sentences. Its reading ‘if’ or ‘when’, as well as its temporal anchoring (past/present/future), depend on the context (see Section 3). A literal translation of (1c) is ‘in its [i.e. the mouse’s] seeing (or finding) a tent stands there’. The actual translation chosen here is ‘as it sees’, a possible variant would be ‘as it finds’. An actual conditional rendering ‘if it sees/finds’, but also a proper temporal rendering ‘when it sees/finds’, seem both awkward (see more in Section 6). The functional relation between the object of perception and the vision verb is less clear than in the finite construction: either there is no complement at all or it’s a special perception complement construction (see Section 2).

Five of the remaining six instances of the nonfinite variant are presented in (2a–e). (2d) has an almost identical variant in the phonography recordings (see Klumpp 2013: 53), which is not listed separately here. The order of examples follows the order in which they occur in the Kamas texts in KW. For reasons of space the context is summarized. In all seven instances, the clause in the protasis consists exclusively of the converb form with neither any overt constituent nor any modifier. The clauses which express the perceived state-of-affairs show either a stative posture predicate (‘stand’ in (1c) and (2a), ‘sit’ in (2e)), a stative resultative predicate (‘be torn into pieces’ in (2c), ‘stick (be pushed into)’ in (2d)), or a durative dynamic predicate (‘come (closer)’ in (2b)). With the exception of the pro-drop subject in (2e), the subject of the predicate is always lexically expressed: in (1c) and (2a–b) the subject expression introduces a new referent, in (2c–d) a given referent appears in a new state, and in (2e) a given referent reappears. In terms of information structure, the clauses in (1c) and (2b) are thetical (all-new focus), show subject-verb focus with a topical locative constituent (2b, d), or verb focus with a topical subject referent (2c, e).

³ The distinction of lative and locative case is, in general, neutralized in possessive declension.

- (2) a. *ku-bi-n-də* *talaj-ən-də* *toʔ-ən-də* *jada*
 see-PTCP-LLOC-3SG sea-GEN-3SG shore-LLOC-3SG village
nu-ga.
 stand-PRS
 ‘[The protagonist has arrived at a big body of water.] **As he sees**, there is a village on the shore of the sea. [He gets off his horse and will soon be discovered by the local Khan.]’ (KW: 89, AA_1914_Khan_flk.020)
- (2) b. *kandə-bi-iʔ*, *urgo* *aʔtə* *toʔbd-o-bi*. *dī-zeŋ* *aʔtə-n*
 walk-PST-3PL big road hit-ITR-PST DEM-PL road-GEN
toʔ-gən-də *amna-iʔ*. ***ku-bi-n-dən*** *bozeraʔ*
 side-LLOC-3SG sit.PRS-3PL see-PTCP-LLOC-3PL red
ine-zəbi *aləp* *šon-namna* *dī-zeŋ* *šündə-bi-iʔ*.
 horse-ADJ hero come-DUR.PRS DEM-PL whistle-PST-3PL
 ‘[The two boys] walked, hit upon a big road. They sit at the side of the road. **As they see**, a hero with a red horse is coming. They whistled.’ (KW: 92, AA_1914_Brothers_flk.018–021)
- (2) c. *büze* *kambi* *šeden-də*. ***ku-bi-n-də*** *ular*
 man go.PST corral-LAT see-PTCP-LLOC3SG sheep
talə-j *neʔbd-ö-leʔ*.
 rupture-CV tear-ITR-CV
 ‘The man went to the corral. **As he sees**, the sheep [of his guest] is torn into pieces. [The guest, i.e. the main protagonist will demand compensation.]’ (KW: 95, AA_1914_Corpse_flk.058–59)
- (2) d. *koʔpsaŋ* *üʔməl-lüʔ-bi-iʔ*. *ular-iʔ* *ner-ö-bi-iʔ*,
 girl.PL run-MOM-PST-3PL sheep-PL frighten-ITR-PST.3PL
tuno-loʔbdə-bi. ***ku-bi-n-dən*** *tagaj* *sij-gən-də*
 gallop-INGR-PST see-PTCP-LLOC-3PL knife heart-LLOC-3SG
müʔbd-ö-leʔbə.
 push-ITR-DUR.PRS
 ‘[The protagonist’s allegedly sheep herding wife shall be invited into the tent by the daughters of the protagonist’s host.] The girls ran off. The sheep got frightened and started galloping. **As they see**, a knife is sticking in her heart. [The daughters bring the news and their guest will demand compensation.]’ (KW: 95–96, AA_1914_Corpse_flk.091–93)

- (2) e. *dī* *karə-j* *ńeʔ-lüʔ-bi.* *ku-bi-n-dən* *büşter-leʔ*
 DEM open-CV pull-MOM-PST see-PTCP-LLOC-3PL laugh-CV
amna.
 sit.PRS

‘[The main protagonist is hiding under a trapdoor, his antagonist’s gang want to get hold of him.] He [the antagonist] pulled (the door) open. **As they see**, he’s sitting [there] and laughing. [They fetter him and take him to the river.]’ (KW: 99, AIN_1914_Trickster_flk.027–28)

The object of interest in this study is the form *kubində* ‘as (s)he sees/finds’.⁴ I am interested in the motivation of a Kamas narrator for applying it in text passages where a new scene or a new detail within a given scene is introduced from the perspective of protagonist. Despite their limited amount, the Kamas tales allow for some considerations concerning this motivation. The context the form occurs in has been called “pre-mirative sequence”, or “pre-mirative context”, by Elena Skribnik (2023). Both venitive motion and visual perception are components which precede the use of a mirative form, or may lead to a mirative extension of a form (see Sections 5–6).

The study is based on the Kamas data collected by Kai Donner, considered are all texts sorts (tales, riddles, prayers, song), including the published texts (KW, INEL Kamas Corpus) as well as transcribed parts of the phonograph recordings (Klumpp 2013) and some isolated clauses from Donner’s lexical and grammar notes (KW, Donner Manuscripts). The form in question does not occur in the texts of the last speakers and their speech remains outside the scope of this paper.

The article is structured as follows: Section 2 is about the Kamas verbs of vision and their complements. In Section 3, I introduce the conditional converb. The following two sections discuss the motivations for applying a vision verb in the introduced narrative pattern: while Section 4 is about perceptual identification, in Section 5, mirativity is identified as a crucial notion. In Section 6, an areal parallel is introduced, namely a construction in South Siberian Turkic, which also shows a conditional form in this context. In Section 7, *kubində(n)* is compared to the Kamas connecting adverbial *dīgəttə* ‘then’ and it is suggested to interpret *kubində(n)* as a mirative connector. The conclusions are presented in Section 8.

⁴ I sometimes use the 3rd person sing. form *kubində* as a representative for all possible forms despite the fact that the 3rd person plural *kubindən* is attested more frequently (4 out of 7). In a narrative with a 1st person sing. narrator, the form would be *kubiñi* (cf. (6) in Section 3). In fact, there is a Kamas narrative in 1st pers. singular, namely the recording with Innokentij Ašpurov known under the title “Kertomus metsästä (Story from the forest)” (see Klumpp 2013: 47). The edition of this recording is in progress, there are no occurrences of the form in question.

2. Kamas vision verbs and their complements

In distinguishing Kamas visual perception verbs I follow the widely applied classification of perception verbs by Viberg (1984, 2008, and elsewhere). Viberg divides them into three groups: activities, experiences and phenomena (e.g. Viberg 2008). The first group is characterized by control ('look (at)'), the second group by a lack of control ('see, find'), and the third group by a reversal, in which the subject is not the perceiver, but the perceived ('look, appear (as)'). The Kamas vision verbs are presented in Table 1.

	ACTIVITY	EXPERIENCE	PHENOMENON-BASED
SIGHT	<i>mān-</i> , <i>māndə-</i> , <i>māndo-</i> , <i>māndər-</i> 'look (at, around, for)'	<i>ku-</i> 'see, find'	<i>idə-</i> 'be visible, appear (as)'

Table 1: Basic grid for verbs of visual perception in Kamas (cf. Viberg 2008)

The experiential vision verb is unmistakably *ku-* 'see, find' (KW: 15, 33, 34, 35, 59), which continues Proto-Samoyed **ko-* 'sehen, finden' (Janhunen 1977: 72). In the activity function we find several verbs which derive from Proto-Samoyed **māncə-* 'sehen' (Janhunen 1977: 86–87), namely *māndə-* 'look (at)' (KW: 37), see (5c), *māndo-* 'look around' (KW: 37), see (4), *māndər-* 'look for' (KW: 37), and *mān-* 'watch' (5b). The phenomenon-based vision verb is *idə-* 'be visible, appear (as)' (KW: 20; Janhunen 1977: 16). This verb and some other verbs with semantic affinity to visual perception like *añner-* 'notice', *kuldo-* 'to be found', *pe-* 'look for, search' and *per-* 'show' are mentioned here for the sake of completeness, but not relevant for the remainder of the article.

Altogether I counted 34 clauses with a finite or nonfinite vision predicate in the Donner materials. In terms of frequency, *ku-* 'see, find' is clearly dominant with 30 instances, whereas derivatives of **māncə-* occur only four times: *mān-* and *māndə-* each once, and *māndo-* twice. The majority of instances (23 out of 34) show a finite verb in past, present, or future tense, in addition, there is one instance of an imperative. Among the nonfinite forms (11 out of 34), there are altogether eight instances of the aforementioned conditional converb (see Section 3), one instance of the anterior converb (see Klumpp 2002: 125–127), one of the converb in *-mA* (4), and one of the infinitive. The seven instances of *kubində(n)*, which are examined in this article, make approximately one fifth (7 out of 34) of all vision verb events in the Donner materials.

As concerns the syntax of the 34 vision verb events, almost two third of all instances (21 out of 34) show the experiential verb *ku-* ‘see, find’ taking a direct object. The object may be overtly expressed as in (3a), or covertly as in (3b).

- (3) a. *tānan fōdā-ni ku-lio-m*
 2SG.OBL dream-LLOC.1SG see-PRS-1SG
 ‘I see you in my dream’ (KW: 15)
- (3) b. *ne ku-bi, pa kabar-bi, da fuga to?-lu?-bi.*
 woman see-PST wood grasp-PST and dead hit-MOM-PST
 ‘[The mouse says: Here I am.] The woman saw it, took a piece of wood and hit it dead.’ (KW: 88, AA_1914_Mouse_flk.027)

In two (out of 34) cases the vision verb is *māndo-* ‘look (around/through)’, which apparently does not take direct objects or complement clauses (4).

- (4) *mazəro-gə? māndo-ma dī ne ba?-lu?-bi*
 smoke_hole-ABL look-CV DEM woman throw-MOM-PST
bīssət-tə
 drink-INF-LAT
 ‘[A maneater on top of the tent casts a shadow.] Peering through the smoke hole, the woman stopped drinking [her soup].’ (KW: 90, AA_1914_Maneater_flk.009)⁵

In four (out of 34) vision events we find a paratactic complement clause as already met in (1b). The other instance of *ku-* ‘see, find’ in this type of construction is (5a). The two remaining clauses show the verbs *mān-* ‘watch’ (5b) and *māndā-* ‘look’ (5c). The predicate in the complement clause is either a stative posture verb (‘stand’ in (1b) and ‘sit’ in (5c)), a durative dynamic event (‘drive (cattle)’ in (5b)), or a punctual dynamic event (‘cut off’ in (5a)). In terms of information structure we deal withthetic clauses in (1b), (5b) and (5c), and with VP focus in (5a).

- (5) a. *uraže śa-bi nuna-nə. te?me-žə? üšt-ö-bi.*
 U. climb-PST cliff-LAT rope-INS lower-ITR-PST
dittə ku-bi: te?me-bə saj bāppi
 then see-PST rope-ACC.3SG off cut.PST
 ‘Uraže climbed up into the cliff. With a rope he let himself down. Then he saw: [the other man] cut off his rope.’ (KW: 93, AA_1914_Raven_flk.009–011)

⁵ Based on Donner’s manuscript the reading of the example differs slightly from the readings in KW and the INEL corpus.

- (5) b. *šaʔ-lām-bi* *nünə-bi-n-də* *kegə.* ***mällaʔbə:***
 hide-RES-PST hear-PTCP-LLOC-3SG call watch.DUR.PRS
mal *sürer-lamnə-iʔ.*
 cattle drive-DUR.PRS-3PL
 ‘She hid when hearing a call. She’s watching: cattle is being driven.’
 (KW: 96, AA_1914_Head_flk.008–9)
- (5) c. *dīgəttə* *mān* *nī-gən-də* *śa-lām-bi.* *dī-gəʔ*
 then tent.GEN top-LAT-3SG climb-RES-PST DEM-ABL
mazəro-gəʔ *tü-də* ***mändə-bi:*** *ija-t*
 smokehole-ABL ground-LAT look-PST mother-3SG
amna, *tamnug-ən* *ñe* *koʔbdo* *amna.*
 sit.PRS frog-GEN woman daughter sit.PRS
 ‘Then he climbed up on the tent top. From there he looked down through
 the smokehole. His mother and the frog woman’s daughter are sitting
 there.’ (KW: 197, AIN_1912_Frogwoman_flk.035–37)

In Donner’s Kamas materials there is no attestation of a perception verb with a nonfinite direct-object complement (*I saw the standing of a tent there*), or a finite clause complement introduced by a complementizer (*I saw that/how there stood a tent*). As seen in the examples above, clauses which express the object of perception, are simply juxtaposed in a paratactic complementation strategy (Noonan 2007).⁶ Between the matrix clause and the complement clause may occur a pause, which is often orthographically rendered with a comma or a colon (see more examples from different languages in Section 5).

In the seven instances of the conditional converb *kubində(n)* (1c), (2a–e), the relation between the vision verb and the object of perception is not that clear. I can think of three possible interpretations of the literal meaning ‘in his/her seeing/finding a tent stands there’: first, one may claim that the subject of the main clause occurs as a pro-drop object of *ku-* in the converb clause (‘seeing *it*, a tent stood there’). I disfavour this reading because the main clause often introduces a focal subject, which may hardly be a topical pro-drop object before its introduction. Second, we deal with a special complementation strategy. Aikhenvald and Storch (2013: 22) mention for instance a special complementation strategy in Manambu (Sepik, northern Papua New Guinea) and Korowai (Trans New Guinean, South Papua) using a medial clause within a clause chain: ‘He saw, and/while his elder brother was asleep’ meaning ‘He saw that his older brother was asleep’. The Kamas

⁶ On complementation in Kamas (pre- and post-shift) see Arkhipov–Wagner-Nagy 2023: 438–447, and on complements of perception verbs in particular op. cit.: 434–444.

structure ‘in his seeing his elder brother was asleep’ would then simply mean ‘he saw that his elder brother was asleep’. In my opinion, however, we do not deal with a basic complementation strategy in Kamas. And third, the question of complementation is no longer relevant because the vision verb has been transformed into a connecting adverbial; this is the favoured interpretation, see Section 7.

3. The conditional converb

The conditional converb is a nonfinite form based on the participle in *-Bi*, which is also the base of the Kamas past tense (Klumpp 2002: 127–130, KW: 176). Inflected for syncretic possessive lative-locative and a possessive suffix, which cross-references the subject, the participle serves as a subordinate predicate in protasis clauses, i.e. clauses which provide a causal or temporal setting for another clause (the apodosis). Most of the Kamas simple and complex converbs show, or allow for, temporal readings, but this is the only form used in the conditional sentence constructions (see also Arkhipov–Wagner-Nagy 2023: 433–435⁷).

The seven instances of *kubində(n)* as in (1c) and (2a–e) make approximately one quarter of all attested forms of the conditional converb (7 out of 29). Klumpp (2002: 127–130) lists 27 instances of the form, to which must be added one form, which had been overlooked there, and one, which comes from a later transcript of a phonograph recording (Klumpp 2013).⁸ The greatest part (23 out of 29) show bipartite structures with protasis and apodosis. The remaining six are monopartite examples without context from Donner’s lexical and grammatical notes. Two of them have a Finnish translation with a temporal rather than a conditional reading: *ambini* ‘syödessäni; while I am/was eating’ and *tippini* ‘ampuessani; while I am/was shooting’ (Klumpp 2002: 127–128, nos. 53a and 59). The other four merely illustrate morphology without translations.

Among the 23 bipartite structures, there are altogether eight with the conditional converb of *ku-* ‘see, find’. Different from the seven instances of *kubində(n)*, the form

⁷ Arkhipov–Wagner-Nagy (2023: 433) analyze the form as built on the genitive, not on the lative-locative, which, however, is not correct: it shows the typical 1st person singular of the lative-locative *-ni* (see e.g. (6)), whereas the first person genitive is *-nə* (see Klumpp 2022: 825). In addition, they segment the second person singular *-bi-nan* as *-bina-n*, speculating if *-bina* may be analyzed as a “future conditional converb” with cognates in the North Samoyed languages (Arkhipov–Wagner-Nagy 2023: 433–434). Such an analysis is not possible.

⁸ The phonograph recordings show at least four more forms. Their context is not sufficiently understood at the present moment, so I don’t consider them here.

in (6) shows a 1st person singular subject and a direct object. The construction has a conditional reading.⁹

- (6) *tǎn ine-l ku-bi-ńi nörbǎ-li-m*
 2SG horse-2SG see-PTCP-LLOC1SG tell-FUT-1SG
 ‘if I’ll see your horse I’ll tell you; (jos) näen hevosesi, kerron’ (Klumpp 2002: 129)

As mentioned in the Introduction, in the seven instances of *kubindǎ(n)*, the protasis consists of only the conditional converb with no other constituents present. There are, however, three more instances of such a structure. The two instances in (7a) are from a riddle and have a conditional rather than a temporal reading, whereas (7b) from a narrative has a clear temporal reading.

- (7) a. *iǔbǎ-bi-n-dǎ kōška-gǎ? = dǎ? boǔbdǎ,*
 lie-PTCP-LLOC-3SG cat-ABL=CONTR low
uǔbdǎ-bi-n-dǎ ine-gǎ? = dǎ? pürzǎ.
 stand_up-PTCP-LLOC-3SG horse-ABL=CONTR tall
 ‘When it’s lying it’s smaller than a cat, when it got up it’s taller than a horse.’ (KW: 85, NN_1914_Riddles_flk.010)

- (7) b. *tu-lamnǎ-bi-n-dǎ kegǎrer-ie: ajǎ kar-o-?!*
 arrive-DUR-PTCP-LLOC-3SG call-PRS door open-ITR-IMP2SG
 ‘When arriving he calls: Gate, open!’ (KW: 96, AA_1914_Head_flk.010)

The examples with *kubindǎ(n)* conform to the majority of instances of the conditional converb in having the protasis clause preceding the apodosis clause (22 of 23). The only attestation of the reverse order is (8), which has a temporal reading. The form with the auditory perception verb *nünǎ-* ‘hear’ in (8) shows how visual perceptive *kubindǎ* could be used in a comparable context. Such use of *kubindǎ*, however, is not attested.

- (8) *ša?-lǎm-bi nünǎ-bi-n-dǎ kegǎ.*
 hide-RES-PST hear-PTCP-LLOC-3SG call
 ‘She hid when hearing a call.’ (KW: 96, AA_1914_Head_flk.008)

In summary, leaving the seven instances of *kubindǎ* undecided for their conditional or temporal value, the majority of the remaining 16 instances shows a conditional reading (13 out of 16). In ten of these, the verb in the apodosis is in future

⁹ In Donner’s grammar notes, (6) appears together with a parallel construction with a finite verb form (FUT1SG) in the protasis: *tǎn inel kulim nörbǎlim* ‘if I’ll see your horse I’ll tell you; [(jos) näen hevosesi, kerron’ (Klumpp 2002: 129, fn. 144).

tense as e.g. in (6). In the remaining three instances, the verb is in present tense, including clauses with zero copula as e.g. in (7a). Note however that a present tense in the apodosis may also occur with a temporal reading of the converb, as e.g. in (7b). The other two instances of a temporal reading of the converb, however, have a past tense form, see (8) above and (9) below. In (9), the temporal reading is supported by the conjunction *kamən* ‘when’. An explicit conditional conjunction is attested in Kamas in the Russian loanword *ježəli* ‘if’ (KW: 23, Arkhipov–Wagner-Nagy 2023: 434), however, there are no textual occurrences of this word in the Donner materials.

- (9) *kamən mǎn amor-bi-ńi dǎ šo-bi*
 when 1SG eat-PTCP-LLOC1SG DEM come-PST
 ‘He came while I ate; kun minä söin, hän tuli’ (Klumpp 2002: 127)

In Section 6, I will ask why it is the conditional converb, which specializes as an operator in the pre-mirative sequence and refer to a parallel construction in South Siberian Turkic contact languages of Kamas.

4. Perceptual identification

In the Introduction, the instance of *kubində(n)* in (1c) was contrasted with an instance of the finite form *kubi* ‘saw’ in (1b) and an instance of free indirect perception in (1a). All three are instances of a narrative pattern, in which a protagonist comes to a place and finds something meaningful for the further development of the story (a pre-mirative sequence in terms of Skribnik 2023). The instances with vision verbs may be understood as more explicit variants of the pattern, and the one without a vision verb as variants, in which visual perception remains implicit. Two more examples of an implicit variant are presented in (10a, b). Both show again a stative posture predicate in the second clause (‘sit’ in (10a) and ‘lie’ in (10b)).

- (10) a. *mazəro-nə ša-bi. müjə-bə büze*
 smoke_hole-LAT climb-PST finger-ACC3SG husband
köjē?-le? amna.
 mark-CV sit.PRS
 ‘She climbed up to the smoke hole [and sees:]. Her husband is marking [his finger].’ (KW: 97, AA_1914_Head_flk.031–32)

- (10) b. *dī* *krō̄-s* *pa-m* *tī·l-bi*, *tī·l-bi*, *kū-ne·*
 DEM cross wood-ACC dig-PST dig-PST die-PTCP
ne *i·ʔbə*
 woman lie.PRS
 ‘[The protagonist comes across a wooden cross.] He dug and dug this cross out, a dead woman lies [there].’ (Klumpp 2013: 50)

The number of instances of the narrative sequence with an implicit vision event was given as about 35. Their exact number depends on the criteria applied, but the elaboration of these criteria is not the concern of the present article. It suffices to see that in similar contexts like (1a–c) a narrator may apply a vision verb or not. The difference between an explicit and an implicit vision event can be captured in terms of *perceptual identification*. The term is applied in a study by van Krieken et al. (2017) on how to evoke and measure identification with narrative characters. They propose six dimensions, along which identification may be increased or decreased, depending on the linguistic cues applied. These are the spatiotemporal, the perceptual, the cognitive, the moral, the emotional and the embodied identification (van Krieken et al. 2017: 7). The use of perception verbs is a linguistic cue to perceptual identification, in which “readers adopt the character’s perceptual perspective and mentally represent what the character sees, hears, and physically experiences” (van Krieken et al. 2017: 5). For instance in (11a) where the protagonist’s vision is spelled out such a cue is present, but not in (11b).

- (11) a. *She looked outside. The garden was filled with purple flowers.*
 (11) b. *She stepped outside. The garden was filled with purple flowers.*
 (van Krieken et al. 2017: 7).

(11b), like the Kamas examples (1a) and (10a, b) are cases of *free indirect perception* in terms of Palmer (2004: 48–49, 79–80). As Palmer argues, in a sequence “*He sat on the bench. The train pulled away.* (...) the second sentence looks as if it is as much a simple physical description as the first sentence. However, it can also be read as the character’s perception of the physical event and, even more importantly, by extension, the character’s experience of the psychological implications of the event” (Palmer 2004: 48–49). The Kamas texts are certainly not written fiction. They are comparably simple and short tales told by essentially two speakers to a field-working linguist. I ignore here the difference between a professional writer and an untrained transmitter of folklore when I adopt the notion of free indirect perception from literature studies in order to describe the difference between the implicit and the explicit perception. With van Krieken et al. (2017) I conclude that the application of a visual verb in the discussed narrative pattern enhances perceptual identification. While both variants, the one without and the one with a vision predicate, qualify as

pre-mirative contexts in terms of Skribnik (2023), for Kamas I will argue that the explicit variant is crucial for the development of a mirative operator.

5. A mirative narrative pattern

The narrative pattern, which has been described as introducing a new scene or a new detail of a given scene from the perspective of a given protagonist, is encountered across different languages and narratives of different genres. Skribnik (2023: 239–240) refers to Campbell’s (2008/1949) “Hero’s Journey” as well as to Propp’s (1958) *Morphology of the Folktale*. The Kamas examples belong to this type, however, my impression is that we deal with a pattern which is not restricted to folk tales. It would go beyond the scope of the present article to give a more systematic overview here, instead, a couple of examples from different languages is offered: (12a–f) illustrate how different narrators apply a vision verb (‘see’ or ‘look’) in the pattern in question. In the examples, I keep the orthography as in the sources, where a colon after the verb of vision does sometimes appear and sometimes does not. This difference is of minor importance. Note, however, that in none of the examples is the object of perception formally complemented as e.g. in English *I saw that there stood a tractor* or *I saw a tractor standing there*.

(12) a. Xakas

Ізікті азыбысхам свет чарыдыбыстым комнатада. **Көрзем:** табаннар чат парчадырлар, хайдагда нимелер.

*Izikti azybysxam svet čarydybystym komnatada. **Körzem:** tabannar čat parčadyrlar, xajdayda nimeler*

‘[The narrator heard loud music from a dormitory room.] I opened the door, turned on the light in the room. **I see:** the guys are lying around, some stuff.’ (http://lingconlab.ru/spoken_khakas/search, 20.01.24)

(12) b. Udmurt

Одйгаз кизён нуналэ бусые потыса, **адژیсько:** трактор сьлэ.

*Odigaz kižon nunale busye potysa **adžiško:** traktor syle.*

‘Once on a sewing day going out to the field **I see:** a tractor is standing [there].’ (Wolga-Kama-Corpora, Udmurt Corpora, “Удмурт дунне” 2012.08.30)

(12) c. Komi

*Ańuta pyris oš kerkaö. Da **adžö:** seni pukałö da bördö aslas ícet ćojis Mašö.*

‘Anyuta entered the house of the bear, and **she sees** there sits her little sister Masha and cries.’ KoZ (UK4: 424.18; Klump 2016: 555)

- (12) d. South Selkup
kurpa kurpa nalʏupka kolʒimbat šoyor nat'en
 'The girl ran and ran. **She saw:** there stood an oven.' (INEL Selkup corpus, BMS_1967_Geese-Swans_flk.020)
- (12) e. South Selkup
kunday kural'ešpa nalguka. mannibat muge amnanda
 'The girl ran for a long time. **She gave a look:** there stood a bird cherry tree.' (INEL Selkup corpus BMS_1967_Geese-Swans_flk.026)
- (12) f. North Mansi
kwonä kwälë-s, sunsi-tä: xarä paul
 outside get_up-PST see-3SG.O:SG sparse village
äl-nä-tä.
 be-PTCP.PRS-3SG
 '[The boy] got outside. **He sees:** there's a sparse village.' (Munkácsi 1892–1896 Vol. II: 19, Sipőcz 2014: 123)

In the Kamas examples presented so far, the clauses which express the perceived state-of-affairs, did not exhibit any peculiar verbal categories, the verbs come in indicative present or past tense. This is true also of most of the examples from other language presented in (12) above. (12f) from North Mansi, however, shows such a category, namely the grammatical encoding of mirativity. The example comes from a study by Katalin Sipőcz on evidentiality in Mansi (Sipőcz 2014: 123). Her focus of attention is not on the vision verb, but on the verb in the existential clause, namely a present participle with a subject cross-referencing possessive suffix (*äl-nätä* 'be-PTCP.PRS-3SG') instead of a finite form of the verb 'to be'. Such participle-based predicates have been identified as the main grammatical means of expressing evidentiality in all Ob-Ugric languages except for East Khanty (Skribnik–Laakso 2022: 531). Originally figuring as nonfinite object complements of verbs of perception or cognition, they underwent insubordination. Note that in (12f) the participle does occur with a verb of perception, however, this is not a primary participle-based object complement, but an instance of the already grammaticalized evidential which occurs equally well without any cognitive or perceptual matrix verb (see Sipőcz 2014). According to Sipőcz (2014: 127) these present-tense participle based forms are always focal.

Evidentiality is the grammatical encoding of the source of information (Aikhenvald 2018: 1). Vision is a primary source of information besides other sources like hearing, hearsay or inference (Aikhenvald–Storch 2012: 8). All the above examples show evidence based on vision, but only the Mansi example shows grammatically encoded evidentiality. In case of the evidential participle-based

predicates, however, it has been stated that they have a strong mirative extension, and in North Mansi it even became the dominant meaning (Skribnik and Kehayov 2018: 543). Mirativity is the grammatical encoding of the unprepared mind (Aikhenvald 2012: 437), i.e. a category dealing with the speaker's knowledge structure and psychological unpreparedness (DeLancey 1997: 33, 35). Aikhenvald (2012: 473) offers a range of cross-linguistically attested mirative submeanings like (i) sudden discovery, sudden revelation or realization, (ii) surprise, (iii) unprepared mind, (iv) counterexpectation, and (v) new information, pointing out that mirative forms may have further discourse functions like marking the main point of a story or surprising and focal points in a narrative (Aikhenvald 2012: 474). Some of these notions may be easily found in the examples in (12), but again, only in the North Mansi example (12e) the pre-mirative sequence is followed by a predicate exhibiting the grammatical encoding of mirativity.

Turning to the Kamas instances of *kubindā(n)* in (1c) and (2a–e), I wonder which of the mirative submeanings summarized by Aikhenvald (2012: 473–474) are relevant. Some of them have a strong connotation of surprise, namely the arrival of a warrior in (2b), the torn-up sheep in (2c), or the knife sticking in the heart of a woman in (2d). But I wonder if “unprepared mind” is the correct understanding of a situation when someone opens a door in order to find out what is behind it (as with the cellar door in (2e)), and I wonder how seeing a tent or a village when moving through landscape is a case of “sudden discovery”, cf. (1c) and (2a). Including the examples with finite vision verbs, there appears again surprise (as with the cut rope in (5a)), there is again a tent in the landscape (1b), the observation of driving cattle (5b), or a protagonist finding his mother (5c). What all those instances have in common is that they are focal points in the narrative, focal for the continuation of the narrative, opening the site and introducing the interaction-personal for a subsequent episode, or in the words of Skribnik (2023: 237) “surprising key points”.

According to Aikhenvald, all mirative meanings “can be defined with respect to (a) the speaker, (b) the audience (or addressee), or (c) the main character” (Aikhenvald 2012: 473). In summarizing the present section, I suggest to understand the application of an explicit vision event in our narrative pattern as a pre-mirative strategy directed at the audience to enhance the perceptual identification of the audience with the main character. The submeaning of mirativity I consider most relevant for the development of the form *kubindā(n)* is realization of relevant new information on behalf of a central protagonist of the narrative. It needs to be pointed out that the application of a vision predicate as such is not grammatical encoding of mirativity. Instead, we deal with a structure from which a mirative marker, grammatical or adverbial, may develop. As a next step, the role of the conditional in the encoding of the vision verb must be clarified.

6. Mirativity and the conditional: an areal parallel

The Kamas conditional converb protasis *kubinda(n)* ‘as (s)he/it sees/finds’ has a striking areal parallel in South Siberian Turkic. An example from Xakas has already been presented in (12a), repeated here with glossings in (13a), another one is (13b). The Xakas verb *kör-* may express experienced vision (‘see’) as well as vision as activity (‘look’) (Baskakov–Inkizhekova–Grekul 1953); the *Xakasskij slovar’ onlajn* offers *köpepre* as a search result for Russian видеть ‘see’ as well as for смотреть and глядеть, both ‘look (at)’, and instances of *kör-ze(-)* are sometimes translated with Russian смотреть, sometimes with видеть.¹⁰ So, for instance *körzem* in (13a) is translated in the Russian original translation as *смотрю* ‘I look’, and *körze* in (13b) as *видит* ‘(s)he sees’.

(13) Xakas

(13) a. *Ізикті азыбысхам свет чарыдыбыстым комнатада. Көрзем: табаннар чат парчадырлар, хайдагда нимелер.*

<i>Izik-ti</i>	<i>azy-bys-xa-m</i>	<i>svet</i>	
door-ACC	open-PERF-PST1-1SG	light	
<i>čary-dy-bys-ty-m</i>	<i>komnata-da.</i>	<i>Kör-ze-m:</i>	
shine-CAUS-PERF-PST2-1SG	room-LOC	see-COND-1SG	

<i>taban-nar</i>	<i>čat</i>	<i>par-čadyr-lar,</i>	<i>xajday=da</i>	<i>nime-ler</i>
guy-PL	lie.CV	go-PRS-PL	what:kind:of=INDEF	thing-PL

‘[The narrator heard loud music from a dormitory room.] I opened the door, turned on the light in the room. [**When**] **I look:** the guys are lying around, some stuff.’ (http://lingconlab.ru/spoken_khakas/search, 20.01.24)

(13) b. **Көрзе,** вокзал істінде милиционер пастыр чөрче, ...

<i>Kör-ze,</i>	<i>vokzal</i>	<i>istin-de</i>	<i>milicioner</i>
look-COND	station	inside-LOC	policeman
<i>pastyr</i>	<i>čör-če</i>		
go.CV	move-PRS		

‘[An illiterate old woman at the train station has no idea where tickets are sold.] [**As**] **she sees:** a policeman was going around inside the station. [She turns to the policeman for help.]’ (<https://khakas.altai.ca.ru/>, 20.01.2024)

Like in Kamas, the South Siberian Turkic conditional is based on a nonfinite form (Schönig 1998: 414, Skribnik 2023: 253). The conditional converb is used in a range of constructions, “almost all of are the first component in a complex sentence (...) used as one of the means expressing a temporal/conditional subordinate clause”

¹⁰ A Xakas verb which designates unmistakably the activity ‘look’ is *paxla-* (Baskakov–Inkizhekova–Grekul 1953: 147).

(Anderson 1998: 33–35). An overview on its formation and function is offered by Menz (2012), where a special paragraph is devoted to perception verbs: “Verbs of perception, like *is-/uqsa-* ‘to hear’ and *kör-* ‘to see’ marked with the conditional form a special kind of temporal clause. The predicate of the main clause in this construction is either present or past tense” (Menz 2012: 64, referring to Nevskaja 1993: 77). According to Menz, “a conditional interpretation is not possible in this construction because the event of the embedded clause cannot be interpreted as the cause of the event in the matrix clause” (ib.).¹¹ Referring to Baskakov (1985: 193), Menz reports that “this construction conveys the sudden emergence of the event expressed in the matrix clause” (Menz 2012: 64). A construction which expresses the perception of an event which “emerged suddenly” from the perspective of the perceiver, may be called a mirative construction, at least it carries typical mirative meanings like sudden discovery, sudden revelation or realization, surprise, or unprepared mind (Aikhenvald 2012: 473). Of the two examples above, (13b) may in addition carry the idea of a focal point or the further development of the story. In addition to Xakas also Altai-kizhi prefers the conditional converb in *-SA* in pre-mirative sequences (Skribnik 2023: 253).

With the Xakas and Kamas formally and functionally parallel mirative construction one more feature of Sayan Samoyed-Turkic language contact has been identified,¹² a further elaboration, however, is difficult due to the scarce Kamas data. One may also ask how widespread the phenomenon is in Siberian languages. In narrative data from the Kamas sister language Selkup, I could not find any instance, and in the overview on pre-mirative sequences in Siberian languages by Skribnik (2023), the aforementioned Turkic languages Xakas and Altai-kizhi seem to be the only ones, in which the conditional figures in this structure. However, I found an example from West Mansi (14).

¹¹ In the Introduction, I found not only the conditional reading ‘if (s)e sees/finds ~ saw/found’ awkward, but also the temporal reading ‘when (s)he sees/finds ~ saw/found’. This holds for Kamas. In case of Xakas, however, where *kör-* means also ‘look’, a temporal reading ‘when (s)he looks ~ looked’ is fine, cf. (13a).

¹² For more see e.g. Anderson 2005, Klumpp 2002: 833–834.

- (14) West Mansi
æk^w_mæt_s'ital *kojs* *pyw-əγ ni:ləp-əs-γə* [...] *fuf-k-əm:*
 suddenly Kois son-DU appear-PST-3DU look-PTCP.COND-1SG
is'keək-kar *jæγ mæn wujp tæw ton wujp*
 younger-NZER father what_kind_of like 3SG that like
 ‘Suddenly Kois’ two sons appeared. [...] **When I look**, the younger one
 resembles his father.’ (OUDB PM 1339: 167, 171)¹³

(14) from West Mansi shares with Kamas and Xakas the presence of a conditional operator, turning the vision event semantically into a protasis, and the absence of mirative or evidential operator in the apodosis. The three languages differ in that the Kamas construction applies a clear experiential vision verb (*ku-* ‘see’), the Xakas one an ambiguous verb (*kör-* ‘see, look’), and the Mansi construction an actional vision verb (North Mansi *sunsi-*, West Mansi *fuf-* ‘look’).¹⁴

It is beyond the scope of this article to investigate the role of the conditional in the pre-mirative narrative pattern in Mansi and its possible correlation with the use of grammatical mirative marking in the apodosis. The West Mansi example in (14), however, points to a possibly larger area, and one may ask why the conditional functions in such contexts in Kamas, in Xakas, and to some unknown extent also in Mansi.

According to Aikhenvald (2006) it is typical for conditionals to be used as evidential strategies: “Conditionals and other nondeclarative moods may acquire overtones of uncertain information obtained from some other source, for which the speaker does not take any responsibility” (Aikhenvald 2006: 321, naming as the best known example the French conditional and referring to Dendale 1993). Since miratives are often a further development of evidentials it should come as no surprise to find a conditional applied in a mirative narrative pattern. However, this explanation would apply if the conditional would occur with the perceived state-of-affairs (“as if there is tent”), but not with the preceding vision verb, which communicates uncontroversially that the protagonist sees something or takes a look.

A different argument may be drawn from the temporal ambiguity of the conditional forms in Kamas, Xakas and Mansi. As one may have noticed, the clauses in the apodosis often host an existential predication in present tense (see examples (1a–c), (2a–e), (5b–5c) from Kamas, (13a, b) from Xakas, and (12a–c), (12e/13), and (14) from other languages. Skribnik (2023: 244) observes a change of tense such that narratives, in general, are based on the past tense, including the motion predicate,

¹³ OUIDB: Ob-Ugric Database at <http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de>.

¹⁴ The experiential Mansi vision verb is *wāγ-* ‘see, know’ (Kubitsch et al. 2023: 345).

but the perception predicate appears in present tense. Turning once more to van Krieken et al.'s (2017) cues to identification with a character, one finds the criteria of spatio-temporal identification, which is higher with present tense than with past tense because present tense “collapses the tenses of character and reader” (van Krieken et al. 2017: 7). Often in the aforementioned examples, the preceding predication is in past tense, which is expected in narrative texts (see examples (1a–c), (2c–e), (5b–c) from Kamas, (13a) from Xakas, and (12c–f) from other languages). A switch from past tense to present tense is thus motivated when it comes to the description of a new scene and its perception. In (1a–c), repeated here as (15a–c), different transitions in tense can be observed: (15a) and (15b) show sharp transitions from past-tense based movement to present-tense based perception of a scene. In (15c), the transition is softer because between the past-tense motion event and the present-tense existential event there is the visual event in form of the tense-neutral conditional converb.

(15) a. *bazo?* *tüte* *kandə-bi.* *ma?* *nu-ga.*
 again a_bit walk-PST tent stand-PRS
 ‘Again he walked a bit. A tent is standing [there].’ (KW: 95, AA_1914_Corpse_flk.078–79)

(15) b. *urgo* *māja-nə* *kambi.* *urgo* *sagər* *māja-gən*
 big mountain-LAT go.PST big black mountain-LOC
ku-bi: *ma?* *nu-ga.*
 see-PST tent stand-PRS
 ‘He went to the big mountain. On the big black mountain he saw: a tent is standing [there].’ (KW: 197, AIN_1912_Frogwoman_flk.032–33)

(15) c. *peñaj-lo?bdə-bi* *tāga-n* *tāžə.* *ku-bi-n-də*
 float-INGR-PST river-GEN downstream see-PTCP-LLOC-3SG
ma? *nu-ga,* *esseŋ* *šar-la?bə-jə?*
 tent stand-3SG child.PL play-DUR.PRS-3PL
 ‘It started floating downstream. As it sees, there is a tent standing, children are playing.’ (KW: 88, AA_1914_Mouse_flk.010–11)

As a motivation to apply the converb instead of the finite verb I thus assume the converb’s tense-neutrality. Having ascribed a transition marking function to the conditional converb in the protasis, I ask in the next section if it can be understood as a connecting adverbial.

7. A mirative connector

Up to this point it has been observed that the Kamas conditional converb form *kubində* etc. occurs in a pre-mirative narrative pattern where a new scene or a detail of a given scene which is important for the development of the narrative, is introduced as appearing to the eyesight of a given protagonist. The alternatives in this pattern are either an implicit variant without a vision verb but free indirect perception, or a construction with a finite vision verb and a paratactic complement. It has been argued that the explicit strategy with a vision verb enhances perceptual identification with the protagonist and it has a mirative component. In Mansi, for instance, the complement clause predicate may show grammatical encoding of mirativity. Encoding the vision verb in the conditional has been observed as a pre-mirative strategy in West Mansi, Xakas and in Kamas. It further has been discussed that the relation between the vision verb and the visually perceived state-of-affairs is less clear with the conditional converb. In the following I want to clarify the functional status of *kubində*.

Comparing the instances of *kubində(n)* in the mirative narrative strategy with the finite instances (Introduction, Section 2), the lexical fixation is noteworthy. The conditional converb occurs always with *ku-* ‘see, find’, whereas the finite instances show variation between this verb and *mān(də)-* ‘look’. If there happened to exist a parallel formation ***māndəbində* ‘as (s)he looks/looked’ then it was at least less frequent and did not make it into the handful of narratives which have been recorded. As was seen in previous examples (12e, 13b, 14), in a pre-mirative sequence there may also figure an agentive verb ‘look’, however, considering that an experiential vision verb like *ku-* ‘see, find’ is more to be associated with an unprepared mind, it is hardly surprising that the grammaticalization of a Kamas mirative operator starts with *ku-*.

Another noteworthy property of *kubində* is its persistent appearance as a one-word operator. Due to its formal appearance as a conditional converb form it was understood as a protasis clause, which consists of one word only. A protasis provides a causal or a temporal setting for the apodosis. As Menz (2012: 64) observed for the South Siberian Turkic conditional with perceptions verbs, it is not possible to interpret the embedded clause (i.e. the protasis) as causal for of the event in the matrix clause (i.e. the apodosis). It is, in my opinion, a dummy-protasis with the purpose to background the visual event as a marker of mirativity and foreground the state-of-affairs which is the object of perception (cf. Sipőcz 2014: 127 on the focality of evidential and mirative participle predicates in Mansi). Once the protasis is not a clause any longer and consists of one word only, this word may be reanalyzed as an operator in the left periphery of the matrix clause, the former apodosis.

What has also been observed with *kubindā* is a shift of syntactic and semantic weight. In the construction with a finite verb we have a proper seeing event and an event which is the paratactic complement ('x saw y stands'). In case of the converb-operator we have an event and a satellite ('x seeing y stood'). As a translation of *kubindā* it was suggested 'as (s)he/it sees/finds'. Another example from Mansi may support this reading. Like (12f) it features a mirative participle-based predicate in the paratactic complement clause, but different from that it appears with a conjunction *kwoss* 'while, when, as'. The conjunction may be compared to the use of the conditional in the Mansi example (14), but the conjunction in (16) is more specific.

- (16) **Kwoss** *suns-i: ań-maləŋ paul nāŋk-nē-te.*
 while look-3SG DP village be_visible-EV.PRS/MIR-3SG
 'As (s)he looks, well, a village is seen.' (Munkácsi 1892–1896 Vol. IV: 214, Kubitsch et al. 2023: 350)

The introduction of new scenes and protagonists does not need the perspective of an already acting character. The beginning of a narrative does usually not involve any verb of vision, at least not in the Kamas tales. When the satellite expression 'in her/his seeing' appears at the transition from one episode of a narrative to another it reminds of a connecting adverbial or a connective discourse marker, whose function is to connect an utterance to previous talk (see e.g. Beeching–Detges 2014: 3). The general sentence-connecting adverbial in Kamas is *digəttə* 'then' (also in shortened form *dittə*) as in (17a–b). The full form is still segmentable as *dī-gət-tə*, which is the demonstrative *dī* in discourse deictic function inflected for ablative case and a 3rd person singular possessive suffix, originally meaning 'from her/his/its this'. Originally the demonstrative functioned here as a *hypostatization* anaphora (Fraurud 1992) which refers to the situation, action or spoken text of a salient participant in the preceding discourse, and the possessive suffix cross-referenced the salient participant (Klumpp 2015: 224).¹⁵ As (17a) and (17b) show, there is no cross-referencing any longer, the possessive suffix of the 3rd person sing. appears also in instances with a plural or a non-3rd person participant.

¹⁵ In Buryat, a Mongolic language in the larger neighbourhood of Kamas, a way to form hypostatization anaphora is by pronominal verbs in a converb form, e.g. *tii-geed* (shortened *t'eed*) V.DEM.DIST-CVB.PERV 'after doing that' (Skribnik 2024). The phonetic similarity between Buryat *tii-geed* (*t'eed*) and Kamas *digəttə* (*dittə*) is probably accidental.

- (17) a. *sü?mā-le?* *naŋ-bi* *dī* *ńi-nə.* ***dīgəttə***
 jump-CV cling-PST DEM boy-LAT then
tabəro-bi-i?
 wrestle-PST-PL
 ‘She jumped and clung to this boy. Then they wrestled.’ (KW: 93, AA_1914_Brothers_flk.066–67)

- (17) b. *urgāba* *ku-bia-m,* ***dīgəttə*** *par-la?* *šo-bia-m.*
 bear see-PST-1SG then return-CV come-PST-1SG
 ‘I saw a bear, then I returned.’ (KW: 98, AA_1914_Girl_flk.017)

In the Donner texts, the connecting adverbial *dīgəttə* ‘then’ is more than three times more frequent than *kubində* (23 vs. 7), and it survived in post-shift Kamas.¹⁶ Based on the attested text material it seems that *kubində* is in complementary distribution with the general connector, there are no instances where the two operators would follow each other. However, there is an instance in which the aforementioned narrative pattern is introduced by the general connector (18), but the vision verb appears in finite form here. The distribution suggests that the two operators, the general connector *dīgəttə* ‘then’ and the mirative connector *kubində(n)* ‘as (s)he/they see(s)’, belong to the same class of connecting adverbials.

- (18) *uraže* *śa-bi* *nuna-nə.* *te?me-žə?* *üst-ö-bi.*
 U. climb-PST cliff-LAT rope-INS lower-ITR-PST
dittə ***ku-bi:*** *te?me-bə* *saj* *bäppi*
 then see-PST rope-ACC.3SG off cut.PST
 ‘Uraže climbed up into the cliff. With a rope he let himself down. **Then he saw:** [the other man] cut off his rope.’ (KW: 93, AA_1914_Raven_flk.009–011)

Based on the above observations, I understand the Kamas conditional converb form *kubində* etc. as a connective adverbial with a mirative meaning. It originates from a pre-mirative sequence in terms of Skribnik (2023), in which a protasis predicate has been conventionalized to function as a one-word operator with a mirative extension at the left periphery of the sentence. In terms of grammaticalization I can think of two parameters in the reknown framework of Lehmann (2002, chapter 4), which point to such an ongoing process: First, the syntagmatic variability parameter of fixation, i.e. the item cannot any longer be shifted around freely, but occupies a fixed slot. Second, the paradigmatic cohesion parameter of paradigmaticity, where the item does not any longer participate loosely

¹⁶ The frequency of *dīgəttə* ‘then’ (also in the variant *tīgəttə*) in the INEL corpus is 1760 instances among 49,000 words.

in a semantic field, but belongs to small, tightly integrated paradigm of sentence connectors.

8. Conclusions

The present article aimed at establishing a mirative operator in the domain of connective adverbials. For Uralic languages, mirative operators have been described as resulting from insubordinated participle predicates, or as adverbials (Skribnik–Kehayov 2018). In opposition to an adverbial, which may take different positions within a clause, a connector appears at the left border of a clause or discourse unit. The Kamas conditional converb *kubində(n)*, attested seven times in the texts collected by Kai Donner, in a context, in which we also find a finite vision predicate or no vision predicate at all, has been analyzed as an operator which connects narrative discourse units and, in opposition to the general connecting adverbial *dīgəttə* ‘then’, carries a mirative component. In Kamas, the two operators resemble each other in structure. The Kamas data is small, and I do not want to draw conclusions about the South Siberian parallel formation (Xakas *kör-ze(-PX)*). However, based on the information by Menz (2012: 64) and Skribnik’s analysis of pre-mirative patterns, I do not see an obstacle for understanding the Xakas form as a mirative extension too. It must be noted that while Skribnik’s (2023) pre-mirative sequence consists of several facultative parts (most prominently venitive motion and visual perception), in case of the Kamas operator the explicit presence of a verb of visual perception has been the condition for the development of a mirative operator.

Abbreviations

Abbreviations in the glossings follow the Leipzig Glossing Rules,¹⁷ some non-trivial abbreviations are spelled out here:

ADJ	adjective derivation
CONTR	contrastive particle
CV	converb
DEM	demonstrative pronoun
DP	discourse particle
DUR	durative aktionsart
EV	evidential
INGR	ingressive aktionsart
INS	instrumental case
LLOC	syncretic lative-locative case

¹⁷ <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf> (Accessed: 10 October 2024)

MIR	mirative
MOM	momentaneous aktionsart
NZER	nominalizer
OBL	oblique form of personal pronouns,
RES	resultative aktionsart

Acknowledgements

This work was supported by the Estonian Research Council grant PUT 1290. I am grateful for helpful comments to Bernadett Bíró, Elena Skribnik, Denys Teptiuk, and Seth Wilson.

References

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2006. Evidentiality in Grammar. In: Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of language and linguistics* (2nd edn.), Vol. 4. Oxford: Elsevier. 320–325.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2012. The essence of mirativity. *Linguistic Typology* 16: 435–485. DOI 10.1515/lingty-2012-0017
- Aikhenvald, Alexandra Y. – Storch, Anne 2013. *Linguistic expression of perception and cognition: a typological glimpse*. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Anne Storch (eds.), *Perception and Cognition in Language and Culture*. Brill's Studies in Language, Cognition and Culture 3. Leiden: Brill. 1–45.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018. Evidentiality: The framework. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. 1–43.
- Anderson, Gregory D. S. 1998. *Xakas*. Munich–Newcastle: Lincom Europa.
- Anderson, Gregory D. S. 2005. *Language Contact in South Central Siberia*. *Turcologica* 54. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Arhipov, Alexandre – Däbritz, Chris Lasse – Gusev, Valentin 2019. *INEL Kamas corpus. User documentation*. (Accessed: 10 October 2024)
https://corpora.uni-hamburg.de/repository/file:kamas-1.0_INEL_Kamas_Corpus_1.0_User_Documentation/PDF/INEL_Kamas_Corpus.pdf
- Arhipov, Alexandre – Wagner-Nagy, Beáta 2023. Kamas. In: Behnke, Anja – Beáta Wagner-Nagy (eds.), *Clause Linkage in the Languages of the Ob-Yenisei Area. Asyndetic Constructions*. Empirical Approaches to Linguistic Theory 23. Leiden – Boston: Brill. 415–452.

- Baskakov, N. A. [Баскаков Н. А.] 1985. *Диалект лебединских татар-чалканцев (куу-кижи): Грамматический очерк, тексты, переводы, словарь. (Северные диалекты алтайского (ойротского) языка)*. Москва: Наука.
- Baskakov, Nikolaj A. – Inkizheкова-Grekul, Anastasija I. [Баскаков Н. А. – А. И. Инкижекова-Грекул] 1953. *Хакасско-русский словарь*. Москва: Министерство культуры СССР.
- Beeching, Kate – Detges, Ulrich 2014. Introduction. In: Beeching, K. – U. Detges (eds.), *Discourse Functions at the Left and Right Periphery: Crosslinguistic Investigations of Language Use and Language Change*. Studies in Pragmatics 12. Leiden–Boston: Brill.
- Campbell, Joseph 2008 [1949, 1968]. *The hero with a thousand faces*. 3rd edn. Bollingen Series XVII. Novato, California: New World Library.
- Däbritz, Chris-Lasse 2022. On the typology of locative predication in Samoyedic languages. In: Kaheinen, Kaisla – Larisa Leisiö – Riku Erkkilä – Toivo E.H. Qiu (eds.), *Hämeenmaalta Jamalille. Kirja Tapani Salmiselle*. Helsinki: Helda Open books. 53–68.
- Däbritz, Chris-Lasse 2023. Non-canonical structures in locative and existential predication in the Ob-Ugric languages. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 99: 93–123.
- DeLancey, Scott 1997. Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology* 1: 33–52.
- Dendale, Patrick 1993. Le conditionnel de l'information incertaine: marqueur modal ou marqueur evidentiel? In: Hilty, Gerold (ed.), *Proceedings of the XXe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Tome I, Section I. La phrase. Tübingen: Francke. 165–176.
- Fraurud, Kari 1992. *Situation reference: what does “it” refer to?* In: *Processing noun phrases in natural discourse*. PhD Thesis at the Department of Linguistics of Stockholm university.
- Gusev, Valentin – Klooster, Tiina – Wagner-Nagy, Beáta 2019. “INEL Kamas Corpus.” Version 1.0. Publication date 2019-12-15. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-DA6E-9>. Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. In: Wagner-Nagy, Beáta, Alexandre Arkhipov, Anne Ferger, Daniel Jettka, and Timm Lehmborg (eds.), *The INEL corpora of indigenous Northern Eurasian languages*.
- Janhunen, Juha 1977. *Samojedischer Wortschatz – Gemeinsamojedische Etymologien*. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki: SUS.

- KW = Joki, Aulis J. 1944. *Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII. Helsinki: Finno-Ugric Society.
- Klumpp, Gerson 2002. *Konverbkonstruktionen im Kamassischen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 58. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Klumpp, Gerson 2013. On Kai Donner's phonograph records of Kamas. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 37: 45–59.
- Klumpp, Gerson 2015. Resolving ambiguity of demonstrative use in Kamas. *ESUKA-JEFUL* 6(2): 217–242. DOI: <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2015.6.2.09>
- Klumpp, Gerson 2016. Semantic functions of complementizers in Permic languages. In: Boye, Kasper – Petar Kehayov (eds.), *Complementizer Semantics in European Languages*. Empirical Approaches to Language Typology 57. Berlin – Boston: Walter de Gruyter. 529–586.
- Klumpp, Gerson 2022. Kamas. In: Bakró-Nagy, Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 817–843.
- Kubitsch, Rebeka – Sipőcz, Katalin – Szeverényi, Sándor 2023. Az érzékelésigék rendszerének vizsgálata az udmurt, manysi és nganaszan nyelvekben és annak történeti vonatkozásai. In: Cser, András – Attila László Nemesi (eds.), *Nyelvelmélet és diakrónia* 5. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. 333–362.
- Lehmann, Christian 2002. *Thoughts on Grammaticalization*. 2nd revised edition. <http://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf> (Accessed: 10 October 2024)
- Menz, Astrid 2012. The conditional in South Siberian Turkic. In: Marcel Erdal, Irina Nevskaya – Astrid Menz (eds.), *Areal, historical and typological aspects of South Siberian Turkic*. Turkologica 94. Wiesbaden: Harrassowitz. 59–74.
- Munkácsi, Bernát 1892–1896. *Vogul népköltési gyűjtemény*. Vol. I–IV. Budapest: Reguly Társaság.
- Nevskaja, Irina A. [Невская, И. А.] 1993. *Формы deepричастного типа в шорском языке*. Новосибирск: Издательство Новосибирского государственного университета.
- Noonan, Michael 2007. Complementation. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description: Volume 2, Complex constructions*. 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press. 52–150.

- Palmer, Alan 2004. *Fictional Minds*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Propp, V. J. = Пропп, В. Я. 1969 [1928]. *Морфология сказки [Morphology of the Folktale]*, 2-е изд. (*Исследования по фольклору и мифологии Востока 1*). Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука».
- Schönig, Claus 1998. South Siberian Turkic. In: Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.), *The Turkic Languages*. London – New York: Routledge.
- Sipőcz, Katalin 2014. A manysi evidenciálisról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 121–141.
- Skribnik, Elena 2023. Reading Siberian folklore: Miratives, pre-mirative contexts and “Hero’s Journey” In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Robert L. Bradshaw – Luca Ciucci – Pema Wangdi (eds.), *Celebrating Indigenous Voice. Legends and Narratives in Languages of the Tropics and Beyond*. Anthropological Linguistics 5. Berlin–Boston: Walter de Gruyter. 237–259.
- Skribnik, Elena 2024. Boundaries in discourse: bridging linkage in Buryat. Conference abstract. Third Conference on the Endangered Languages of East Asia. Ca’ Foscari University of Venice May 6-8, 2024. Book of abstracts, 5–7.
https://www.unive.it/pag/fileadmin/user_upload/eventi/conferenze/CELEA/documenti/Book-abstractsCELEA3.pdf (Accessed: 10 October 2024)
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018. Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.). *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press. 525–553.
- Skribnik, Elela – Laakso, Johanna 2022. Ugric. General Introduction. In: Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 523–536.
- van Krieken, Kobie – Hans Hoeken – José Sanders 2017. Evoking and Measuring Identification with Narrative Characters – A Linguistic Cues Framework. *Frontiers in Psychology* 8: 1190. doi: 10.3389/fpsyg.2017.01190
- Viberg, Åke 1984. The verbs of perception: A typological study. In: Butterworth, Brian – Bernard Comrie – Östen Dahl (eds.), *Explanations for Language Universals*. Berlin: Mouton de Gruyter. 123–162.
- Viberg, Åke 2008. Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective. In: Gómez González, María de los Ángeles – Lachlan J. Mackenzie – Elsa M. González Álvarez (eds.), *Languages and Cultures in Contrast and Comparison*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 123–172.

Az udmurt embernevek néhány elméleti kérdése

Kozmács István

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

The paper presents the Udmurt onomastic terminology on how the Udmurt people used their personal names (antroponyms) until the first half of the 20th century. It draws attention to the fact that the question of the naming of the Udmurt-speaking population can still be a challenge for researchers today. However, with the passage of time and the modernisation of life, it has become less and less possible to explore the problem of former personal names of the Udmurt people on the basis of contemporary ethnographic, texts collections and data. Perhaps the exploration of archival sources for the purpose of nomenclature can bring us closer to a solution.

Keywords: onomastics, Udmurt group names, Udmurt personal names, the problem of research

Kulcsszavak: onomasztika, udmurt csoportnevek, udmurt személynevek, a kutatás problémája

1. Bevezetés

Több mint 30 évvel ezelőtt foglalkoztam udmurt névtani kérdésekkel. Tulajdonképpen abban az időben, amikor a szegedi egyetem finnugor tanszékére kerültem, s megismertem az ünnepeltet. Ezért arra gondoltam, hogy a köszöntő kötetbe olyan írást küldök, amellyel visszatekinthetek a harmincvalahány évvel ezelőtti első találkozásainkra.

Bíró Bernadett – Szeverényi Sándor (szerk.) 2024. *Értelem és érzelem. Írások Sipőcz Katalin tiszteletére*. Studia uralo-altaica 57. Szeged: SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 131–146. DOI: 10.14232/sua.2024.57.6

Az udmurt névtannal foglalkozó kisdoktorimat áttekintve szembesültem azzal, hogy az ott felvetett számos kérdést és problémát azóta sem oldotta meg a kutatás. Ezért ebben az írásban arra vállalkozom, hogy az udmurt embernevekkel kapcsolatos problémákra felhívjam a figyelmet.

Az első olyan források, amelyek udmurt névtani feldolgozásra, az udmurt névviselés korai időszakának vizsgálatára alkalmasak, a 15. századból származnak (Luppov 1958). Valószínűleg tetemes embernévi anyag rejtőzik még annál korábbi forrásokban¹ is. Kiadásukra azonban eddig nem került sor, és az eredeti levéltári forrásanyaghoz innen hozzájutni jelenleg meglehetősen nehéz. A legújabbkori nyelvi gyűjtések pedig elsősorban nyelvjárási szöveggyűjtések: népdalok, mesék, találós kérdések, rövidebb-hosszabb történetek az adatközlő, ill. környezete életéről, életéből, s ezek a szövegek kevés névadatot tartalmaznak. Talán ezért nem haszontalan felidézni az udmurt névtan néhány problémáját.

2. Az udmurt névtani terminológia

Az udmurt névtani irodalom elsősorban orosz nyelvű. Ismeretterjesztő céllal születnek udmurt nyelvű neveket érintő írások is, amelyek napilapokban, illetve havi, heti periodikákban jelentek/jelennek meg. A tudományos kutatás mellett nem elhanyagolható a jelentősége az ilyen írásoknak, melyeknek szerzői sok esetben maguk a kutatók. Az udmurt múlt neveivel foglalkozó ismeretterjesztő írásaik hatása az udmurt nyelvű népességre megtapasztalható: sokan ezen írások alapján azonosították a saját nemzetségüket (saját tapasztalat – K.I.).

Mivel az udmurt névadási mód eltér az orosztól, ezért az orosz nyelvű névtani terminológia csak részben használható az udmurt névtan jelenségeinek leírására. Ezért sokszor az orosz nyelvű írások is udmurt nyelvű terminológiát használnak a különböző embernévfajták megnevezésére. A terminológia problémájára már Hudjakov is kitér (1920: 348), aki megjegyzi, hogy figyelmet kell fordítani az udmurt nevek kutatása során a terminológia kérdéseire is.

Írásomban először áttekintem az udmurt nevekről szóló irodalomban az egyes embernévfajták megnevezésére használatos terminusokat. Ezek a következők: *nim*, *vįži nim*, *bęlak nim*, *voršud nim*, *korka nim*, *munčo nim*, *kušem nim*, *kuton nim*, *ńimtul*. Az egyes udmurt kifejezések jelentése az egyes szerzőknél igen eltérő lehet, attól függően, hogy milyen jelentést is tulajdonítanak az adott szókapcsolat alaptagjául szolgáló szónak a szerzők.

A következőkben áttekintem a fentebb felsorolt, az udmurt embernévfajták elnevezésének alapjául szolgáló szavak jelentéseit, s meghatározom a továbbiakban

¹ Csurakov több írásában (többek között 2007, 2013 és 2017) használja ezeket a forrásokat az udmurt nép letelepüléstörténetével kapcsolatosan, de nem a nevekre koncentrálna.

általam használt udmurt és magyar nyelvű terminológiát. Először megadom az adott szó udmurt nyelvű irodalmi nyelvi alakját, majd a jelentéseket a szerzők időrendje szerint (ahol nincs forrás megjelölve, ott az URSz2, illetve annak legújabb digitális változatának² jelentését adom meg, mivel ezekben az esetekben az adott szó, kifejezés jelentését egyértelműen, azonosan határozzák meg a különböző szerzők). Végezetül az alapszóval alkotott embernévfajta megnevezéseire szolgáló összetétel általam használatos jelentését közlöm. Csak abban az esetben említek lelőhelyet, ha ott más meghatározás található. Idegen nyelvű jelentést csak abban az esetben adok meg, ha a magyar fordításnak több változata is lehetséges. Végezetül található az udmurt terminus és annak az általam használatos jelentése. Az általam használt terminusok magyar jelentéseit félkövérrel jelöltem.

A terminológia közlése után az elnevezendőről (csoportokról és személyekről) és ezeknek kapcsán arról lesz szó, hogy miért tartom az adott terminust az általam megadott jelentésűnek, annak ellenére – ahogy az majd olvasható lesz –, hogy ezek a jelentések valójában csak hipotetikusán elfogadhatók.

3. A terminológia

ńim 'név'

ńim 'keresztnev (keresztségben kapott név)'

*voršud*³ '1. nemzetiség ősenek neve 2. nemzetiség védőszellemének neve'

voršud ńim 'vorsudnév eredetű nemzetségnév'

vižj 'törzs' (Verescsagin 1928, Bogajevszkij 1888, Arhipov 1975: 52)

'nemzetiség' (Hudjakov 1920: 348)

'nemzetiség, törzs, népfaj, származék' (Munkácsi 1896: 658)

'Geschlecht' (Vasziljev 1902: 42)

'род, поколение' (URSz2: 100)

'один из патронимах' (Atamanov 1988: 107)

vižj ńim 'nemzetségnév'

bęlak 'közös őstől származó személyek, akiket jelenleg is közös kultusz kapcsol össze' (Bogajevszkij 1888)

'emberek olyan csoportja, amelyik az elhunyt ősökre emlékezve a közös ősi, tavaszi áldozatra összegyűlik' (Holmberg é.n.: 42)

² Удмуртско-русский словарь. Москва, 1983. A digitális változat (2008): <https://dict.fu-lab.ru/dict?id=129449> [2024. 08. 31.]

³ Ennek a szónak a jelentésével és a vorsuddal kapcsolatos problémák a legutóbbi időkben számos publikációban megjelentek. Az azokban leírtakhoz most nem kívánok kapcsolódni.

	'szomszéd, (J) unokatestvér: <i>odig peres atajlen-anaajlen niłiz-piez</i> 'egy nagyapának-nagyanyának gyermekei' (Munkácsi 1896: 629) 'jedes Mitglied eines Geschlechts in ein Haus' ⁴ (Vasziljev 1902: 34) 'название родства 4–10 поколений' ⁵ (Arhipov 1969: 123) '1. сосед, соседи; 2. родня, родственник; 3. общество' ⁶ (URSz2: 5) 'Vewandter, der getrennt von der Familie wohnt' ⁷ (JU); 'suku, Geschlecht' ⁸ (MU) (Wichmann 1987: 20)
<i>bęlak nım</i>	'один из патронимах' ⁹ (Atamanov 1988: 107) 'családi név' (Arhipov 1969: 123)
<i>bęlak nım</i>	'család neve'
<i>el</i>	'egy ősapa leszármazottai' (Szmirnov 1890, idézi Hudjakov 1920: 349) 'ferne od. entfernter wohnende Laute' ¹⁰ (U) (Wichmann 1987: 51) 'ugyanazon áldozati kötelezettségekhez tartozó faluközösségek' (Holmberg é.n.: 129) 'власть, воля' ¹¹ (Verescsagin 1928) '1. край, сторона; страна 2. община' ¹² (URSz2: 522)
<i>elın vęs</i>	'Opferfest auch mit den ernfenteren Stammverwandten' ¹³ (Wichmann 1987: 51)

(Az *el* láthatólag rokonsági/szomszédági viszony jelzésére szolgál egyes nyelvjárásokban. Embernévi terminus nem született vele. Holmberg az idézett helyen megjegyzi, hogy Szmirnov szerint az *el* olyan családok közösségét is jelöli, amelyeknek azonos az ősök.)

korka 'ház'

korka nım 'egyes háztartások neve' (Arhipov 1975: 52)

⁴ 'egy család minden tagja egy adott házban'

⁵ '4–10 generációs rokonsági név'

⁶ '1. szomszéd, szomszédok; 2. rokonság, rokon; 3. közösség'

⁷ 'rokon, aki a családtól külön él'

⁸ 'család'

⁹ 'az apai nevek egyike'

¹⁰ 'távol vagy távolabb lakó rokonok'

¹¹ 'hatalom, akarat'

¹² '1. régió, vidék; ország 2. közösség'

¹³ 'távolabbi rokonokkal közösen tartott áldozati ünnep'

	'rokonsági elnevezés a nagyapa /dédapa/ neve vagy ragadvány neve alapján' (Demin–Arhipov 1976: 75)
	'один из патронимах' ⁸ (Atamanov 1988: 107)
<i>korka nim</i>	'háztartásnév'
<i>munčo</i>	'fürdő'
<i>munčo nim</i>	'fürdőben adott név' (Ez az elnevezés általános és egységes, vö. Atamanov 1988: 126.)
<i>kušem nim</i>	
~ <i>nim kuše</i>	'ragadványnévvel elnevez' Munkácsi 1952: 706)
<i>kušem nim</i>	'ragadványnév' (Az elnevezés általános, vö. Arhipov 1973: 159, URSz2: 300.). (Ugyanezzel a jelentéssel vö. még: <i>kuton nim</i> 'ua.' (Verescsagin 1928)
<i>kušamad nim</i>	'Beiname' ¹⁴ (MU) (Wichmann 1987: 177)
<i>nimtul</i>	'фамилия; прозвище' (Verescsagin 1928)
	'имя, отчество и фамилия' ¹⁵ (Boriszov 1932)
	'Beiname, Familienname' ¹⁶ (JU) Wichmann 1987: 177)
	'имя и отчество' ¹⁷ (URSz1, URSz2)
<i>nimtul</i>	'háromelemű hivatalos név'

4. A megnevezendők

Általánosan elfogadott tétel, hogy az udmurtok a származás, illetve kultuszhoz való tartozás alapján tettek különbséget az egyes emberek és csoportjaik között. A származás és a kultusz szerinti különbségtétel valószínűleg összefügg egymással: a 18–19. századi állapot (amelyről adataink vannak) már nem tükrözheti az egykori, az udmurtok önálló néppé válásának korában fennálló állapotot. Az alaphelyzet nagy valószínűséggel az volt, hogy származás és kultusz szerint is azonos csoportot alkottak az egyes, azonos névvel megnevezett embercsoportok. Erre utal az az adat, miszerint a kultikus csoport új tagjai bizonyos létfontosságú esetekben az ősi kultushelyre térnek vissza áldozatot bemutatni (pl. a férje családjában is áldozaton résztvevő feleség – aki a házassággal elszakad a saját rokonságának áldozati szertartásaitól, és a férje családjának szertartásain vesz részt (Csurakov 2003: 5), de

¹⁴ 'ragadványnév'

¹⁵ 'név, apai név és családnév [a teljes oroszos névforma]'

¹⁶ 'családnév'

¹⁷ 'név és apai név'

súlyos betegség esetén mégis visszamegy szülőházába apja ősi szellemének (azaz saját eredeti, születés szerinti ősi szellemének) áldozni (Holmberg é.n.: 130). Erre utal az is, hogy Holmberg (é.n.: 130) állítása szerint az egy kultuszhoz tartozók közös őst vallottak magukénak.

Az udmurtok kultusz alapján két alapon oszthatók csoportokra: a **budžin kuala**-ban bemutatott áldozatok és a **lud**-ban bemutatott áldozatok szerint. A **budžin kuala** egy nemzetség szent épülete, a **lud** pedig szent berek, mindkettő áldozati színhely.

A déli udmurtok falvaiban az ún. kuala-családok száma és a lud-családok¹⁸ száma megegyezett, s nevük is azonos volt: **Možga pijos** (kuala, 'Mozsga fiak'), ill. **Možga** (lud). Egy közelmúltban lezajlott terepmunka során azonban a kutatók azt találták, hogy a déli falvakban megváltoztak az arányok: a lud családok száma nagyobb, mint a kuala családoké (Koszareva 2011: 13). Az udmurt nyelvterület más részein azonban nem volt ilyen egyezés korábban sem: lehetett több **kuala** és csak egy közös **lud** (ahol más-más időben mutatták be az egyes közösségek áldozataikat). Lehet, illetve lehetett – s ez a gyakoribb – több **lud**, amelyek között megoszlik még több kuala-család, pl. *Juska* faluban két **lud** volt található. Az egyikben három kuala-család, a másikban egy kuala-család mutatott be áldozatot (Holmberg é.n.: 102). Mindez azt sugallhatná, hogy a kuala családok a ludban bemutatott áldozat szerint válnak el egymástól. Ennek Holmberg azon közlése mond ellent, amely szerint az egyik északi faluban egy **budžin kuala** van, de két **lud**-ban áldoznak, azaz a falu egész lakossága egy nemzetséghez tartozott, mégis különböző **lud**okban áldoztak a nemzetség családjai.

A **budžin kuala**-ban áldozatot bemutatók ugyanis egy **budžin kuala vízjéhez**, nemzetséghez tartoznak, s egy névvel, a voršudnévvel nevezték meg őket. Nem világos azonban, hogy a származás és a kultusz szerinti együvé tartozás szétválását (a **lud** szerinti különbségtételt) követte-e önálló embernévfajta kialakulása, együtt járt-e az új közös névvel az egy **lud**hoz tartozás. Esetleg ez lenne a **bělak nim** eredeti jelentése (vö. Bogajevszkij 1888 meghatározása: 'közös őstől származó személyek, akiket jelenleg is közös kultusz kapcsol össze')? Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond, hogy a **lud**ot, amelyhez több családi közösség is tartozik, a **lud** helye vagy kora alapján nevezik meg, például *Miška-ošmes lud*, ill. *vuž lud* 'Miska-forrás menti lud', ill. 'öreg lud', s az is, hogy egy **budžin kuala vízj** családjai is áldozhatnak más-más **lud**ban.

Annyi állítható bizonyosan, hogy egykor minden, vorsudhoz tartozó csoport (nemzetség) viselte a voršudja nevét. A szétköltözések következtében kisebb összetartozó csoportok jöttek létre, amelyek a későbbiek során bizonyos kultikus szertartásokat közösen végeztek el (pl. az elhunytakról való közös megemlékezés)

¹⁸ Az elnevezés arra utal, hogy a család a kuala-ba vagy a ludba jár áldozatot bemutatni.

(A vorsud nemzetségek költözéséről, vándorlásáról Atamanov 1988: 22–47). Holmberg (é.n.: 42) szerint egy ilyen közösség alkot egy *belakot*.

Ezt támasztja alá az a 20. századi feljegyzés is, amely szerint a *belak* családjai már csak a halottakra való emlékezésre jönnek össze (Obrazci 1982: 55). Azt láthatjuk, hogy a XIX. század végén már nem lehetett világosan elkülöníteni a vorsudhoz, ill. a ludhoz kötődő kultuszokhoz tartozó csoportokat. Az bizonyos, hogy az udmurt nemzetségek tagjai az írott források tanúsága szerint családokban éltek. Igen valószínű, hogy a korai időszakban, a 19. századig más volt a család szerkezete, mint a 19. században, azaz nem hagyományos nagycsaláddal kell számolni, hanem más egységekkel. A különálló és külön élő családoknak lehetett saját nevük. Ez a név azonban nem volt öröklődő, rendszerint az apa egyedi neve szolgált a család megnevezésére. Az együtt lakó családon belül – főleg a legutóbbi időkben – több háztartás is lehetett. Egyes vélemények szerint ezeknek a háztartásoknak is volt saját külön nevük.

A csoportnevek mellett az udmurtok természetesen egyénként is megnevezték a csoportok tagjait. Ilyen egyedi nevet kaphattak közvetlen a születéskor, a fürdőben, ahol a gyermek született, de életük során később is (kereszteléskor, férjhez menéskor, gúnyolódás miatt stb.).

5. Az udmurt embernevek fajtái

Az udmurt embernevek fajtái tehát a következők:

A. Csoportnevek (GN)

I. nemzetségek nevei (*vižjoslen nimjosj*)

a. vorsud eredetű nemzetségnevek (*voršud nimjos*)

b. egyéb nemzetségnevek (*vižj nimjos*)

II. családok nevei (*belak nimjos*)

III. háztartások nevei (*korka nimjos*)

B. Egyedi nevek, személyek egyedi nevei (*murtjoslen nimjosj*) (NGN)

a. fürdőben adott nevek (*mun-o nimjos*)

b. keresztségben kapott nevek (*nimjos*)

c. ragadványnevek (*kušem nimjos*)

C. háromelemű hivatalos nevek (*nimjtul*)

Arhipov (1975: 52) a következő felosztás szerint tárgyalja az udmurt emberneveket:

A. törzsek nevei (*vaškala vižj nimjos*)

B. a törzsek régi nemzetségei (*voršud nimjos*)

C. családok nevei (*iškavjĭn-bĕlak nĭmjos*¹⁹)

D. az egyes háztartások nevei (*korka nĭmjos*)

Arhipov cikkében (1975) csak a csoportnevekkel (GN) foglalkozik, az egyedi, nem csoport (NGN) típusú nevekkel nem).

A törzsneveket saját felosztásomban nem szerepeltettem. Ennek oka, hogy csak feltételezhető, hogy az udmurtság két részre (törzsre?) oszlott (Atamanov 1982). Atamanov (1988:18) határozottan állítja: az udmurtok két endogám csoportra oszlottak, s az unyinszki udmurtok mind a mai napig tudják, hogy melyik faluban élnek a **Vatka**, ill. a **Kalmez** csoport tagjai. A két név (a Vatka és a Kalmez) csak folklór alkotásokban maradt fenn, illetve földrajzi nevek emlékeztetnek rájuk. Egyes hagyományok szerint van az udmurtságnak egy harmadik nagy csoportja, amely egyenrangú a fenti kettővel, a Šudja. Atamanov és Vladikin ezt a nézetet tagadja, de a hagyományban él, s olyanok is vannak, akik identitásuk részének tekintik az ahhoz való tartozást (V. Szergejev személyes közlése, 1997).

Hudjakov orosz nyelvű udmurt nemzeti eposzában két csoportját különbözteti meg az udmurtoknak: Vatka és Kalmez. A Šudza az eposzban önálló népként szerepel (Hudjakov 1986: 97):

*В том краю живут удмурты
Племена Ватка, Калмезов
и народ Судзя могучий.*

Tisztázatlan, hogy a két nagy csoport valóban mint két törzs különült-e el egymástól, vagy két frátriát jelentett. (Amennyiben a harmadik csoport léte igazolható, akkor a kérdést másképp kell majd feltenni, mivel hagyományosan egy törzsön belül két frátria található.)

Csurakov (2003: 14) határozottan azon az állásponton van, hogy nem létezett a két törzs, és a nevek (Vatka és Kalmez) egyszerűen azt nevezik meg, hogy a Vatka, illetve a Kalmez folyó mentén élő udmurtokról van szó.

Egyes jelek arra mutatnak, hogy valamikor talán létezett az udmurtok körében a két frátriára való felosztottság. Erre utalnak bizonyos házassági szokások: egy adott nemzetség tagjai számára ismertek voltak azok a nemzetségek, amelyekből feleséget vehettek maguknak a férfiak, ill. azok, amelyekkel tilos volt a házasodás (Domokos 1975: 332). Talán a két frátria egykori meglétére utal az az adat is, amely szerint egy faluban kétféle csoport élt: a **lud vĭžj** és a **budžĭn kual a vĭžj**. Az előbbi tagjai közül került ki a **lud** 'szent aldozati liget' papja, a másik tagjai közül a **budžĭn kual a** 'szent sátor épület' papja. Az egyik nemzetség tagjai nem jelenhettek meg a másik

¹⁹ 1. родня, родственники ('rokonság, rokonok'); 2. диал. сосед ('nyj. szomszéd'); 3. диал. патронимия, отцовский род ('nyj. apai név, apai család')

nemzetség szent helyén, s nem is házasodhattak egymással (Munkácsi 1952: 521). Koszareva (2011: 12) így ír arról, hogy ez akár egy vorsudon belül is megtörténhetett:

„Представители этих объединений проживали в одной деревне, но молились отдельно, каждый в своём святилище, и не заключали между собой браки. [...] Впервые это явление было обнаружено лишь в 1930-е годы А. И. Пинт, работавшей в экспедиции Н. Я. Марра и М. О. Косвена. Она выяснила, что большинство жителей деревни Нижние Юри, относящейся ныне к Малопургинскому району, составляют удмурты воршуда Поска. А внутри воршуд Поска разделён на луд выжы и куала выжы.”²⁰

Mivel Munkácsi említett (1952: 521) közlését megelőzően 11 falu nemzetségeit sorolja föl, s minden faluban kettőnél több nemzetséget, a felsorolást úgy értelmezhetjük, hogy a nemzetségek egyik része a **lud**, másik része a **budžin kuala** nemzetségei közé tartozott. Munkácsi még utalásszerűen sem tesz arra megjegyzést, hogy melyik nemzetség melyik nagyobb csoportba tartozhat, annak ellenére, hogy korábban azt írta, hogy a falu népessége így oszlik meg.

Mind Wichmann, mind Holmberg egybehangzóan azt állítja azonban, hogy nem osztódott így meg a falu. Egy faluban lehetett több különböző vorsudnak áldozó család is (azaz több 'falú-kuala' azaz **budžin kuala**), s a **lud**-ban különböző vorsudhoz tartozók áldoztak együtt, azaz csak egy **lud** volt (l. fentebb).

A következő 20. századi adat azonban megerősíti Munkácsi állítását (azaz kétféle áldozó csoport van), miközben alá is ássa azt (t.i. hogy egymással nem házasodnak).

budžin kuala

gurtin budžin-kua-viži no lud viži val. budžin-kua-viži budžin-kua-vižilj bize val. lud viži – lud vižilj ik

'Budžin-kuala nemzetség és lud nemzetség volt a faluban. A *budžin-kuala* nemzetségbeli *budžin-kuala* nemzetségbelihez szokott férjhez menni, a lud nemzetségbeli lud nemzetség-belihez.' (Obrazci 1982: 66)

Megjegyzendő az is, hogy a fent jelzett helyen Munkácsi által felsorolt **viži** nevek között mindössze három olyan akad, amely vorsudnév eredetű (*Kuaka*, *D'zacca*, *S'ala*). Ez mindenképp arra hívja fel a figyelmet, hogy vannak nem vorsud eredetű

²⁰ „Ezen egységek képviselői ugyanabban a faluban éltek, de külön imádkoztak, mindenki a saját szentélyében, és nem házasodtak össze [...] Ezt a jelenséget először csak az 1930-as években fedezte fel A. I. Pint, aki N. Y. Marr és M. O. Kosven expedíciójában dolgozott. Kiderítette, hogy a mai Malopurginszkij járáshoz tartozó Nyizsnyij Jurij falu lakóinak többsége a Poska vorsudhoz tartozik. A Poska vorsud pedig *lud vižira* és *kuala vižira* oszlik.”

nemzetségnevek, ill. az is lehetséges, hogy itt talán valójában nem is nemzetségnevekről van szó, hanem csak **belak** (= család) nevekről.

A nemzetségneveket két csoportra osztottam:

- a. *voršud nimjos* (vorsud eredetű nemzetségnevek)
- b. *vižji nimjos* (egyéb nemzetségnevek).

A kettéválasztás egyik oka a fentiekből talán világos: úgy tűnik, hogy a nemzetségek nem csak vorsudjuk nevét viselhették, illetve hogy legalább kétféle nemzetség volt. Hudjakov azt állítja, hogy a vordsudnevek és a nemzetségnevek azonosak. De éppen ő cáfolja is egyben állítását, amikor azt írja, hogy igen furcsa eseteket találhatunk: pl. a *Venja* nemzetség *Vatka* (!) mudort²¹ (vorsudot) tisztel, a *Poska* nemzetség pedig *Pinal* mudort: azaz szerinte a *Venja* vorsud nevével megnevezett nemzetség *Vatka* nevű vorsudot, a *Poska* vorsud nevével megnevezett nemzetség pedig *Pinal* nevű vorsudot tisztel. Amennyiben ez igaz, s az is megállja a helyét, hogy Atamanov minden vorsudnév eredetű nemzetségnevet vizsgál munkájában (Atamanov 1988), akkor azt tapasztaljuk, hogy nincs *Vatka*, ill. *Pinal* vorsud nevet viselő nemzetség, azaz nincs ilyen vorsudnév eredetű nemzetségnév (vagyis ilyen *voršud nim*), de van *Vatka* (?) és van *Pinal* mudor, azaz vorsud.

Azt látjuk hát, hogy

1. Munkácsi szerint vannak nem vorsud eredetű nemzetségnevek;
2. Hudjakov szerint vannak nemzetségnévvé nem vált vorsudok.

Ezek alapján Hudjakov állítása csak azzal a megszorítással igaz, hogy a vorsudok neve nemzetségnév is lehetett (ez a *voršud nim* 'vorsudnév eredetű nemzetségnév'), de vannak nem vorsudnév eredetű nemzetségnevek is (*vižji nim* nemzetségnév), s vannak nemzetségnévvé nem vált vorsudok is. Ez a vélekedés mindaddig megengedhető, amíg hitelt érdemlően nem igazolható, hogy a Munkácsi (1952: 520–521) felsorolta csoportnevek nem nemzetségek, hanem **belak**-ok nevei.

A családi nevek (*belak nimjos*) újabb keletűek, s létük nem kizárólagosan udmurt jelenség Oroszországban (Kuklin 1971: 73). Ezek a családi nevek az ún. nagycsaládok nevei. A vjatkai kormányzóságban élő udmurtokról írva Szmirnov igen részletezően leírja az együtt élő nagycsaládot (Szmirnov 1966: 308). Leírása alapján ugyanazt a képet kapjuk a 19. századi udmurt nagycsaládról, mint a korabeli mordvinról, melyet Mainov leírásából ismerhetünk (Mainov 1888: 57): együtt lakott a gazda és olykor 4-6 házas fia családja minden egyes tagjával. Az elköltöző, új házat építő fiú (a *belak* jelentése alapján legalábbis) vitte magával a családi nevet. Az udmurt családokról Griskina (1985) azt állítja, hogy a 18. század végén az 1-2 nemzedékes kiscsalád volt a jellemző, s csak a 19. században nő meg a több nemzedékes családok száma (vö.

²¹ Szent polc; szent kő, szent oszlop (imaházban, kuala) a vorsud számára.

Nyikityina 1990). Nyikityina adatai szerint az 1762-es összeírásból az derül ki, hogy a déli udmurtság körében 51%, az északi udmurtság körében 39,7% a kiscsaládok száma. Az arányok 1811-ben 43,1%-ra, 1858-ban 21,9%-ra módosulnak, az egész udmurtok lakta területet együtt számolva. (Megjegyzem, ha az 1762-es adatokat is az egész területre számoljuk, a kiscsaládok aránya 45,3%, s ahhoz képest az 1811-es adatok alig különböznek.)

Kérdéses, hogy a nemzedékek száma alapján történő nagycsalád meghatározás, amely szerint három vagy több nemzetség együttélése esetén beszélhetünk erről a közösségi formáról, nem torzítja-e el a képet. Az 1678-as összeírás adatai alapján azt láthatjuk, hogy a karinszki kerület Gorodiscsa nevű településén öt udvar volt, 27 férfival. Ha a nemzedékeket figyelembe véve vizsgáljuk a családokat, akkor azt tapasztaljuk, hogy a településen öt kiscsalád (kétnemzedékes család) él. Ha azonban közelebbről megnézzük, s nem alakítjuk ki mechanikusan a véleményünket, s betekintünk az egyes udvarokba, akkor a következőket látjuk:

1. udvar	<i>Izeg</i> fia <i>Bajandacko D'zujin</i> és két fia (7 és 1 éves).
2. udvar	<i>Busjev</i> fia <i>Karka Vasiljev</i> és három fia (10, 8 és 4 éves).
3. udvar	<i>Izeg</i> fiai <i>Basejtko</i> és <i>Bijko D'zujin</i> .
<i>Basejtko</i> knak három fia (10, 8 és 3 éves).
<i>Bijko</i> knak két fia (4 és 3 éves).
Ebben az udvarban, de másik épületben 3. testvérük <i>Keldaško</i> és két fia (5 és 2 éves).
4. udvar	Két házasság testvér, nőtlen fivérével. Az egyiknek egy, a másiknak két fia.
5. udvar	Apa három fiával.

Valóban igaz, hogy öt kétnemzedékes udvar van a faluban. Azt is láthatjuk viszont, hogy csak háromban van egy háztartás. A másik kettőben több háztartást találunk: a 3. udvarban három külön háztartás van, a 4. udvarban kettő. Mivel az összeírás csak a férfiakat veszi számba, még az is lehetséges, hogy ez az utóbbi kettő még háromnemzedékes is, amennyiben a testvérek anyja él (ez egyébként mind az öt udvarra is igaz lehet). Mivel az egymást követő összeírások nem mindig ugyanazon a néven említik a településeket, nehéz azok történetének végigkövetése. Gorodiscsa például ezen a néven nem szerepel az 1646-os összeírásban, s nem szerepel 1678 után sem (Griskina 1985).

A gorodiscsaihoz hasonló példát számtalant találhatunk. A nemzedékek szerinti összevetésnél tehát talán többet árul el, ha a nemzedékek száma helyett az egy fedél alatt élő háztartásokat vesszük számba. Ha e szerint az elv szerint rendezzük Griskina adatait, akkor a következőket kapjuk (1. táblázat. Az 1678-as adatok csak a karinszki kerület településeit tartalmazzák.):

Háztartások	1678	1762		1858
		É	D	
Egy háztartás	82	162	239	180
Több háztartás	144	234	159	515
Összesen	226	396	398	695

1. táblázat

A fenti adatok alapján kijelenthető, hogy az udmurt családok életében mindig nagyobb jelentősége volt a több háztartás (nem biztos, hogy több nemzedék) egy fedél alatt élésének. (Feltűnő, hogy a déli területeken az 1762-es összeírás szerint az egyháztartásos családok száma jóval magasabb a több háztartásosokénál.) Az egyháztartásos család – legalábbis a karinszki kerületi 1678-as összeírás adatai szerint – általában olyan új alapítású család, amely a közelmúltban szakadt ki egy közelben meglévő többháztartásos családból. Novaja faluban például két udvarban két család élt, a családfők testvérek, mindegyiknek két-két, már házas fia volt (itt is egyikükkel élhetett még az anya). Pola faluban 7 udvar volt, de ebből 4 udvar rokoni viszonyban volt egymással, s a fennmaradó háromból is kettőt rokonság fűzött egybe.

Ezeket a biztosan egy nemzetséghez tartozó, egy vorsudot tisztelő, frissen kiszakadt, elköltöző családokat kapcsolhatta össze egy névvel a **beľak nim**. A cseremiszen a **beľak** jelentése 'топоформант в составе географических названий Мар. АССР: Иванбеľак (Иван – основатель селения), Токтайбеľак (Токтай первопоселенец).'²² Az 1979-es mari etimológiai szórát (ESzMJ) szerint a **beľak** szó egy **belak* ősförmára megy vissza, és bulgar törökből („др.-чув.”) való átvétel. A mai csuvasban nincs megfelelője, de csagatáj, türkmén *böľäk* 'часть; стадо'²³ (ESzMJ 1979: 213). Ezek a nyelvi tények is alátámasztják azt a vélekedést, hogy a szétköltöző nemzetség új közösségi formát hozott létre, s a mari faluelnevezések sejtetik, hogy az elköltöző a nemzetségtől valamilyen formában függő, de mégis önálló egységet alkot.

Egyes udmurt nyelvjárásokban jól elkülönül egymástól a **viźi** és a **beľak** szavak jelentése és tartalma. Egy Srednee Jury (Средние Юры) falubeli közlés szerint (Образци 1982: 55):

²² 'topoformáns (helynévformáns) összetett földrajzi nevekben a Mari Köztársaság területén: Ivanbeliak (Ivan – a falu alapítója), Toktaybeliak (Toktay az első telepes).'

²³ 'rész; nyáj'

https://vk.com/doc8588564_463990255?hash=2PZzJLbeNDd86XTxrax9ealvIDZZCZVNLtvg66McYWT (2024. október 14.)

asme gurtin tros bel'ajos: nisik, ťoro, urdo (toos o'ges); izjir, logi, martin (tožo og vižios ik)

'a falunkban sok *bel'ak* van: *nisik, ťoro, urdo* (ezek egy *vižiből*),); *izjir, logi, martin* (ezek szintén egy *vižiből*)'

Ebben az esetben tehát a **bel'ak** jelentése '(nagy)család':

tani Martinjos ki' korka gine na

'így Martinék [a Martin **bel'ak**-beliek] most csak két házban laknak'.

A **viži** jelentése viszont: 'nem vorsud méretű nemzetség', 'közös származás', 'egy gyökerűség'. Információt kapunk arról is, hogy a falu vorsud szerint is megoszlott:

Izjir gurez vallanjos – Poskaos, ullanjos – sallaos

'Az Izjir hegy felől fenn laktak a *Poskák* (= *Poska* vorsudbeliek), lent a *sallák* (= *salla* vorsudbeliek).' (Obrazci 1982: 55)

(Később, a szöveget tovább olvasva azt is megtudjuk, hogy ez az állapot már megszűnt, a falu összekeveredett.) Csurakov (2003: 10) azt állítja, hogy a vorsudok neve nem volt nemzetségnévként használva, de ezt a fentiek is érdemben cáfolják.²⁴

A háztartásnevek az egy fedél alatt élő háztartások megkülönböztetésére szolgálhattak, ezek a *korka nim*-ek. Azon kívül, hogy ilyen nevek léteztek/nek, nem tudunk sokkal többet róluk. Az adatolható, hogy az egy fedél alatt élő több kiscsaládnak saját elkülönített helye volt a korbában (az udmurt paraszti házban). Az északi udmurtoknál ez a felosztás megvolt, de nem különítettek el a férfi-női részt. A déli udmurtok között megvolt a női rész is külön a házon belül, a kemence mellett. Ennek neve *kışnopal* 'asszony fél' volt (Sklajev 1978: 42).

A **viži**, a **bel'ak** és a **korka** nevek egymástól való elválasztása nehéz. Ennek oka, hogy ezekről a névfajtaokról csak indirekt módon tudunk, rendszerezett gyűjtés, adatközlés ezen a téren nem volt, legalábbis nem publikus.

Az udmurtban található csoportnevek (GN) kialakulását a következő módon képzelhetjük el. Mikor a nemzetségi szervezet felbomlott, s a nemzetségek tagjai szétköltöztek, keveredtek, magukkal vittek csoportnévként a nemzetség nevét is (Atamanov 1982: 86–87). A nemzetség szétköltöző tagjai a *gurt*-ok (települések) alvagy felvégein egymás mellé építve portáikat alkotják tehát először azt a kisebb

²⁴ Ő maga az udmurtok letelepüléséről szóló cikkben (2007: 86) azt írja: „Így az udmurt nemzetségek képviselőinek a javasolt térképeken/diagramokon bemutatott településjellege azt mutatja, hogy az olyan nemzetségek tagjainak ősi településközpontjai, mint a Durga [és még további 15 vorsudnév] „Итак, характер расселения представителей удмуртских родов, отображенный на предлагаемых картах/схемах, показывает, что древнейшие центры расселения членов таких родов, как Дурга [...]

közösséget, amelyet *bɛlak*-nak neveznek (Domokos 1975: 30–31). Ekkor talán még a vorsud nevével nevezik meg magukat.

Később az egyes települési egységeket (ami erősen emlékeztet a magyarországi Örség szeres településeire) önálló névvel kezdik el megnevezni, s az innen elköltöző a továbbiakban ezt a nevet vitte magával csoportneveként, miközben tudatában volt annak is, hogy milyen vorsudot tisztel. Mivel az elköltöző egészen a legutóbbi időkig a több háztartásos családból vált ki, ezért maradt a *bɛlak nim* a család neve. Az így módon létrejövő tetemes nagyságú *bɛlak*-ot később nem vorsud eredetű nemzetségeként, *viži*-ként tarthatták számon, s így jöhettek létre a nem vorsud eredetű (egyéb) nemzetségnevek.

Miközben az elköltöző új házat épített – ez sok esetben új települést is jelentett –, annak megnevezésére használhatta:

- a. nemzetségnevét;
- b. *bɛlak* nevét;
- c. korka nevét.

Így idő múltán egy egyszerű *korka nim* akár *viži nim*-mé is válhatott. Ezt támasztja alá az is, hogy ez a három névfajta igen egységesnek mutatkozik eredetét tekintve. A vorsud eredetű nemzetségnevek kivételével az apa egyedi neve (keresztneve, fürdőneve vagy ragadványneve) lett a csoportnév alapja.

6. Összefoglalás

A fentiek alapján joggal állíthatjuk, hogy az udmurt nyelvet beszélő népesség névviselésének kérdése a mai napig feladatot adhat a kutatóknak. Az idő teltével, az élet modernizálódásával egyre kevésbé lehet azonban kortárs néprajzi és szöveggyűjtésekre, adatokra támaszkodva feltárni az udmurtok egykori névviselésének problémáját. Talán a levéltári források névtani célú feltárása közelebb vihet bennünket a megoldáshoz.

Irodalom

Архипов 1969 = Архипов, Г. А. 1969. Удмуртские этнонимы. *Ономастика Поволжья 1*. Ульяновск. 239–243.

Архипов 1973 = Архипов, Г. А. 1973. Прозвища жителей деревни Средние Юри. *Ономастика Поволжья 3*. Уфа. 159–161.

Архипов 1975 = Архипов, Г. А. 1975. Родоплеменные названия удмуртов. *Вопросы лингвистического краеведения Прикамья*. Пермь. 52–58.

Atamanov 1982 = Атаманов, М. Г. 1982. Из истории расселения воршудно-родовых групп удмуртов. In: Атаманов, М. Г. (отв. ред.) *Материалы по этногенезу удмуртов*. Ижевск. 81–127.

Atamanov 1988 = Атаманов, М. Г. 1988. *Удмуртская ономастика*. Ижевск.

Vogajevszkij 1888 = Богаевский, П. М. 1888. Очерк быта Сарапульских вотяков. *Сборник материалов по этнографии, издаваемый при Дашковском этнографическом музее*. Москва. вып. 3. 14–64.

Csurakov 2003 = Чураков, Владимир Сергеевич 2003. К критике воршудной теории. *Финно-угроведение*. Йошкар Ола. No. 3: 3–18.

Csurakov, V. Sz. [Чураков, Владимир Сергеевич] 2007. Расселение удмуртов в вятско-камском регионе в X–XVI вв. *Иднакар. Методы историко культурной реконструкции 2 (2)*: 79–100.

Csurakov, V. Sz. [Чураков, Владимир Сергеевич] 2013. Хронология возникновения удмуртских генеалогических родов-выжы (к постановке проблемы). Материальная и духовная культура народов Урала и Поволжья: история и современность. *Материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Глазов, 13 декабря 2012 г.)*. Ижевск. 236–244.

Csurakov, V. Sz. [Чураков, Владимир Сергеевич] 2017. Хронология возникновения удмуртских родов-выжы. In: А. Е. Ягребин, М Ю. Мартынова (отв. ред.), *XII. Конгресс антропологов и этнологов России. Сб. материалов*. Москва, Ижевск, ИЭА РАН, УИИЯЛ УрО РАН. p. 370.

Domokos Péter 1975: *Az udmurt irodalom története*. Budapest.

ESzMJ. = *Этимологический словарь марийского языка*. 1979, 1983. Йошкар Ола.

Griskina, M. V. [Гришкина, М. В.] 1985. Удмуртская семья в XVIII–первой половине XIX вв. In: Майер, В. Е. (отв. ред.), *Семейный и общественный быт удмуртов в XVIII–XX вв.* Устинов. 3–18.

Gyemin, A. P. – Arhipov, G. A. [Демин, А.П. – Архипов, Г.А.] 1976. Составные антропонимы удмуртов дер. Большой Унтэм. *Ономастика Поволжья* 74–76.

Holmberg, Uno é.n. (1914–1915). *Permalaišten uskonto*. Porvoo: WSOY.

Hudjakov, M. G. [Худяков, М. Г.] 1920. Вотские родовые деление. *ИОАКу* 339–356, 1–18.

Koszareva, I. A. [Косарева, И. А.] 2011. О социально-культурных группах луда и куалы у удмуртов. *Вестник Челябинского государственного университета*. № 34 (249). История. Вып. 48. 12–15.

- Luprov, P. N. [Луппов, П. Н.] 1958. *Документы по истории Удмуртии XV–XVII веков*. Ижевск.
- Mainov, Wladimir 1888. *Mordvankansan lakitapoja*. Helsinki: SKS.
- Munkácsi Bernát 1896. *A votják nyelv szótára*. Budapest.
- Munkácsi, Bernhardt 1952. *Volksbrauche und Volksdichtung der Wotjaken*. MSFOu 102.
- Nyikityina, G. A. [Никитина, Г. А.] 1993. Семейно-родственная структура пореформенной общины – бускель. Előadás a debreceni CIFU-n.
- Образці 1982 = Насибуллин, Р. Ш. (отв. редактор): *Образцы речи удмуртского языка*. Ижевск.
- Sklajev, G. K. [Шклаев, Г. К.] 1978: К изучению крестьянского жилища и поселений улмуртов (конец XIX–начало XX вв.) In: Христолюбова, Л. С. (отв. редактор): *Этнокультурные процессы в Удмуртии*. Ижевск. 37–53.
- Szmirnov [Смирнов, Иван Николаевич] 1890: *Вотяки. Историко-этнографической очерк*. ИОАИЭ, VIII, вып. 2. Казань: тип. Ун-та.
- Szmirnov, Ivan Nyikolajevics 1966: A votjások. In: Erdődi József (szerk.), *Az uráli népek történelme és műveltsége*. Budapest: Tankönyvkiadó. 267–271.
- URSz1 = *Удмуртско-русский словарь*. Москва, 1948
- URSz2 = *Удмуртско-русский словарь*. Москва, 1983
- Wasiljev, J. 1902: *Übersicht über die heidnischen Gebrauche, Aberglauben und Religionen der Wotjaken in den Gouvernements Wjatka und Kasan*. MSFOu 18.
- Verescsagin, G. [Верещагин, Г.] 1928: *Удмуртско-русский словарь*. Рукопись, Ижевск: УдНИИ.
- Wichmann, Yrjö 1987: *Wotjakischen Wortschatzen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 21. Helsinki.

A Volga–Káma-vidék nyelveinek múltidő-rendszere és morfológiai evidencialitás hiánya a mordvinban¹

Kubitsch Rebeka

Szegedi Tudományegyetem

The paper discusses the past tense system in the languages of the Volga–Kama linguistic area as well as the lack of morphological evidentiality in Mordva. The Volga–Kama linguistic area comprises Finno-Ugric (Udmurt, Mari, Komi, Mordva) and Turkic (Tatar, Chuvash, Bashkir) languages. The languages in the area, with the exception of Mordva, morphosyntactically mark indirect evidentiality through their past tense systems – this leads to at least two synthetic past tenses in their past tense system. Furthermore, the languages maintain a complex system of compound past tenses incorporating evidential and aspectual meanings. Mordva is an exception again as it does not have any compound past tenses. There are three basic patterns for the development of past tenses in the Volga–Kama area (excluding the generic past tenses that have a well-defined morphological marker, and can be considered primary from a diachronic point of view): i) Predicative use of non-finite forms; ii) The combination of finite verb forms and past tense form(s) of the ‘be’ verb; iii) The combination of non-finite verb forms and the past or present tense form(s) of the ‘be’ verb. Considering the lack of grammatical evi-

¹ A tanulmány az Evidencialitás az uráli nyelvekben c. projekt keretében készült, az NKFIH támogatásával (K139298, 2021–2024).

dentiality in Mordva, it can be established that the potential source of morphological marking of indirect evidentiality in the area is a past tense with a perfect or resultative meaning. Even though Mordva has a synthetic past tense that has structurally the same origin as other past tenses in the area, it is a habitual past tense and not a perfect one. Another potential source for evidentials in the area is the predicative use of non-finite forms – in the case of Mordva, the perfect participle has a predicative use with a passive meaning with transitive verbs, but no evidential functions have been mentioned in the literature.

Keywords: past tenses, evidentiality, Volga–Kama linguistic area, Mordva

Kulcsszavak: múlt idő, evidencialitás, Volga–Káma-nyelvszövetség, mordvin

1. Bevezetés

A tanulmány kiindulópontja, hogy a Volga–Káma-vidéki nyelvi area nyelveinek majdnem mindegyikében megtalálható az evidencialitás mint morfológiai kategória. A Volga–Káma nyelvszövetséget finnugor és török nyelvek alkotják. A finnugor nyelvek közül ide tartozik a mordvin (erza, moksa), a mari (hegyi, mezei), a komi (zürjén, permjék) és az udmurt, míg a török nyelvek közül a csuvas, a tatár és a baskír. Az evidencialitás morfológiai módon történő jelölése a mordvinon kívül mindegyik nyelvben megtalálható.

Az evidencialitásról meglévő általános ismereteink fényében (vö. 2-es pont) elvárható lenne, hogy a mordvinban is megtaláljuk az információforrás morfológiai vagy morfoszintaktikai jelölését, de ez még sincs így. A tanulmány ezen hiánya lehetséges okait járja körbe, összevetve a Volga–Káma-vidék nyelveinek evidenciálisrendszerét, illetve tágabban szemlélve, az egyes nyelvek múltidő-rendszerében megfigyelhető mintázatokat is. A tanulmány elsődleges célja a problémafelvetés és összefüggés keresés, vagyis az egyes nyelvek evidencialitásáról, múltidő-rendszeréről nem kínál részletekbe menő elemzést.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. pont röviden ismerteti az evidencialitás kategóriáját és a téma szempontjából releváns tulajdonságait. A 3. pont áttekintést ad a Volga–Káma-vidék nyelveinek evidenciálisrendszeréről és a jelölők történeti fejlődéséről. A 4. pont a Volga–Káma-vidék nyelveinek múltidőrendszerét mutatja be, kitérve a mordvin és a térség többi nyelvében megfigyelhető párhuzamokra. Az 5. pont a morfológiai evidencialitás lehetséges forrásait vizsgálja a mordvinban. A 6. pont a tanulmány megállapításait összegzi.

2. Az evidencialitás kategóriája

Az evidencialitás az információ forrásának és típusának nyelvi jelölése (Aikhenvald 2004, 2018). Az egyes evidenciatípusok kategorizálásáról több tipológiai felosztás is létezik (Willett 1988, Aikhenvald 2004, 2018, Plungian 2001, 2010) de alapvetően direkt és indirekt információforrások különíthetők el. Direkt információforrás a vizuális és nem vizuális érzékelés, bár utóbbi tekintetében már változatosság figyelhető meg az egyes nyelvekben. Indirekt információforrás jellemzően a következtetés (másként inferenciális) és az értesülés (másként reportatív és/vagy kvotatív). Jelen tanulmány nem foglalkozik az egyes evidenciatípusok részletes ismertetésével, kategorizációs problémáival, ahogyan azzal sem, hogy az evidencialitás a szemantika és pragmatika mely területeivel mutathat összefüggéseket.²

Fontos hangsúlyozni, hogy természetesen minden nyelv képes nyelvileg utalni az ismeret forrására, de azokban a nyelvekben, amelyekben az evidencialitás grammatikai kategóriaként jelenik meg, a jelölők gyakran egy morfológiai paradigmát alkotnak (Aikhenvald 2004: 6).

A tanulmány szempontjából az evidencialitás egy másik fontos tulajdonsága, hogy a jelenség diffúz, könnyen terjed az egyes nyelvek között, így az esetek többségében evidenciálisrendszerek nyelvi kontaktus hatására alakulnak ki, és a grammatikalizálódott evidenciajelölők meglétét areális jelenségnek tekintik (Aikhenvald–Dixon 1998: 244; de Haan 2013). Aikhenvald (2004: 294) a kontaktus hatására kialakuló evidencialitás kapcsán direkt és indirekt átvételt különböztet meg. Míg előbbi esetben közvetlenül az evidenciajelölő kölcsönződik, addig indirekt átvétel esetén kódmásolásról van szó. Az előbbi ritkábbnak tűnik, míg indirekt átvétel esetén annak megállapítása, hogy a változás mennyiben belső fejlemény és milyen mértékben idegen nyelvi hatás rendkívül bonyolult lehet, különösen azokban az esetekben, amelyekben tipológiailag jellemző jelentésfejlődés rekonstruálható.

Mindenesetre az uráli nyelvek jelentős részében van legalább egy olyan kötött morféma, melynek jelentése az információforrás kifejezéséhez kapcsolódik (Skribnik–Kehayov 2018).³ Ez alól kivételt képez a magyar, a finn, a számi, illetve a mordvin nyelvek. Az uráli nyelvek evidencialitása területi, és nem genetikai alapon mutat közös vonásokat (Szeverényi 2022: 409). A táblázat alapján látható, hogy a

² Ezekről tipológiai szempontból Brugman–Macaulay (2015) tanulmánya ad áttekintést, még kifejezetten uráli vonatkozásban Kubitsch–Szeverényi (2023).

³ Természetesen abban mutatkozik eltérés az egyes nyelvek között, hogy ez a jelentés mennyire elsődleges, illetve hogy ez a használat mennyire konvencionizálódott.

Volga–Káma-vidék nyelveiben, a mordvin kivételével, egy indirekt evidencijelölő található meg, mely nem differenciál az egyes evidenciatípusok között.

Terület	Nyelvek	Morfológiai evidencialitás	Evidenciális kategóriák
Skandinávia	finn, számi (vót)	–	–
Baltikum	észti, lív	+	reportatív
Kárpát-medence	magyar	–	–
Volga–Káma	permi, mari	+	indirekt
	mordvin	–	–
Nyugat-Szibéria	obi-ugor	+	indirekt
Északnyugat-Szibéria	szamojéd	+	nem vizuális érzékelés, inferenciális, reportatív

1. táblázat: Evidencialitás az uráli nyelvekben (Szeverényi 2022: 409)

3. A Volga–Káma-vidék nyelveinek evidenciálisrendszere és a jelölők történeti fejlődése

A Volga–Káma nyelvszövetségben uráli és törökségi nyelvek találhatók. Az uráli nyelvek közül az udmurt és a mari, illetve perifériásan a komi-zürjén, permják, az erza, valamint a moksa nyelvek tartoznak ide, míg a törökségi nyelvek közül a csuvas, tatár és baskír (Bereczki 1983, Helimski 2003, Agyagási 2012). Azokban a nyelvekben, amelyekben található grammatikalizálódott evidenciális (tehát a mordvinon kívül mindegyik), egy indirekt evidencijelölő figyelhető meg, mely nem specifikál az közvetett információforrás-típusok között. További jellemző, hogy az információforrás ilyen típusú kifejezése csak múlt időben lehetséges ezekben a nyelvekben, gyakorlatilag a múlt idő jelölésével fuzionálva (vö. Aikhenvald 2015: 243). A szakirodalomban így többször találkozhatunk a nem szemtanúsági múlt idő terminussal is.⁴ A (2) táblázat összegezve mutatja be a térség nyelveinek grammatikai evidencialitását.

⁴ Meg kell jegyezni, hogy ezek a jelölők jellemzően multifunkcionálisak, és az egyes nyelvek között jelentős eltérések lehetnek abban a tekintetben, hogy az indirekt evidencia kifejezése mellett milyen egyéb funkciókkal bírnak. A tanulmány ezekre a különbségekre nem tér ki, mivel ezek a téma szempontjából kevésbé relevánsak.

	Nyelv	Evidenciális kategória	Kifejezés módja	A jelölő eredete	Forrás
uráli	udmurt	indirekt evidencia (nem szemtanúsági múlt idő)	múlt idő	befejezett participium	Bartens 2000: (202–203), Kozmács (2008: 130)
	komi (zürjén, permják)			befejezett participium	Bartens 2000: (202–203)
	mari			-n konverbi-um + létige grammatikalizációja	Bereczki (2002: 90–93)
török	tatár			befejezett participium	Burbiel (2018: 650), Greed (2019: 30)
	csuvas			befejezett participium	Savalyev (2020: 456)
	baskír			befejezett participium	Berta (1998: 295), Greed (2018: 28)

2. táblázat: Grammatikai evidencialitás a Volga–Káma-vidék nyelveiben

Történeti szempontból ezek a jelölők, vagy ha úgy tetszik, maguk a múlt idők, amik az evidenciajelöléssel összefüggésbe hozhatók, nem véges alakokból eredeztethetők (az uráli nyelvek kapcsán l. Bereczki 1998, Skribnik–Kehayov 2018; török nyelvek kapcsán l. Johanson 1998, 2000). A mari kivételével mindegyik nyelvben a befejezett (terminológiától függetlenül múlt idejű, rezultatív) participiumra épülnek.

A mari szinkrón szinten némileg eltérő képet mutat – itt az úgynevezett *-n* konverbi-um és a létige grammatikalizációja adja a szóban forgó múlt idő paradigmáját. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az *-n* konverbi-umnak is volt befejezett participiumi funkciója (Galkin 1967: 220, Bereczki 1998: 190, Alhoniemi 2010: 111–112).

Tehát az evidenciajelölés fejlődését (és egyébként a múltidő-rendszer alakulását) tekintve közös vonás a térség nyelveiben valamilyen nem véges, perfekt vagy rezultatív jelentésű alak predikatív használata (vö. Jalava 2016). Tipológiai

szempontból a perfekt vagy rezultatív jelentésű elemek indirekt evidenciálissá történő grammatikalizációja tipikus jelentésfejlődésnek tekinthető (Comrie 1976: 110; Bybee et al. 1994: 97; Aikhenvald 2015: 268). Eszerint egy cselekvés eredménye vagy egy állapot a beszéd pillanatában releváns, melyből eljuthatunk a valamilyen vizuális nyom alapján történő következtetéshez. Ez a használat kibővíthet, és magába foglalhatja a következtetés egyéb típusait (pl. korábbi ismeret, általános tudás alapján), majd a használat általánossá válik, és az értesülés révén szerzett információt is kifejezheti a jelölő. A tipológia megjegyzi továbbá, hogy ez a fejlődési útvonala a „kis” evidenciálisrendszerekre jellemző, vagyis amelyekben kisszámú jelölő figyelhető meg (Aikhenvald 2004: 279–281).⁵

A térség uráli nyelveiben az evidencialitás megjelentését sokan törökségi hatásnak tartják (Berezcki 1983, Bartens 2000: 213–215), de tekintve a fejlődési útvonala tipikusságát, belső fejlődés eredménye is lehet az egyes nyelvekben (vö. a permi nyelvek kapcsán Szerebrennyikov 1960, Szabó 2023: 184).

Fontos megjegyezni, hogy a Volga–Káma nyelvcsövetség egyes nyelveiben az indirekt evidencia kifejezésében szerepet játszó múlt idők használata nem egységes. Eltérő, hogy mennyire tekinthető általánosnak az evidenciális használat, ahogyan az is, hogy milyen egyéb szemantikai és pragmatikai kategóriákkal mutat összefüggéseket az információforrás kifejezése. Ha csak az uráli nyelveket nézzük, az udmurtban például ennek a múlt időnek a használata elsősorban a közvetett evidenciával, vagy olyan kategóriákkal hozható összefüggésbe, melyek tipológiailag jellemzően az evidencialitáshoz kapcsolhatók (pl. mirativitás, episztemikus modalitás, kontrollhiány), de emellett maga a jelölő rendkívül multifunkcionális (Kubitsch 2023). A komi-zürjénben is megfigyelhető a multifunkcionalitás, de ott számos példát találhatunk arra, amikor a múlt idő használata nem evidenciális, hanem inkább perfekt értelmű (Leinonen 2000, Cypanov 2002). A mariban bizonyos kontextusokban szintén neutralizálódhat az evidenciális tartalom, valamint az igeidő használata szorosan kapcsolódik az időmélységhez és aspektushoz (Szerebrennyikov 1960, Spets 2020, Bradley et al. 2022). Mindemellett, a permi nyelvekkel ellentétben, a mariban ez a múlt idő kezd általános múlttá válni (Bradley et al. 2022: 921).

A tatárban és a baskírban szintén megfigyelhető az indirekt evidencia kifejezésére használt múlt idő összefüggése a mirativitással, kontrollhiánnyal, és a beszélő episztemikus kiértékelésével (Greed 2014: 74, 2019: 34). A csuvas morfológiai

⁵ Kérdéses, hogy ezek a non-finit alakok állítmányként először perfekt/rezultatív értelemben fordultak-e elő, vagy már indirekt evidenciálisként jelentek-e meg. Feltételezhető, hogy inkább az előbbi, egyrészt, mivel Bybee et al. (1994: 95–96) alapján a rezultatív jelentés adja az alapot az evidenciális jelentés kialakulásához, másrészt az egyes nyelvekben ma is találunk olyan nem evidenciális használatot, melyek a paradigma eredetére engedhetnek következtetni.

evidencialitásról sajnálatos módon ilyen részletes információkkal nem rendelkezünk, de joggal feltételezhető, hogy itt sem homogén a használat. A pragmatikai tényezők szerepéről szinte minden nyelv kapcsán keveset tudunk.

4. A Volga–Káma nyelvszövetség nyelveinek múltidőrendszere

A Volga–Káma-vidék nyelveire jellemző, hogy több szintetikus és analitikus múlt idő található meg bennük (Bereczki 1998: 190–191). A szintetikus múlt időkből mindegyik nyelvben legalább kettő található – az egyik tipikusan általános múlt időként használt, illetve ezeket a múlt időként több nyelv kapcsán is a szemtanúsággal hozták összefüggésbe. Utóbbi inkább a nyelvléirói hagyomány eredménye, és ezeket az igeidőket nem tekinthetjük a direkt evidencia grammatikai kifejezőeszközének.⁶ Ezek a múlt idők nyelvtörténeti szempontból elsődlegesen abban az értelemben, hogy nem más nyelvi elemekből grammatikalizálódtak, nem vezethetők vissza valamilyen nem véges alakra, vagyis nem egy másik nyelvtani kategória kiterjesztett használatából eredeztethetők. A nyelvléirói munkák ezeket gyakran első, egyszerű, kategorikus vagy határozott múlt időnek nevezik. A tanulmány ezekkel az igeidőkkel nem foglalkozik behatóan és a 3-as táblázatban az egyszerű múlt megnevezést használom. Az összetett igeidők mindegyike kopulás szerkezet, melyekben jellemzően a létige szintetikus múlt idejű alakjai jelennek meg.

Az alábbi két táblázat a térség nyelveinek múltidő-rendszereit összegzi.⁷ A táblázat alapján látható, hogy a mordvin ebben a tekintetben is eltérő képet mutat, egyrészt mivel nincsenek benne összetett múlt idők, másrészt nincs benne rezultatív vagy perfekt szintetikus múlt idő sem.

⁶ A térség uráli nyelvei kapcsán ezt az igeidőt jellemzően első múlt időnek hívják a nyelvléírásokban, míg a korábban említett perfekt/indirekt evidenciális múlt időt második múlt időnek. Emellett a mordvinban megtalálható szintetikus múlt időket is első és második múlt időként nevezik meg. Hasonló megnevezéssel találkozhatunk a tatárban is Burbiel (2018) nyelvtanában.

⁷ Az összetett igeidők megnevezésénél a felhasznált szakirodalom megnevezéseit követtem. A felépítés ismertetésénél az indirekt evidencia kifejezésével összefüggésbe hozható múlt időt a könnyebb érthetőség kedvéért evidenciális múltnak nevezem.

Nyelv	Szintetikus múlt idők			
udmurt	egyszerű múlt	múlt idő evidenciális funkcióval (perfekt)		
komi	egyszerű múlt	múlt idő evidenciális funkcióval (perfekt)		
mari	egyszerű múlt	múlt idő evidenciális funkcióval (perfekt)		
tatár	egyszerű múlt	múlt idő evidenciális funkcióval (rezultatív)		
baskír	egyszerű múlt	múlt idő evidenciális funkcióval (rezultatív)		
csuvas	egyszerű múlt	múlt idő evidenciális funkcióval (perfekt)	imperfekt/habituális múlt idő	1. régmúlt 2. régmúlt
mordvin	egyszerű múlt	habituális/progresszív múlt idő		

3. táblázat: Szintetikus múlt idők a Volga–Káma-vidék nyelveiben

Nyelv	Analitikus múlt idők		Források
	Megnevezés	Felépítés	
udmurt	1. régmúlt:	egyszerű múlt idejű ige + <i>val</i> 'volt'	Kelmakov– Hännikäinen (1999: 244–246), Tarakanov (2011: 195–201)
	2. régmúlt	evidenciális múlt idejű ige + <i>val</i> vagy <i>vylem</i> 'volt'	
	duratív múlt	jelen idejű ige + <i>val</i> vagy <i>vylem</i> 'volt'	
	habituális múlt	jövő idejű ige + <i>val</i> vagy <i>vylem</i> 'volt'	
komi	régmúlt	evidenciális idejű ige + <i>völi</i> vagy <i>völöm</i> 'volt'	Szerebrennyikov (1963: 273), Leinonen (2000: 433–434), Bartens (2000: 210)
	duratív múlt	jelen idejű ige + <i>völi</i> vagy <i>völöm</i> 'volt'	
	habituális múlt	jövő idejű ige + <i>völi</i> 'volt'	
mari	összetett imperfektum	jelen idejű ige + <i>ɜle</i> vagy <i>ulmaš</i> 'volt' (mezei mari) / <i>ɜlɛ</i> or <i>ɜlɛn</i> 'volt' (hegyi mari)	Alhoniemi 2010 (112–113), Spets (2023: 276)

Nyelv	Analitikus múlt idők		Források
	Megnevezés	Felépítés	
	összetett perfektum	evidenciális múlt idejű ige + <i>ǰle</i> vagy <i>ulmaš</i> 'volt' (mezei mari) / <i>ǰlǰ</i> or <i>ǰlǰn</i> 'volt' (hegyi mari)	
tatár	folyamatos múlt	jelen idejű ige + <i>i-</i> tövű létige ⁸ vagy <i>bulu</i> 'vállik valamivé'	Berta (1998), Burbiel (2018)
	régmúlt	evidenciális múlt idejű ige + <i>i-</i> tövű létige vagy <i>bulu</i> 'vállik valamivé'	
	habituális múlt	-A konverbium + <i>tǰryan</i> ⁹ + <i>i-</i> tövű létige vagy <i>bulu</i> 'vállik valamivé'	
baskír	habituális múlt	-A konverbium + <i>tǰryan</i> + <i>i-</i> tövű létige	Berta (1998)
csuvas	befejezett jövő	befejezett participium + <i>pul</i> 'van, vállik valamivé' jövő időben	Krueger (1961), Clark (1998: 443), Savelyev (2020)
	régmúlt	befejezett participium + <i>pul</i> 'van, vállik valamivé' befejezett participiumi alakja	

4. táblázat: Analitikus múlt idők a Volga–Káma-vidék nyelveiben

4.1 Mintázatok a múlt idők kialakulásában és felépítésében

A múlt idők kialakulásában és felépítésében a térségben alapvetően háromféle mintázat figyelhető meg:

1. Nem véges alakok állítmányi használata
2. Egy véges igealak és a létige múlt idejű alakjának kombinációja

⁸ Az *i-* tövű létige paradigmája hiányos, csak az egyszerű múlt idejű paradigmája maradt meg. Az összetett igeidőkben az ige személyragokkal ellátott (Burbiel 2018: 566).

⁹ A *tǰryan* alak a *tǰr-* 'áll' ige befejezett participiumi alakja (Burbiel 2018: 578, Berta 1998: 293, 295).

3. Egy nem véges igealak és a létige valamilyen (jellemzően múlt) idejű alakjának kombinációja

Az alábbi pontokban ezeket a mintázatokat tekintem át, külön kitérve a párhuzamokra a mordvin és a térség többi nyelvének múlt idői között.

4.1.1 Nem véges igealakok állítmányi használata

A nem véges igealakok állítmányi használatából kialakult múlt időt figyelhetünk meg az udmurtban, komi-zürjénben, permjákban, csuvasban, tatárban és a baskírban. Ezek az igeidők mindegyik nyelvben az indirekt evidencia kifejezéséhez kapcsolódnak, illetve az evidenciális funkciót nyelvtörténetileg egy korábbi perfekt vagy rezultatív funkcióból eredeztetik.

Az alábbi udmurt, tatár és csuvas példákban látható a nem véges alak (befejezett participium) predikatív (1-es, 3-as és 5-ös példa) és attributív (2-es, 4-es, valamint 6-os példa) használata.

- (1) udmurt
Ujin zor-em.
 éjjel esik-EV.PST[3SG]¹⁰
 'Éjjel (állítólag/nyilván/úgy tűnik) esett.' (saját példa)
- (2) udmurt
Mynam bašt-em-e náń.
 én.GEN vesz-PTCP.PRF-POSS.1SG kenyér
 'a kenyér, amit én vettem' (tkp. az én vettem kenyér) (saját példa)
- (3) tatár
Rišat qajt-qan.
 PN visszatér-EV.PST[3SG]
 'Rišat (állítólag/nyilván/úgy tűnik) visszatért.' (Greed 2019: 14)
- (4) tatár
Alsu Marat jaz-gan xatny uqyj
 PN PN ír-PTCP.PRF levél:ACC olvas:PRS.3SG
 'Alsu a levelet olvassa, amit Marat írt' (tkp. a Marat írta levelet)
 (Greed 2014: 70)

¹⁰ A könnyebb érthetőség kedvéért az indirekt evidencia kifejezésével összefüggésbe hozható múlt időt EV.PST (evidenciális múlt) glosszálom.

- (5) csuvas
śin kur-n̂
 ember lát-EV.PST
 'az ember (állítólag/nyilván/úgy tűnik) látta'
- (6) csuvas
kur-n̂ śin
 lát-PTCP.PRF ember
 'az ember, akit láttak' (tkp. a látott ember) (Krueger 1961: 153)

4.1.2 Egy véges igealak és a létige múlt idejű alakjának juxtapozíciója vagy grammatikalizációja

Egy véges igealak és a létige múlt idejű alakjából felépülő múlt idő figyelhető meg a térségben beszélt nyelvek összetett igeidőnek jelentős részében. Ezt a mintázatot követi az udmurt 1. régmúlt, a duratív és habituális múlt, a komi duratív és habituális múlt, a mari összetett imperfektum, valamint a tatár folyamatos múlt idő (vö. 4-es táblázat). Az uráli nyelvekben több igeidőnél a létige mindkét szintetikus múlt idejű alakja is megjelenhet. Ezek történetileg az igék egyes szám harmadik személyű alakjai (Bartens 2000: 266, Alhoniemi 2010: 112–114).

Meg kell jegyezni, hogy a létige múlt idejű alakjának státusza ezekben a konstrukciókban nem egységes a szakirodalom alapján – jobbra segédigeként tartják őket számon, de a mari nyelvek kapcsán már felmerült, hogy itt tulajdonképpen az elemek juxtapozíciójáról van szó (Kangasmaa-Minn 1998: 238). Ezen igeidők funkcióját illetően még az individuális nyelvek leírásában sincs konszenzus, és a tanulmánynak nem is célja ezek boncolgatása. Összességében véve elmondható, hogy ezek az igeidők temporális (pl. előidejűség) és aspektuális (pl. habituális) tartalmat fejeznek ki, illetve azokban az esetekben, ahol a létige mindkét szintetikus alakja megengedett, az evidenciális értelmű különbségtétel is megjelenhet. Mindazonáltal ezeken túl egyéb, diskurzus-pragmatikai funkciók is felmerülnek mind az igeidők, mind az igeidők felépítésében résztvevő létigei alakok kapcsán (vö. a mariról Spets 2023, az udmurtról Saraheimo 2022, Saraheimo–Kubitsch 2023). A 7-es példa a komi-zürjén régmúltat illusztrálja, míg a 8-as példa a hegyi mari összetett imperfektumot.

- (7) komi-zürjén
Kor mi sad'mim, v̄ol-i zer-ö.
 amikor mi felkel:PST:1PL van-PST:3SG esik-PRS:3SG
 'Esett az eső amikor felkeltünk.' (Kuznetsov 2022: 496)

- (8) hegyi mari
Vit' don Gal' molnam äbäštə saga
 PN és PN korábban anya:POSS.3SG közel

ä1-ät ä1-än

él-PRS.3PL van-EV.PST[3SG]

'Vitya és Galya korábban az édesanyjához közel élt.' (Saarinen 2022: 451)

Az analitikus igeidők mellett a csuvas imperfektum, vagy más néven habituális múlt idő kialakulásánál is ezt a mintázatot figyelhetjük meg, ez az igeidő viszont szintetikus, tehát itt grammatikalizációról beszélhetünk (Levitskaja 1976: 65). Az igeidő szuffixuma az *-At-* jelenidő-jelből és a létige múlt idejű alakjából **-e(r)* grammatikalizálódott (ibid.). Emellett az időjel után opcionálisan megjelenhet még a *-(č)če* szuffixum is, mely a létige harmadik személyű múlt idejű alakjából eredeztethető (Savelyev 2020: 457).

- (9) csuvas
kaya-ttâ-m-čče
 megy-IMPF-1SG-VOLT
 'Mentem./Régen mentem.' (Clark 1998: 445)

4.1.3 Egy nem véges igealak és a létige múlt idejű alakjának juxtapozíciója vagy grammatikalizációja

A legnépesebb csoportot azok a múlt idők alkotják, melyek egy nem véges alakra és a létige valamilyen (jellemzően múlt) idejű alakjára vezethetők vissza. Ebben a csoportban analitikus és szintetikus igeidőket egyaránt megfigyelhetünk. Az összetett igeidők közül ekként épül fel a komi és tatár régmúlt, az udmurt 2. régmúlt, a mari összetett perfektum, a tatár és baskír habituális múlt, illetve a csuvas összetett régmúlt és befejezett jövő idő. A szintetikus igeidők közül ide sorolható mindkét csuvas régmúlt, a mari indirekt evidencialitással összefüggésbe hozható múlt idő, illetve a mordvin habituális/ progresszív múlt idő is. A 10-es példa az udmurt 2. régmúltat mutatja be.

- (10) udmurt
Vally bertylykuz, gondyrez kutemmy
 ló:DAT visszatér:CVB:POSS.3SG medve:ACC fog:NMLZ:1PL
šaryš kinly-soly vera-m vyl-em
 PP ki:DAT-ő:DAT mond-EV.PST[3SG] van-EV.PST[3SG]
 'Ahogy visszatért a lóhoz, valakinek elmondta, hogy elejtettünk egy medvét.' (Szerebrennyikov 1960: 122)

A tatár és baskír analitikus habituális múlt idő az *-A* konverbium (mely az aktív participiumból eredeztethető, vö. Poppe 1963: 76), a *tõryan* segédige és az *i-* tövű létige múlt idejű alakjából épül fel (Berta 1998: 293, 295).

- (11) tatár
Ekiyetler *sõyl-i* *tõryan i-dě*
 történet:PL mond-CVB AUX van-PST.3SG
 'Régen történeteket mondott.' (Berta 1998: 293)

Ahogy fentebb is szerepelt, a csuvasban négy igeidő is ezt a mintázatot követi, melyek közül kettő szintetikus és kettő analitikus. Az 1. régmúlt a befejezett participium és a *-(č)če* múlt idejű létigéből eredeztethető szuffixumból épül fel, míg a 2. régmúlt szuffixuma a *-sa* konverbiumi alakból és a habituális múlt jeléből tevődik össze, illetve harmadik személyben megjelenik a létigei eredetű *-(č)če* szuffixum is (Krueger 1961: 149, Clark 1998: 445, Savelyev 2020: 457). A 12-es példában az 1. régmúlt látható.

- (12) csuvas
pəltər sad-a *mulkač* *pī-nđ-čče*
 tavaly kert:DAT/ACC vadnyúl jön-PTCP.PRF-VOLT
 'Tavaly egy vadnyúl bejött a kertbe.' (Savelyev 2020: 457)

A mariban a második szintetikus múlt idő szuffixuma az *-n* konverbium és a létige jelen idejű alakjából grammatikalizálódott. Az igeidő korábban analitikus volt, és néhány nyelvjárásban szinkrón szinten is megfigyelhető az analitikus használat (Alhoniemi 2010: 112). Ahogyan korábban szerepelt, az *-n* konverbiumnak nyelv-történetileg szintén volt participiumi (befejezett) használata (Galkin 1967: 220, Bereczki 1998: 190, Alhoniemi 2010: 111–112).

- (13) mari
tol-ân-am
 jön-EV.PST-1SG
 'megjöttem'
 < *tol-ân* *ul-am*
 jön-CVB van-PRS.1SG
 'jött vagyok' (Saarinen 2022: 448)

A mordvin habituális szintetikus múlt idő is eredetileg egy non-finit igealak (véltetően az folyamatos participium) és a létige múlt idejű alakjára épül (Bartens 1999: 130, Keresztes 2011: 78, 89). Az igeidő eredetileg analitikus volt. A szinkrón és a feltételezett szerkezet a 14-es példában látható.

- (14) erza
mor-il'ín
 énekel-PST.HAB.1SG
 'régén énekeltem'
 < **mor-a* *ul'-ín*
 énekel-PTCP.ACT van-PST.1SG
 'éneklő voltam' (Keresztes 2011: 78)

4.4 Párhuzamok a mordvin és a térség más nyelveinek múlt idői között

Habár a múltidő-rendszert szemlélve a mordvin több tekintetben is kilóg a térség többi nyelve közül (nincs olyan múlt idő, mely az indirekt evidencia kifejezésével összefüggésbe hozható, nincsenek összetett múlt idők), azt talán már a fenti áttekintés is előre vetítette, hogy szerkezeti szempontból jól beleillik a Volga–Káma-vidéken megfigyelhető mintázatokba, és funkcionális szempontból sem egyedülálló.

Funkcionális szempontból azt láthatjuk, hogy a mordvinéhoz hasonló habituális/progresszív múlt idő a térség többi nyelvében is megfigyelhető. Az udmurtban, komiban, mariban ezek analitikusak és egy jelen idejű alakból, illetve a létige valamelyik szintetikus múlt idejű alakjából tevődnek össze. A tatárban és a baskírban szintén található habituális múlt idő, ezek egy konverbiumi alakra, a *töryan* segédigére és az *i-* létige múlt idejű alakjára épülnek. A csuvasban is van habituális múlt idő, mely szintetikus, és felépítését tekintve hasonlatos az uráli nyelvek habituális igeidejéhez – egy jelen idejű alakból és a létige múlt idejű alakjából grammatikalizálódott.

Szerkezeti, történeti szempontból is több ponton láthatunk hasonlóságot vidék többi nyelvével. A mordvin habituális múlt idő egyrészt a mari szintetikus múlt idővel mutat párhuzamokat. Ahogyan korábban is említésre került, mindkét nyelvben eredetileg összetett alakokról volt szó, és mindkét nyelvben egy eredetileg participiumi alak és a létige alakja grammatikalizálódott. Lényegi különbség, hogy míg a mariban az *-n* konverbium (melyhez befejezett participiumi funkciót is társítanak nyelvtörténetileg) és a létige jelen idejű alakja grammatikalizálódott, addig a mordvinban a folyamatos participium és a létige múlt idejű alakja.

Másrészt a török és baskír habituális múlt idő is megemlíthető, hiszen ezekben az igeidőkben megjelenő konverbiumot szintén a folyamatos participiumból eredeztetik, de fontos hangsúlyozni, hogy itt összetett igeidőkről van szó, míg a mordvin habituális szintetikus.

Vagyis a mordvin habituális/progresszív múlt idő meglepte egyáltalán nem egyedülálló a térségben, és a felépítésében is több ponton vonható párhuzam a vidék többi nyelve között. Abban a tekintetben viszont mindenképp egyedülálló, hogy egyik másik nyelvben sincs olyan szintetikus múlt idő, mely a folyamatos

participiumra épülne – a Volga–Káma-vidéken nyelvtörténetileg másodlagosnak tekinthető szintetikus múlt idők mindegyike befejezett vagy rezultatív alakokból eredeztethető.¹¹

5. A morfológiai evidencialitás lehetséges forrásai a mordvinban

Az evidencialitásról rendelkezésünkre álló tipológiai és areális ismereteink fényében „elvárható” lenne, hogy a mordvin nyelvekben is legyen morfológiai jelölése a közvetett információforrásnak.

A 2. táblázat alapján látható, hogy a térségben a múlt idők tekinthetők potenciális forrásnak. Ezek a múlt idők mindegyike vagy szinkrón szinten is perfekt vagy rezultatív értelemben használt az indirekt evidencia kifejezése mellett, vagy ezek a funkciók nyelvtörténetileg jelennek meg a paradigmák kapcsán. A mordvin múltidő-rendszert szemlélve viszont láthatjuk, hogy itt nem alakult ki olyan múlt idő, melyből aztán a térség többi nyelvében megfigyelhető módon létrejöhetett volna egy indirekt evidenciát (is) kifejező igeidő (Hamari–Ajanki 2022: 410–411). Habár a mordvinban is két szintetikus múlt idő létezik, csakúgy mint a csuvason kívül a térség többi nyelvében, a második szintetikus múlt idő habituális és nem perfekt/rezultatív. Maga a grammatikalizációs folyamat egyébként hasonlatos a mari második szintetikus múlt idő kialakulásához (participiumi alak és a létige grammatikalizációja). Meglátásom szerint a leglényegesebb különbség, hogy míg a mariban a befejezett melléknévi igenév grammatikalizálódott a létigével, addig a mordvin nyelvekben a folyamatos participium – ennek nyomán a kialakult igeidő sem lett perfekt vagy rezultatív értelmű, mely aztán teret engedett volna a térségben és egyébként a tipológiában is gyakori jelentésváltozásnak, melynek eredményeképp a befejezettséget, rezultativitást kifejező alakok indirekt evidencijelölökké válhatnak.

Ha nem csak a múlt időket tekintjük potenciális forrásnak, akkor a nem véges alakok állítmányi szerepű használatát érdemes még szemügyre venni, hiszen a Volga–Káma-vidék többi nyelvében, a mari kivételével, a közvetett információforrás morfológiai kifejezésében szerepet játszó múlt idők így alakultak ki. Az alábbi táblázat a mordvin nem véges alakokat mutatja be Bartens (1999: 144–157) és Hamari–Ajanki (2022: 415–417) alapján.

¹¹ Meg kell jegyezni, hogy a mari *-n* szuffixum aspektuális és temporális értelemben is multifunkcionális. Így az igeidő is, mely erre a non-finit alakra épül, szintén multifunkcionális lesz ebben az értelemben. Az igeidő így telikus igékkel perfekt olvasatot ad, míg atelikus igékkel a perfekt és imperfektív olvasat is lehetséges (Spets 2023: 284–285).

Infinitívusz	
1. infinitívusz	E <i>-ms</i> M <i>-ms</i>
2. infinitívusz	E <i>-mo, -me</i> M <i>-ma</i>
3. infinitívusz	E <i>-mado, -m(o)do, -m(e)d'e</i> , M <i>- mda</i>
Participium	
Folyamatos aktív	E <i>-i(ća)</i> M <i>-i, -j</i>
Folyamatos passzív	E <i>-(v)iks</i> M <i>-(v)iks</i>
Folyamatos passzív	E <i>-ma</i> , M <i>-ma</i>
Befejezett	E <i>-ž</i> M <i>-f</i>
Befejezett	E <i>-ń</i> , M <i>-ń</i>
Befejezett	E <i>-vt/-vť</i>
Konverbium	
Mód- és állapothatározói, időhatározói funkció (utóidejűség)	E <i>-ž</i> , M <i>-ž</i>
Időhatározói funkció (egyidejűség)	E <i>-msto, -mste</i> M <i>-msta</i>
Időhatározói funkció (végpont)	M <i>-mās, -ms</i>
Időhatározói funkció (előidejűség, egyidejűség)	M <i>-māk, -māk</i>
Okhatározói funkció	E <i>-mga</i> , M <i>-mga</i>
Módhatározói funkció	E <i>-do</i> , M <i>-da</i>

5. Táblázat: Nem véges alakok az erzában (E) és a moksában (M)

Témánk szempontjából a participiumok állítmányi használata fontos. Habár az 1. infinitívusz is állhat állítmányi szerepben, a szerkezet értelme modális, szükség-szerűséget vagy lehetőséget fejez ki (Bartens 1999: 148–149, Hamari–Ajanki 2022: 421), vagyis tartalmilag nem kapcsolható az evidencialitáshoz, illetve a térségben megfigyelhető mintázatba sem illik bele. A konverbiumoknak nincs predikatív használata.

A participiumok közül az erza *-i(ća)* és moksa *-i, -j* folyamatos aktív participiumoknak, illetve a *-(v)iks* folyamatos passzív participiumnak szintén csak attributív használata van (Bartens 1999: 152, Hamari–Ajanki 2022: 416). A *-ma* participiumot Bartens infinitív-participiumnak nevezi, és mind attributív, mind predikatív használata során szükségszerűséget fejez ki (Hamari–Ajanki 2022: 416).

Az erza *-ž* és moksa *-f* befejezett participiumok predikatív használata általánosnak tekinthető (Bartens 1979: 64, 67), melynek eredményeképpen passzív olvasatot kapunk (Bartens 1979: 63, Bartens 1999: 153). A közvettség, vagy akár a szemtanúság hiánya viszont nem jelenik meg a szakirodalomban ezen szerkezetek értelmezése kapcsán.

(15) erza
moda-ś *soka-ž*
 mező-DEF felszánt-PTCP.PRF
 'a mező fel van szántva' (Bartens 1999: 153)

(16) moksa
park-ś *päksta-f*
 park-DEF bezár-PTCP.PRF
 'a park be lett zárva' (Bartens 1979: 63)

Érdeemes még megemlíteni az *-ń* befejezett participiumot is, mivel ez etimológiailag a mari *-n* konverbium megfelelője (Bartens 1999: 154). A participium ritka, de produktív, viszont a szakirodalom itt sem említ sem állítmányi szerepű használatot, sem akár a létigével történő kombinációt (ibid.). Az erza *-vt* befejezett participium szintén nem állhat állítmányi szerepben, és csak akkor használt, ha a participiumnak birtokos esetben álló jelzője van (Hamari–Ajanki 2022: 416–417).

Vagyis a nem véges alakok predikatív használata kapcsán azt láthatjuk, hogy habár a befejezett participiumok megjelennek állítmányi szerepben, ezek értelmezése kapcsán sem jelenik meg az indirekt evidenciális olvasat. A létigével történő együttállás, mely szintén jellemző a vidék nyelveinek múltidő-rendszereire, szinkrón szinten egyáltalán nem jelenik meg a szakirodalomban, és történetileg is csak a habituális múlt kapcsán kerül említésre.

6. Összegzés

A tanulmány a Volga–Káma-vidék nyelveinek múltidő-rendszereit tekintette át, különös tekintettel az evidencialitás kategóriájára, és ennek kapcsán körbejárta a mordvin morfológiai evidencialitás hiányának kérdéskörét is.

A térség nyelveinek múlt időit vizsgálva alapvetően háromféle mintázat állapítható meg (nem számítva a kialakulásuk szempontjából elsődleges múlt időket). Az alábbi 6-os táblázat a 3. és 4. táblázat egyszerűsített változata. Ez alapján látható, hogy a térség összes múlt idejének kialakulása és felépítése lefedhető a három ismertetett mintázattal.

1. Nem véges alakok állítmányi használata.
2. Egy véges igealak és a létige múlt idejű alakjának kombinációja.
3. Egy nem véges igealak és a létige valamilyen (jellemzően múlt) idejű alakjának kombinációja.¹²

¹² A táblázatban említett egyszerű múlt idők ismertetésétől jelen tanulmány eltekintett.

Ezeket a táblázatban a következők árnyalatokkal jelöljük:

1	2	3
---	---	---

Nyelv	Szintetikus múlt idők		Analitikus múlt idők			
udmurt	egyszerű	múlt idő evidenciális funkcióval(perfekt)	véges ige	nem véges alak		
			<i>val</i> vagy <i>vylem</i> 'volt'			
komi	egyszerű	múlt idő evidenciális funkcióval (perfekt)	véges ige	nem véges alak		
			<i>völi</i> vagy <i>völöm</i> 'volt'			
mari	egyszerű	múlt idő evidenciális funkcióval(perfekt)	véges ige	nem véges alak		
			MM ¹³ <i>äle</i> vagy <i>ulmaš</i> 'volt' HM <i>älä</i> vagy <i>älän</i> 'volt'			
tatár	egyszerű	múlt idő evidenciális funkcióval(perfekt)	véges ige	nem véges alak		
			<i>i</i> 'volt' vagy <i>bulu</i> 'válik valamivé'			
baskír	egyszerű	múlt idő evidenciális funkcióval(perfekt)	nem véges alak			
			<i>i</i> - tövű létige			
csuvas	egyszerű	múlt idő evidenciális funkcióval (perfekt)	habituális	1.rég-múlt	2. rég-múlt	nem véges alak
				<i>pul</i> - 'válik valamivé'		
mordvin	egyszerű	habituális/ progresszív	-			

6. Táblázat: A Volga-Káma-vidék nyelveinek múltidő-rendszere (mintázatok)

A mordvin morfológiai evidencialitás hiányának kapcsán elmondható, hogy a mordvinban nem alakult ki egy olyan perfekt vagy rezultatív értelmű múlt idő, mely a térség többi nyelvéhez hasonlóan kiindulópontként szolgálhatott volna a közvetett információforrás kifejezésére. Ezek a múlt idők a Volga-Káma-vidéken nem véges alakokra vezethetők vissza, és habár a mordvinban megfigyelhető a befejezett participiumok predikatív használata, ezek értelmezése passzív. Habár a tipológia

¹³ MM – mezei mari; HM – hegyi mari.

alapán a passzív szerkezeteknek is lehet evidenciális értelmezése (Aikhenvald 2004: 116–117), jelenlegi ismereteink alapján a mordvinban ez nem adatolható.

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2015. Evidentials: their links with other grammatical categories. *Linguistic Typology* 19/2: 239–277.
- Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, Robert M. W. 1998. Evidentials and Areal Typology: A Case Study from Amazonia. *Language Sciences* 20: 241–257.
- Agyagási Klára 2012. Language contact in the Volga–Kama Area. In: Kincses-Nagy Éva – Biacsi Mónika (eds.), *The Szeged Conference: proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics held on August 20–22, 2010 in Szeged*, Studia uralo-altaica 49. Szeged: Department of Altaic Studies 49. 21–37.
- Alhoniemi, Alho 2010. *Marin kielioppi*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bartens, Raija 1979. *Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugaaion infiniiittisten muotojen syntaksi*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bartens, Raija 1999. *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bartens, Raija 2000. *Permilasten kielten rakenne ja kehitys*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Bereczki Gábor 1998. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó. 179–205.
- Bereczki, Gábor 2002. *A cseremis nyelv történeti alaktana*. Studies in Linguistics of the Volga-Region, University of Debrecen Supplementum I. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Berta Árpád 1998. Tatar and Bashkir. In: Johanson, Lars – Csató, Á. Éva (eds.), *The Turkic Languages*. London/New York: Routledge. 283–300.
- Bradley, Jeremy – Gerson Klumpp – Helle Metslang 2022: TAM and evidentials. In: Bakró-Nagy Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 904–923.
- Brugman, Claudia M. – Macaulay, Monica 2015. Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19/2: 201–237.

- Burbiel, Gustav 2018. *Tatar Grammar*. Stockholm/Moscow: Institute for Bible Translation.
- Bybee, Joan – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994. *The Evolution of Grammar*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, Larry 1998. Cuvash. In: Johanson, Lars – Á. Éva Csató (eds.), *The Turkic Languages*. London/New York: Routledge. 434–452.
- Ferdinand de Haan. 2013. Semantic Distinctions of Evidentiality. In: Dryer, Matthew S. – Martin Haspelmath (eds.), *WALS Online* (v2020.3) [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7385533>
(elérhető: <http://wals.info/chapter/77>, utolsó hozzáférés: 2024-10-06.)
- Helinski, Eugene 2003. Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 156–167.
- Galkin, Ivan S. 1967. *Историческая морфология марийского языка*. PhD értekezés. Tallinn.
- Greed, Teija 2014. The expression of knowledge in Tatar. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, Robert M. W. (eds.), *The Grammar of Knowledge: A Cross-Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press. 69–88.
- Greed, Teija 2018. The Quotative in Bashkir. *Studia Orientalia Electronica* 6: 23–55.
- Greed, Teija 2019. *Evidentiality and related categories in four non-Slavonic languages of the Russian Federation: Bashkir, Even, Lezgi and Tatar*. PhD értekezés. Helsinki: Helsinki Egyetem.
- Hamari, Arja – Ajanki, Rigina 2022. Mordvin (Erzya and Moksha). In: Bakró-Nagy Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 392–431.
- Johanson, Lars 2003. Evidentiality in Turkic. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Robert M. W. Dixon, (eds.), *Studies in Evidentiality*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 273–290.
- Kangasmaa-Minn, Eeva 1998. Mari. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. London/New York: Routledge.
- Kelmakov, V. K. – Hännikäinen, Sara 1999. *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Keresztes László 2011. *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kozmács István 2008. *Az -šk- képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Krueger, John R. 1961. *Chuvash Manual*. Bloomington: Indiana University.
- Kubitsch Rebeka 2023. *Evidencialitás az udmurt nyelvben*. PhD értekezés. Szeged: SZTE.
- Kuznetsov, Nikolay 2022. Komi. In: Bakró-Nagy Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 487–506.
- Leinonen, Marja 2000. Evidentiality in Komi Zyrian. In: Johanson, Lars – Utas, B. (eds.), *Evidentials*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 419–440.
- Leinonen, Marja – Суранов, Јевгений А. [Цыпанов, Евгений А.] 2009. Эвиденциальность в коми языке (на материале модального перфекта). *Linguistica Uralica* 45/1: 23–35.
- Leinonen, Marja – Vilkkuna, Maria 2000. Past tenses in Permic languages. In: Dahl, Östen (szerk.) *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 497–514.
- Levitskaja, Lija 1976. *Историческая морфология чувашского языка*. Москва: Наука.
- Poppe, Nicholas 1963. *Tatar Manual*. Bloomington: Indiana University.
- Poppe, Nicholas 1964. *Bashkir Manual*. Bloomington: Indiana University.
- Saarinen, Sirkka 2022. Mari. In: Bakró-Nagy Marianne – Johanna Laakso – Elena Skribnik (eds.), *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. 432–470.
- Saraheimo, Mari 2022. The finite remote past tenses in Udmurt: From temporal to modal and pragmatic functions. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 67: 161–203.
- Saraheimo, Mari – Kubitsch, Rebeka 2023. Discourse-Interactional Functions of Udmurt *val* and *vylem*. *Linguistica Uralica* 59/2: 130–153.
- Savelyev, Alexander 2020. Chuvash and the Bulgharic languages. In: Martine Robbeets – Alexander Savelyev (eds.), *The Oxford Guide to the Transeurasian Languages*. Oxford: Oxford University Press. 446–464.

Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018. Evidentials in Uralic Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (ed.), *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press. 525–555.

Spets, Silja-Maija 2020. *Marin kielten menneen ajan tempusten evidentialisuus ja sen alustavaa vertailua tšuvassiin*. MA Thesis. Turku: University of Turku.

Spets, Silja-Maija 2023. Temporal perspective and its formal background: An explanation for aspectual synonymy between simple and analytic past tenses in Mari. *SUSA/JSFOu* 99: 275–318.

Szabó Ditta 2023. *Az evidencialitás történeti-tipológiai vizsgálata az udmurtban*. PhD értekezés. Budapest: ELTE.

Szerebrennyikov, V. A. [Серебренников, В. А.] 1960. *Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп*. Москва: Издательство академии наук СССР.

Szerebrennyikov, V. A. [Серебренников, В. А.] 1963. *Историческая морфология пермских языков*. Москва: Издательство академии наук СССР.

Tarakanov, I. V. [Тараканов, И. В.]. 2011. Каронкыл. In: Tyimerhanova, N. N. [Тимерханова, Н. Н.] (szerk.), *Удмурт кыллэн вераськонлюкеттодосэз (морфологияез)*. Ижевск: Удмурт университет издательство. 138–254.

Pallas expedíciójának manysi anyaga

Maticsák Sándor

Debreceni Egyetem

The great expedition of 1768–1774, the so-called Orenburg Expedition, gathered a wealth of information about Russia’s eastern landscapes, including ethnographic and linguistic material. In my previous studies I have dealt with the Mordvin, Mari and Udmurt vocabulary of the expeditions, in this paper I present the Mansi material of the expedition led by Peter Simon Pallas. In the description of travel (*Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs in den Jahren I–III.*), Pallas mentions the Mansi in two places. The first part of the second volume describes the Mansis. In the first part of the third volume, Pallas publishes a 53-word table with data on the Khanti, Mansi and Mordvin. The largest part of the vocabulary is made up of numerals, but there are also names for parts of the body, animals, natural formations, god, devil, human and man. Pallas classifies the Mansi data in the header of the glossary as Sosva, but gives no information about the data providers. Based on the linguistic data, it seems likely that he had a communicator(s) who spoke not only Sosva but also a Middle-Lozva dialect. The transcription of the Mansi words in the glossary is relatively good.

Kulcsszavak: Orenburgi expedíció, P. S. Pallas, szójegyzék, manysi, szoszvai dialektus

Keywords: Orenburg Expedition, P. S. Pallas, glossary, Mansi, Sosva dialect

1. Az orosz birodalom a 16–17. században délre és keletre is jelentősen kiterjesztette a határait. Az 1682-ben trónra került Nagy Péter cár fontosnak tartotta

a nagyra nőtt ország növény- és állatvilágának, földrajzi sajátosságainak feltérképezését, népeinek leírását. Ő még csak a német D. G. Messerschmidtet indította útra, de utódai, Anna és Erzsébet cárnők – a Péter által alapított Akadémia égisze alatt – már jól szervezett expedíciót küldtek Szibériába két német történész, G. F. Müller és J. E. Fischer vezetésével, akik 1733 és 1747 között a birodalom keleti végeiről gyűjtöttek rengeteg információt.

A következő nagy vállalkozásra 1768 és 1774 között került sor, ez a felfedezőút hivatalosan a Nagy akadémiai expedíció nevet kapta, de Orenburgi expedíció néven vált ismertté (habár a tudósok Orenburgnál lényegesen messzebbre jutottak). Az expedíció tevékenységéről részletesen szólok nemrég megjelent könyvemben (Maticsák 2024), itt csak a legfontosabb információkat adom közre. A kutatók öt csoportra oszlottak. Az első csoportot – és egyben az egész expedíciót a német Peter Simon Pallas vezette, a második részleget az orosz Ivan Ivanovics Lepjohin irányította. A harmadik egység irányítója a svéd Johann Peter Falck volt, akinek halála után a német Johann Gottlieb Georgi vette át a csapatot. A negyedik és ötödik részleget szintén két német tudós vezette, Samuel Gottlieb Gmelin és Johann Anton Gmelin. A csoportok ugyanúgy épültek fel, a vezetőn kívül helyet kapott bennük egy rajzoló, egy preparátor, egy vadász és néhány fiatal hallgató az akadémiáról (akik közül nem egy később maga is akadémikus lett).

A kutatók hatalmas utat tettek meg. Pallas a Középső- és Alsó-Volga-vidék feltérképezése után bejárta Baskíriát, az Urál vidékét, Szibéria déli részét, s eljutott egészen a kínai határig. Lepjohin részlege a Dél-Urál után észak felé fordult, a Fehér- és a Jeges-tenger partvidékén, majd a Baltikumban és Belorussziában gyűjtött. Falck egysége Jekatyerinburgig jutott, majd Asztrahany és Kazany környékén kutatót, Georgi egészen a Bajkál-tóig elment. Gmelin és Gmelin részlege a Kaukázusban gyűjtött.

Az expedíció a természettudományi adatok mellett rengeteg néprajzi anyagot is gyűjtött az ország távoli területein élő népek hiedelemvilágáról, életmódjáról, szokásaikról, s nem utolsósorban sok nyelvi anyaggal is gazdagodtak. A Volga-Káma-vidéket bejárva mordvin, mari, udmurt, tatár, csuvas, Asztrahany környékén kalmük, Szibériában tunguz, burját, ill. manysi és hanti szavakat, kifejezéseket jegyeztek fel. A szóanyag legnagyobb részét a hitvilág szóincse (istennevek, áldozatok leírása, imarészletek, ráolvasások) teszi ki, de jelentős a növény- és állatvilág leírása is.

Korábbi tanulmányaimban az expedíciók mordvin, mari és udmurt szóincset dolgoztam fel, jelen írásomban – az ünnepektől manysi kutatásai előtt tisztelegve – Pallas expedíciójának manysi anyagát mutatom be. Manysi szavak szerepelnek a többi utazó gyűjtéseiben is, de ezekre itt nem térek ki.

2. Peter Simon Pallas (1741–1811) Berlinben született, természettudományokat tanult szülővárosában, majd Halléban és Göttingenben. A hollandiai Leidenben doktorált, utána Angliában és Hágában dolgozott. 1767-ben, 26 évesen költözött Pétervárra, ahol professzorrá nevezték ki. Rendkívül sokoldalú tudós volt. Korszakalkotó műve a kétkötetes *Flora Rossica* (1784, 1788), melyben Oroszország 300 növényfaját írja le, valamint az ország állatvilágát bemutató *Zoographia rosso-asiatica*, amelyben 900 gerinces állatot rendszerezett, köztük mintegy 50 új fajt. Emellett publikált orvostudományi, geográfiai, történelmi könyveket és útleírásokat is. Nyelvészként is nagy hírnévre tett szert: nevéhez fűződik a *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa. Сравнительные словари всех языков и наречий* [Minden nyelv és nyelvjárás összehasonlító szójegyzékei] (1787, 1789), 200 nyelv adataival, nyelvenként 285 szóval. A szótárt később átdolgozta, ebben már 272 nyelv kapott helyet, köztük 30 afrikai és 23 amerikai is.

Pallas expedíciójának részletes leírása *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs in den Jahren 1768–1773* [Utazás Oroszország különböző tartományában 1768–1773 között] címmel látott napvilágot, három kötetben, 1771 és 1776 között. A mű nagyon nagy sikert aratott s nem sokkal később megjelent oroszul, franciául és angolul is. (Pallas életéről és munkásságáról: Kozlov 2001, Muravjov 1977, Schmidt 2018, Szokolov–Parnyesz 1987, Wegner 2008, Wendland 1992.)

3. Az útleírásban két helyen esik szó a manysikról, a második kötet első részében (2/1: 256–261) és a harmadik kötet első egységében (3/1: 57–58).

3.1. 1770 nyarán Pallas a Turja, Tagil, Vagran, Ljalja, Kakva, Szalda, Kolonga és Lobva folyók környékét járta be,¹ kis falvakat, vasfeldolgozó üzemeket és bányákat látogatott meg. Július 15-én a Vagran mentén felkeresett egy Tariatpual² nevű manysik lakta falut, náluk töltötte az éjszakát. Az ott látottakról részletesen beszámol könyvének második részében.

Szinte minden vogul³ kistermetű, írja Pallas, kerek arcuk a kalmükökére hasonlít. Hajuk hosszú, fekete vagy sötétbarna, ritkán szőke. A lányok a hajukat orosz szokás szerint copfban hordják. A férfiak szakálla gyér. A nők öltözete földig érő vastag vászonköntös. Megélhetésüket a vadászat biztosítja, és azért, hogy legyen elég

¹ A Turja (128 km), a Vagran (137), a Ljalja (242) és a Kakva (170) a Szoszva jobb oldali mellékfolyói; a Tagil (414) a Turja jobb oldali mellékfolyója; a Szalda (122) a Tagil jobb oldali mellékfolyója; a Kolonga (41) a Vagran bal oldali mellékfolyója; a Lobva (222) a Ljalja bal oldali mellékfolyója.

² Pallas valószínűleg a *paul* formát akarta közölni, vö. *paul* 'falu/Dorf' (MK 427), *pāʃl* 'Dorf' (Kann. 560a).

³ Pallas következetesen a *vogul* és *osztják* népvét használja.

vadászterületük, egymástól távol laknak az erdőben. Íjakkal vadásznak. Az elejtett állatok húsát levegőn szárítják vagy só nélkül füstölik. Fenyőmagokat, bogyókat gyűjtenek; lisztet, kenyeret az oroszoktól vesznek. Egészségesen táplálkoznak, de nem élnek nagyon sokáig. A gazdagoknak van tehene. Lovuk nincs, egyrészt a sok medve miatt, másrészt a mocsarakban, átjárhatatlan erdőségekben nem tudnak velük közlekedni.

Téli jurtaik négyszögletes alakúak, fából készülnek, az ajtó északra vagy keletre nyílik. Balra van egy alacsony kályha, a jurta közepén egy tűzhely, a füst egy lyukon át távozik, ott jön be a fény is. A harmadik falon van egy fekvőalkalmatosság, a negyediken egy ülőpad. A jurta mellett áll egy kis kunyhó, ott tárolják az edényeket, háztartási cikkeket, bölcsoket, amelyeket maguk készítenek nyírfából. Nyáron nyírfából ácsolt deszkakunyhókban élnek, velük laknak a háziállatok is. Az elviselhetetlen szúnyog- és bögölytámadások ellen állandóan füstölnék.

A hitükről nem tudok megbízható adatokat, írja Pallas, mert titkolóznak. Ugyan felvették a kereszténységet, de az ősi babona még nem tűnt el teljesen, hisznek a szellemekben. Bálványaiknak, melyek között vannak emberarcúak is, állatáldozatokat mutatnak be. A bálványokat magaslatokra, nagy fenyőfákra helyezik el. Pallas tudomást szerzett róla, hogy egy Sajtanka nevű patak mellett egy mészkőbarlangban az oroszok elől elrejtve egy áldozati hely működik.

Pallas a nyelvrokonságról és a vogul nyelvről is nyilatkozik: „Nyelvüknek, amennyire az elkészült szótárból⁴ látom, eredetileg sok közös vonása van a finnel. De többféle nyelvjárásuk van, és még a Szoszva menti vogulok is különböznek a Tura menti voguloktól a kiejtésükben, amely rövidebb és férfiasabb, valamint számos kifejezésben” (2/1: 260).⁵

A beszámolóban csak egy nyelvi adatot olvashatunk. Pallas leírja, hogy a táncokat csónak formájú, hathúros hárfaszerű hangszerrel kísérik, amit a zenész a térdén tart. Ez a hangszer a *Schongurt* (2/1: 259), vö. N *sāṅkwéltép*, *sāṅyultep*, LM *šāṅyultép*, *šāṅyultép*, LU, P *šāṅgwéltép* 'vogul hárfa/wogulische Harfe' (MK 528a), So *sāṅkβtap*, LO *sāṅkβltup*, LU *sāṅkultp* 'fünfsaitige wogulische Harfe; Dombra' (Kann. 768b), *саṅквылтан* 'струнный музыкальный инструмент' (BV 99), *сāṅквылтан* 'струнный инструмент' (RK 106).

⁴ Ez Fischer 40 nyelvű szótára lehetett, a *Vocabularium Sibiricum* (Maticsák 2016: 46–56, irodalommal).

⁵ „Ihre Sprache hat, so viel ich aus einem davon gefertigten Wörterbuche ersehen kann, ursprünglich vieles mit der finnischen gemein. Sie haben aber allerley Dialekte unter sich, und schon die Wogulen an der Soswa unterscheiden sich in der Aussprache sowohl, welche kürzer und männlicher ist, als auch in vielen Ausdrücken von den Wogulen an der Tura.”

3.2. Pallas részlegében három fiatal akadémiai hallgató is helyet kapott, Anton Valter, Vaszilij Zujev és Nyikolaj Szokolov (utóbbi kettő később akadémikus lett). Szokolov elutazott egészen a kínai határig, Zujev pedig Nyugat-Szibériába.

Zujev (1754–1794) nagyon fiatalon, már 14 évesen (!) bekerült Pallas részlegébe az akadémia gimnáziumának tanulójaként. Az expedícióból hazatérve tudományos pályára lépett, Leidenben és Strasbourghban tanult természettudományokat, majd 1778-ban Pétervárott akadémikus lett. 1781-ben a Dnyeper és a Krím térségébe ment új expedícióra. A megpróbáltatások felőrölték a szervezetét, 40 évesen elhunyt. Fő munkája a *Путешественныя записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году* [Vaszilij Zujev úti feljegyzései Szentpétervártól Herszonig, 1781–1782] (1787). Részt vett a népiskolai tantervek kidolgozásában és a francia Buffon természettudományi enciklopédiájának (*Histoire naturelle générale et particulière*) fordításában. Ő fordította oroszra Pallas útinaplójának harmadik kötetét. (Zujevról I. Fradkin 1948.)

Az akkor még csak 17 éves Zujev 1771-ben, Pallas részlegéből kiválva, önállóan utazott el Nyugat-Szibériába. Eljutott Berjozovba, Obdorszkba, az Ob torkolatához, majd felment egészen a Jeges-tenger partjáig. Néprajzi megfigyeléseit és nyelvi anyagát Pallas beépítette a könyvébe, a forrás megjelölésével.⁶

Pallas, részben tehát Zujev, részben a saját tapasztalatai alapján részletes beszámolót ad a Berjozov, Obdorszk és Szamarovo környéki hantikról (3/1: 14–66). Leírja külsejüket, ruházatukat, életkörülményeiket, lakásviszonyaikat, házassági és esküvői szokásaikat, és röviden beszámol hitvilágukról is. Hosszasan ír a vadászatról és a halászatról. A nyelvrokonságról is állást foglal: „Az obi osztjások nyelve, mint már másoktól tudjuk, rokona a finn[ségi] vagy csúd nyelveknek, és legszorosabban a vogulnak. A régióktól függően különböző dialektusok léteznek, és a Berezov fölöttiek, akik a vogulokkal határosak, kevert nyelvet beszélnek. A távolabbi finn nyelvjárások közül egyik sem hasonlít jobban az osztjákhoz, mint a mordvin” (3/1: 56).⁷ Ugyanebben a fejezetben (66–78) Pallas a térség szamojed lakosságát is

⁶ „Im Januar langte der Student Zujev in Krasnojarsk bey mir an, welcher im verwichnen Sommer eine Reise längst dem Ob, bis ans Eißmeer gethan hatte. Ich will also hier aus seinen Bemerkungen und Papieren einen Auszug geben.” [Januárban érkezett hozzám Krasnojarszkba Zujev diák, aki tavaly nyáron az Ob mentén utazott a Jeges-tengerig. Szeretnék itt az észrevételeiből és feljegyzéseiből kivonatot adni.]

⁷ „Die Sprache der Obischen Ostjaken ist, wie man schon aus andern weiß, mit den finnischen oder tschudischen Sprachen, und am allernächsten mit der wogulischen verwandt. Es gibt auch nach den Gegenden verschiedene Mundarten, und die oberhalb Beresof mit den Wogulen gränzende reden sonderlich eine sehr vermischte Sprache. – Unter den entferntern finnischen Mundarten hat keine mit der Ostjakischen mehr ähnliches, als die morduanische” (3/1: 56).

bemutatja, hasonló tematika alapján, valamint hosszan szól az Ob melletti népek halász- és vadász kultúrájáról (79–93).

A hantik és a szamojédok részletes leírása mellett itt a szövegben néhány hanti és szamojéd szó is szerepel, elsősorban állatnevek (főleg halnevek) és egy-két szó a hitvilág szókincséből. Emellett Pallas közread egy 53 szóból álló táblázatot, amelyben hanti, manysi és mordvin adatok szerepelnek (3/1: 57–58). A hantiknál két dialektust nevez meg, a Berjozovtól délre és északra esőt, a mordvinoknál nem ad meg aldialektust, csak „volgai”-nak minősíti. A manysiktól a későbbi irodalmi nyelv alapjául szolgáló szoszvai adatokat közöl. Ez a megállapítása nem pontos (l. lentebb).

Az alábbiakban a szólista manysi anyagát mutatom be. A címszó elején Pallas adatát és annak német jelentését adom meg, ezt követi az orosz átírás (erről l. lentebb). Az adatokat betűhíven közlöm, a nagybetűs írásmódot is megtartom. Ezután a Munkácsi–Kálmán-szótár (MK) szoszvai (N) és középső-lozvai (LM) adata áll, majd lapszámmal utalok Szilasi szójegyzékére (ez Munkácsi Vogul népköltési gyűjteményének anyagát dolgozta fel) és a Kannisto 20. század eleji gyűjtéséből nemrég megjelent szótárra. Indokolt esetben Kálmán Béla crestomathiájának szójegyzékéből is közlök adatokat. Az oroszországi szótárak közül Balangyin–Vahruseva (BV) és Rombangyjeva–Kuzakova (RK) manysi–orosz szótárának adatait adom meg (mindkét szótár a szoszvai irodalmi nyelvre épül, adataik alapvetően megegyeznek, de a modernebb szótár már jelöli a magánhangzók hosszúságát). Ahlqvist szójegyzékét nem dolgoztam fel, mert abban nincs jelölve a nyelvjárási hovatartozás (és amúgy is javarészt kondai anyagot tartalmaz). A számnevekhez felhasználtam Honti László monográfiájának adatait is.

A szókincs legnagyobb részét a számnevek alkotják (húsz szó). Az anyagban van hat testrésznév, négy állatnév, valamint természeti képződmények, térszínformák megnevezése, két vadászattal kapcsolatos szó (nyíl, íj), természetfeletti lények (isten, ördög), az ember és a férfi megnevezése.

Pallas útleírása nagyon hamar megjelent oroszul is (*Путешествие по разным провинциям Россійской имперіи*), az első kötet már 1773-ban napvilágot látott, a második 1786-ban, a harmadik 1788-ban hagyta el a nyomdát. A harmadik kötet fordítója, mint fentebb említettem, az a Zujev volt, aki gimnazista korában Pallas csoportjának tagjaként az obi-ugorok és a szamojédok földjén járt. A német címszó után megadom az orosz formákat is (a szójegyzék az orosz kiadás 75–77. oldalán található).

(1) Аекu 'Eins' – еку 'одинъ'

N akw, LM äkw 'egy/ein' (MK 28a; vö. Szil. 5, Kann 23b, Honti 75); акв 'один' (BV 12, RK 11).

- (2) **Kytti** 'Zwey' – *кутти* 'два'
 N, LM *kit* 'két/zwei' (MK 215ab, vö. Szil. 50, Kann. 396a, Honti 84); *кут* 'два' (BV 38, RK 44). A *kytti* a számnév dualisi alakja lehet, vö. *kitij* 'kettő' (MK 215b), *кутыг* 'два; двойка' (BV 38, RK 44).
- (3) **Chorum** 'Drey' – *хорумъ* 'три'
 N *χūrēm*, LM *khūrēm*, *khuorēm* 'három/drei' (MK 127a, vö. Szil. 30, Kann. 352b, Honti 90); *хурум* 'три' (BV 144), *хūrум* (RK 153).
- (4) **Nilá** 'Vier' – *ниле* 'четыре'
 N, LM *nilá* 'négy/vier' (MK 361b, vö. Szil. 76, Kann. 536a, Honti 92); *нила* 'четыре' (BV 63, RK 71).
- (5) **Att** 'Fünf' – *аттъ* 'пять'
 N *at*, LM *āt* 'öt/fünf' (MK 54b, vö. Szil. 9, Kann. 127b, Honti 93); *ат* 'пять' (BV 18, RK 16).
- (6) **Chot** 'Sechs' – *хотъ* 'шесть'
 N *χāt*, LM *khōt* 'hat/sechs' (MK 112b, vö. Szil. 27, Kann. 386b, Honti 99); *хот* 'шесть' (BV 140), *хōт* 'шесть' (RK 150).
- (7) **Sfatt** 'Sieben' – *затъ* 'семь'
 N *sāt*, LM *soāt*, *sāt* 'sieben/hét' (MK 534b, vö. Szil. 115, Kann. 808b, Honti 103); *сам* 'семь' (BV 101), *cām* (RK 107).
- (8) **Njulolau** 'Achte' – *нюлолау* 'восемь'
 N *ńóləlow*, LM *ńəllou* 'nyolc/acht' (MK 366a, vö. Szil. 77, Kann. 533a, Honti 111); *нёлов* 'восемь' (BV 61), *нёлов*, *нёлову* (RK 70).
- (9) **Ondolau** 'Neun' – *ондолау* 'девять'
 N *ántəllow*, *ontollou*, LM *ántəllou* 'kilenc/neun' (MK 386a, vö. Szil. 84, Kann. 71a, Honti 178); *онтолов* 'девять' (BV 12), *онтолов*, *онтолу* (RK 79).
- (10) **Lu** 'Zehn' – *лю* 'десять'
 N, LM *low*, *lāu* 'tíz/zehn' (MK 270b, vö. Szil. 61, Kann. 401a, Honti 120); *лов* 'десять' (BV 46, RK 55).
- (11) **Chufu** 'Zwanzig' – *кузу* 'двадцать'
 N *χus*, *χūs*, LM *khūs*, *khus* 'húsz/zwanzig' (MK 129a, vö. Szil. 30, Kann. 367b, Honti 127); *хус* 'двадцать' (BV 145, 152).
- (12) **Woat** 'Dreyßig' – *воатъ* '30'
 N *vāt*, LM *vət*, *vəāt* 'harminc/dreissig' (MK 721a, vö. Szil. 154, Kann. 177b, Honti 182); *ват* 'тридцать' (BV 22), *vāt* (RK 22).

- (13) **Naliman** 'Vierzig' – *налиманъ* '40'
 N *nalimān*, LM *nālmēn* 'negyven/vierzig' (MK 327a, vö. Szil. 72, Kann. 503a, Honti 183), *naliman* (Kálmán 107); *налиман* 'сорок' (BV 59), *налыман* (RK 68).
- (14) **Ampan** 'Funfzig' – *ампанъ* '50'
 N *atpēn*, *atpān*, LM *ātpēn* 'ötven/fünfzig' (MK 55a, vö. Szil. 10, Kann. 128a, Honti 183), *atpan* (Kálmán 99); *атпан* 'пятьдесят' (BV 19, RK 16).
- (15) **Chotpan** 'Sechzig' – *хотпанъ* '60'
 N *χātpēn*, LM *khōtpēn* 'hatvan/sechzig' (MK 112b, vö. Kann. 386b, Honti 183), *χōtpan* (Kálmán 101); *хотпан* 'шестьдесят' (BV 141), *хōтпан* (RK 150).
- (16) **Sadolum** 'Siebzig' – *садолутъ* '70'
 N *sāt-lou*, LM *sāt-lāu*, *soāt-lāu* 'hetven/siebzig' (MK 534b, vö. Kann. 809a); *сатлов* 'семьдесят' (BV 101), *сātлов* (RK 107).
- (17) **Njulfchat** 'Achzig' – *ньюлшатъ* '80'
 N *ńolsāt* 'nyolcvan/achtzig' (MK 366b, vö. Szil. 77, Kann. 533a, Honti 184); *нѣлсат* 'восемьдесят' (BV 62), *нѣлсāt* (RK 70).
- (18) **Ondolfchot** 'Neunzig' – *ондолшотъ* '90'
 N *āntēlsāt* 'kilencven/neunzig' (MK 386a, vö. Kann. 71a, Honti 184); *онтырсаг* 'девяносто' (BV 72), *онтырсаг* (RK 80).
- (19) **Schott** 'Hundert' – *шотъ* '100'
 N *sāt*, LM *šēt*, *šōāt* 'száz/hundert' (MK 535a, vö. Szil. 115, Kann. 808a, Honti 124); *сат* 'сто' (BV 72), *сāt* (RK 107).
- (20) **Schodara** 'Tausend' – *шодора* '1000'
 N *sāter*, *sātera*, LM *šoātēr*, *šōtēr* 'ezer/tausend' (MK 566b, vö. Szil. 126, Kann. 813b, Honti 126); *сотыр* 'тысяча' (BV 107), *сōтур* (RK 112).
- (21) **Torom** 'Gott' – *торомъ* 'Богъ'
 N *tārēm*, LM *tōrēm* 'isten/Gott' (MK 657b, vö. Szil. 141, Kann. 934a); *торум* 'бог' (BV 122), *тōрум* (RK 127).
- (22) **Kul** 'Teufel' – *куль* 'дьяволъ'
 N *kuł*, *χuł*, LM *khul* 'ördög/Teufel' (MK 222a, vö. Szil. 51, Kann. 288b, 301b); *куль* 'чѣрг' (BV 41).
- (23) **Numi** 'Himmel' – *нуми* 'небо'
 N *numi* 'felső/das obere' (MK 346a, vö. Szil. 80, Kann. 504a); *нуми* 'верхний' (BV 65, RK 76). Pallas itt 'menny' jelentést adott meg, l. még *Numi-Tārēm* 'főisten/Hauptgott'.

- (24) **Tull** 'Wolke' – *туль* 'облако'
N, LM *tul* 'felhő/Wolke' (MK 675b, vö. Szil. 145, Kann. 895b); *тул* 'облако' (BV 125, 129).
- (25) **Wot** 'Wind' – *вотъ* 'вѣтръ'
N *vōt*, LM *vuot* 'szél/Wind' (MK 741a, vö. Szil. 158, Kann. 178a); *вот* 'ветер' (BV 26), *вѣт* (RK 27).
- (26) **Tuit** 'Schnee' – *туитъ* 'снѣгъ'
N *tūjt*, LM *tujt* 'hó/Schnee' (MK 674b, vö. Szil. 145, Kann. 878b); *туйт* 'снег' (BV 124), *туйт* (RK 129).
- (27) **Chodel** 'Sonne' – *коделъ* 'солнце'
N *χātāl*, LM *khâtél*, *khōtél* 'nap/Sonne' (MK 112b, vö. Szil. 27, Kann. 392b); *хотал* 'солнце' (BV 140), *хѣтал* (RK 150).
- (28) **Jungop** 'Mond' – *юнгопъ* 'мѣсяць'
N *jānχēp*, LM *joānχhēp*, *jōnχhēp* 'hold/Mond' (MK 173a, vö. Szil. 42, Kann. 225a); *ѣххун* 'луна' (BV 30).
- (29) **Ula** 'Feuer' – *уле* 'огонь'
N *ulā* 'tűz/Feuer' (MK 694b, vö. Szil. 148, Kann. 149b); *уля* 'огонь' (BV 129, RK 134).
- (30) **Wity** 'Wasser' – *виты* 'вода'
N *vit*, LM *wüt* 'víz/Wasser' (MK 727b, vö. Szil. 155, Kann. 182b); *вум* 'вода' (BV 23, RK 24).
- (31) **Ja** 'Fluß' – *я* 'река'
N, LM *jā* 'folyó/Fluß' (MK 140a, vö. Szil. 35, Kann. 186a); *я* 'река' (BV 150),/(RK 164).
- (32) **Maráwitor** 'See' – *марѣвиторъ* 'озеро'
N *tarawī*, LM *mārāu*, *mārāw* 'kerek, egész/rund, ganz' (MK 301b), *tūr*, *tur*, LU *tor* 'tó/See' (MK 683a, vö. Szil. 154), I. *mārāu tūr* 'runder See' (MK 301b), So. *marāfi tūr* 'runder, abflussloser See' (Kann. 480a), *тур* 'озеро' (BV 126, RK 130). A Pallas által megadott jelentés nem pontos.
- (33) **Tjchāris** 'Meer' – *чарисъ* 'море'
N *sārés*, *sāris*, LM *sārés* 'tenger/Meer' (MK 590a, vö. Szil. 114, Kann. 793a); *сярысь* 'море' (BV 113), *сярысь* (RK 119).

- (34) **Mag** 'Erde' – *магъ* 'земля'
 N *mā*, LM *mā* 'föld/Erde' (MK 288a, vö. Szil. 63, Kann. 452a), vö. instr. *māyel*,
 dual. *māyūy-* (MK 288a); *ма* 'земля' (BV 50), *mā* (RK 61).
- (35) **Niltyg** 'Berg' – *нитыгъ* 'гора'
 Talán összekapcsolható a N *ńiltāṅ* ~ *ńiltāṅ* 'sziklapart/Felsenufer' (MK 362b),
ńiltāṅ 'hohes steiles Sandiufer, Uferabhang' (Kann. 538a), *нитыгау* 'яр' (BV 63,
 RK 72) szóval.
- (36) **Achtyfch** 'Stein' – *ахтышъ* 'камень'
 N *āχwtēs*, LM *əχwtēs*, *əχwtēs* 'kő/Stein' (MK 24b, vö. Szil. 5, Kann. 33b); *ахвмас*
 'камень' (BV 20), *āχвмас* (RK 20).
- (37) **Ker** 'Eisen' – *керъ* 'желѣзо'
 N, LM *kēr* 'vas/Eisen' (MK 208a, vö. Szil. 49, Kann. 345a); *кер* 'железо' (BV 36),
кѣр (RK 43).
- (38) **Elymchols** 'Mensch' – *элимхольсъ* 'человѣкъ'
 N *ēlēm-χālēs*, LM *ilēmkhāls* 'ember/Mensch' (MK 64b, vö. Szil. 14, Kann. 49a);
элмхолас 'человек' (BV 147), *ēлмхōлас* (RK 153).
- (39) **Chum** 'Mann' – *хумъ* 'мущина'
 N *χum*, LM *khum* 'ember, férfi/Mensch, Mann' (MK 122b, vö. Szil. 29, Kann.
 306a); *хум* 'мужчина' (BV 143, RK 151).
- (40) **Schem** 'Auge' – *шемъ* 'глазь'
 N *sam*, LM *šām* 'szem/Auge' (MK 521b, vö. Szil. 112, Kann. 749a); *сам* 'глаз'
 (BV 98, RK 103).
- (41) **Pel** 'Ohr' – *пель* 'ухо'
 N *pāl*, LM *pāl* 'fül/Ohr' (MK 409b, vö. Szil. 90, Kann. 588a); *паль* 'ухо' (BV 76,
 RK 83).
- (42) **Pitmi** 'Lippen' – *питми* 'губы'
 N *piṭmi*, LM *piṭtēm* 'ajak/Lippen' (MK 444b, vö. Szil. 97); *пительми* 'губа' (BV 82,
 RK 90).
- (43) **Nelom** 'Zunge' – *неломъ* 'язык'
 N *ńelm*, LM *ńilm*, *ńilēm* 'nyelv/Zunge' (MK 360a, vö. Szil. 75, Kann. 537a), *ńēlāt*
 (Kálmán 108); *нелм*, *нелум* 'язык' (BV 61), *нѣлм*, *нѣлум* (RK 70).
- (44) **Wysi** 'Männliche Theile' – *выси* 'мужескія дѣтородныя части'
 N *vošiy*, LM *vāši* 'hímvessző/männliches Glied' (MK 739b, vö. Kann. 120b).

- (45) **Non** 'Weibliche Theile' – *нонѣ* 'женскія дѣтородныя части'
N *nān*, LM *nōn* 'női szemérem/Vulva' (MK 341a, vö. Kann. 507b).
- (46) **Wofch** 'Stadt' – *вошь* 'городъ'
N *ūs*, LM *ūš*, *uš*, *uoš* 'város/Stadt' (MK 705a, vö. Szil. 151, 158, Kann. 106a); *yc* 'городъ' (BV 131), *uc* (RK 136).
- (47) **Kol** 'Hütte' – *колъ* 'изба'
N *kwol*, LM *kwāl* 'ház, kunyhó/Hütte' (MK 234a, vö. Szil. 53, Kann. 288b), *kol* (Kálmán 104); *кол* 'домъ' (BV 38, RK 45).
- (48) **Náll** 'Pfeil' – *налъ* 'стрѣла'
N *nāl*, LM *nāl*, *nāl* 'nyíl/Pfeil' (MK 351a, vö. Szil. 71, Kann. 530a); *нял* 'стрела' (BV 68), *нял* (RK 78).
- (49) **Jugyt** 'Bogen' – *югитъ* 'лукъ'
N *jāut*, LM *jāit* 'íj/Bogen' (MK 180a, vö. Szil. 44, Kann. 195b); *ѣвт* 'лукъ' (BV 28), *ѣвт* (RK 35).
- (50) **Chul** 'Fisch' – *хулъ* 'рыба'
N *χul*, LM *khul* 'hal/Fisch' (MK 117b, vö. Szil. 28, Kann. 285a); *хул* 'рыба' (BV 142), *хул* (RK 152).
- (51) **Aemb** 'Hund' – *ѣмбъ* 'собака'
N *āmp*, LM *oāmp* 'kutya/Hund' (MK 38b, vö. Szil. 7, Kann. 61b); *амп* 'собака' (BV 16), *āмп* (RK 18).
- (52) **Purnewoi** 'Wolf' – *пурневой* 'волкъ'
A farkas egyik megnevezése a szoszvai és a középső-lozvai nyelvjárásban *purn-uj*, szó szerint 'harapó-állat' (MK 691a), l. még *sāli purn-uj* 'rénszarvas-harapó-állat' (MK 483b, 520a, Kann 736b), vö. *sāli* 'rénszarvas/Rentier', *puri* 'harap/beißen', *uj* 'vad, állat/Wild, Tier' (MK 483a, 519b, 688b, l. még Szil. 112, Kann 624a), l. még *сали пурнэ уй* 'волк' (BV 98), *сали пурнэ ий* (RK 191).
- (53) **Tōrog** 'Bär' – *торогъ* 'медвѣдь'
N *tārāuw*, *tōrow*, LM *tōrwé* 'medve/Bär' (MK 662a, vö. Szil. 142, Kann. 941a); *торев* 'медведь' (BV 122), *tōрев* (RK 127)

Nyelvjárási megjegyzések. Pallas a szójegyzék fejlécében a manysi adatokat szoszvainak minősíti. Adatainak egy része valóban szoszvainak tűnik, egy része viszont inkább a középső-lozvai dialektushoz áll közel (előbbi az északi, utóbbi a nyugati nyelvjárás csoport része). Mivel a szójegyzék adatai javarészt az alapszókinszbe tartoznak, nagy nyelvjárási ingadozás nem figyelhető meg, de az *s/š*

megfelelés, illetve néhány első szótagi magánhangzó viselkedése alapján a következőket lehet óvatosan kijelenteni (a képet árnyalja a lejegyzés bizonytalansága):

A szavak egy részéről nem lehet megállapítani a nyelvjárási hovatartozást:

Pallas	szoszvai	középső- lozvai	Pallas	szoszvai	középső- lozvai
<i>ja</i>	<i>jā</i>	<i>jā</i>	<i>chum</i>	<i>χum</i>	<i>khum</i>
<i>ker</i>	<i>kēr</i>	<i>kēr</i>	<i>jungop</i>	<i>jā̄nχēp</i>	<i>jōnkhēp</i>
<i>kytti</i>	<i>kit</i>	<i>kit</i>	<i>kul</i>	<i>kuł, χul</i>	<i>khul</i>
<i>lu</i>	<i>low, låu</i>	<i>low, låu</i>	<i>non</i>	<i>nā̄n</i>	<i>nōn</i>
<i>nilá</i>	<i>ńilā</i>	<i>ńilā</i>	<i>ondolau</i>	<i>ontollou</i>	<i>āntellou</i>
<i>tull</i>	<i>tul</i>	<i>tul</i>	<i>sadolum</i>	<i>sāt-lou</i>	<i>soāt-lāu</i>
<i>chodel</i>	<i>χātāl</i>	<i>khātél</i>	<i>sfatt</i>	<i>sāt</i>	<i>sāt</i>
<i>chorum</i>	<i>χūrēm</i>	<i>khūrēm</i>	<i>tfchāris</i>	<i>šārés, šāris</i>	<i>šārés</i>
<i>chot</i>	<i>χāt</i>	<i>khōt</i>	<i>torom</i>	<i>tārēm</i>	<i>tōrēm</i>
<i>chufu</i>	<i>χus, χūs</i>	<i>khūs, khus</i>	<i>tuit</i>	<i>tūjt</i>	<i>tujt</i>
<i>chul</i>	<i>χul</i>	<i>khul</i>			

Szozsvainak tűnik:

Pallas	szoszvai	k.-lozvai	Pallas	szoszvai	k.-lozvai
<i>ampan</i>	<i>atpan</i>	<i>ātpēn</i>	<i>nelom</i>	<i>ńelm, ńēlām</i>	<i>ńilm, ńilēm</i>
<i>att</i>	<i>at</i>	<i>āt</i>	<i>pitmi</i>	<i>piťmi</i>	<i>piťtēm</i>
<i>chotpan</i>	<i>χōtpan</i>	<i>khōtpēn</i>	<i>tōrog</i>	<i>tārāuw, tōrow</i>	<i>tōrwē</i>
<i>kol</i>	<i>kol, kwol</i>	<i>kwāl</i>	<i>ulá</i>	<i>ulā</i>	<i>∅</i>
<i>naliman</i>	<i>naliman</i>	<i>nālmēn</i>	<i>wot</i>	<i>vōt</i>	<i>vuot</i>
<i>njulolau</i>	<i>ńolēlow</i>	<i>ńellou</i>			

Középső-lozvainak tűnik (főként a palatális magánhangzó és az *š* miatt):

Pallas	szoszvai	középső-lozvai	Pallas	szoszvai	középső-lozvai
<i>schem</i>	<i>sam</i>	<i>šäm</i>	<i>aeku</i>	<i>akw</i>	<i>äk^w</i>
<i>schodara</i>	<i>sā[̄]tēra</i>	<i>šoātēr, šōtēr</i>	<i>nā^l</i>	<i>nāl</i>	<i>nāl</i>
<i>schott</i>	<i>sāt</i>	<i>šēt, šēät</i>	<i>pel</i>	<i>pal^l</i>	<i>pāl^l</i>
<i>achtyfch</i>	<i>āχwtēs</i>	<i>ōχwtēš</i>	<i>elymchols</i>	<i>ēlēm-χālēs</i>	<i>ilēm^hhāls</i>
<i>wofch</i>	<i>ūs</i>	<i>ūš, uš, uoš</i>	<i>wity⁸</i>	<i>vit</i>	<i>wūt</i>
			<i>woat</i>	<i>vāt</i>	<i>vōt, voät</i>

Pallas útleírásában nem ad információt az adatközlőiről. A nyelvi adatok alapján valószínűnek látszik, hogy nemcsak szoszvai, hanem középső-lozvai dialektust beszélő adatközlője/adatközlői is volt(ak).

Ortográfiai megjegyzések. A szójegyzék manysi szavainak lejegyzése viszonylag jó. Kis korpuszról lévén szó csak a főbb tendenciákat lehet kiemelni (a lejegyzés bizonytalansága és a nyelvjárási ingadozás szem előtt tartásával):

– A **magánhangzó hosszúságát** csak kétszer jelölte Pallas: *tōrog* [tōrow], *tʃchāris* [šāriš], több esetben azonban nem. A nyelvjárási bizonytalanság miatt nehéz megállapítani, milyen hangot hallhatott Pallas, de valószínűleg hosszú volt a magánhangzó a *chorum*, *ja*, *ker*, *mag*, *non*, *torom* szavakban.

– Pallas két ízben jelölte a szóeleji *n* hang **palatalizációját** (*njulolau* [nólélow], *njulfchat* [nólsät]), nyolc szóban azonban nem. A szó elején: *naell* [nāl], *nelom* [nelm], *nilae* [nilä]; szó belsejében: *pitmi* [pitmi], *ulae* [ulä]; szó végén: *kul* [ku^l], *pel* [päl^l], *tʃchāris* [šāriš].

– A manysiban nincsenek **zöngés zárhangok**, ennek ellenére a korpuszban néhány esetben **d** betű szerepel: *chodel* [χātäl], *sadolum* [sät-lou], *schodara* [sātēra]. Következetes a nazális + zöngétlen zárhang **mb**, **nd** jelölése: *aemb* [ämp], *ondolau* [ántéllow, ontollou], *ondolfchot* [ántélsät].

– A szóvégi [l] és [t] hangot Pallas néhol **geminátával** jegyezte le: *att* [at], *naell* [nál], *schott* [šöt], *sfatt* [sät], *tull* [tul], de az esetek többségében nincs gemináció, pl. *chot* [χät], *chul* [χul], *njulfchat* [nólsät], *woat* [vāt], *wot* [vöt].

⁸ Amennyiben a szóvégi *y*-nal a palatalizációt próbálta jelölni Pallas.

– A [χ] hang jele következetesen **ch**: *chorum* [χürém], *chot* [χât], *chum* [χum], *chul* [χul], *chufu* [χus], *chotpan* [χâtpén], *elymchols* [ëlémχâlés].

– Az **sch**/**fch** betűkombináció használata következetes, [š] hangot jelöl: *schem* [šäm], *schodara* [šõtèr], *schott* [šèt], *achtyfch* [õχwtèš], *wofch* [uoš]. L. még *tfchāris* [šāriš].

– Pallas a szójegyzék mordvin részében a szóeleji palatalizációt **sf**- mássalhangzókapcsolattal jelölte: *sfifim* [šíšem] 'hét', *sfiada* [šado] 'száz', *sfilmá* [šelme] 'szem' (Maticsák 2024: 308). A manysi anyagban, a 'sieben' címszó sorában a *sfatt* forma szerepel, de a számnévnek sem a Munkácsi–Kálmán, sem a Kannisto-féle szótár nem adatozza palatálissal kezdődő alakját egyik nyelvjárásban sem.

– A korpuszban csak két esetben találhatunk egyértelmű íráshibát: *ampan* [atpén], *sadolum* [sätlou, sätlow].

Az orosz fordítás szóanyaga javarészt a német eredeti betűhív átirata, eltérés csak az alábbi helyeken van:

– zöngétlen szibiláns helyett zöngés szerepel: *satt* ~ *затѣ*, *chusu* ~ *кузу*;

– szóvégi hosszú gemináta helyett, helyesen, rövid mássalhangzó áll: *naell* ~ *налѣ*, *sfatt* ~ *затѣ*, *schott* ~ *шотѣ*, *tull* ~ *тулѣ*;

– a palatalizáció jelölése helyes: *kul* ~ *куль*, *nell* ~ *нелѣ*; de ugyanakkor van két helytelen is: *lu* ~ *лю*, *elymchols* ~ *элимхалѣсѣ*;

– a németben az **ae** betűkapcsolat általában [ä] hangot jelöl (ez a nyelvjárási ingadozások miatt bizonytalan), ezt az orosz verzióban **e** és **ѣ** betűvel adják vissza: *еку*, *ниле*, *уле*; *марѣвиторѣ*, *ѣмбѣ*;

– a német szövegben *sadolum* alak szerepel, valószínűleg *sadoluw* helyett, az orosz változatban *садолумѣ* áll.

*

A manysi nyelv nem bővelkedik korai írásos emlékekben. Az első szórványok a 16–17. századi orosz szövegekben bukkantak fel. 1725-ben Messerschmidt 41 szavas (kéziratban maradt) szójegyzéket állított össze, majd Strahlenberg kapitány *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* című, 1730-ban megjelent művében adott közre 25 manysi szót. 1736-ból származik I. Kurojedov kéziratos manysi szójegyzéke pár tucat szóval. Fischer negyven nyelvű szótárának, a *Vocabularium Sibiricum*-nak háromszáz szavas manysi anyaga van. Kéziratos formában maradt

fenn egy 286 címszót tartalmazó, latin betűkkel lejegyzett latin–manysi–hanti szótár, amelybe több nyelvjárás anyagát is beledolgozták, ill. egy latin–manysi szótár 1775-ből és egy rövid manysi szótár orosz megfelelőikkel 1785-ből (Gulya 1958; Kálmán 1976: 14–16; Rombangyjeva 1976: 233–234).

A terjedelmesebb nyelvemlékek csak a 19. században láttak napvilágot, ezért is értékesek a 18. századból származó adatok.

Irodalom

BV = Balangyin, A. Ny. – Vahruseva, M. P. [Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П.] 1958. *Мансийско–русский словарь*. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство, Ленинградское отделение.

Fradkin, N. G. [Фрадкин, Н. Г.] 1948. *Путешествия И. И. Лепехина, Н. Я. Озерецковского, В. Ф. Зуева*. Москва, Географгиз.

Gulya János 1958. Egy 1736-ból származó manysi nyelvemlék. *Nyelvtudományi Közlemények* 60: 41–45.

Honti, László 1993. *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kálmán Béla 1976. *Chrestomathia Vogulica*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kann. = Kannisto, Artturi 2013. *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto, bearbeitet von Vuokko Eiras, herausgegeben von Arto Moisio. Helsinki. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten keskus.

Kozlov, Sz. A. [Козлов, С. А.] 2001. *Россия, открывшаяся миру: академические экспедиции 1768–1774 гг.* Санкт-Петербургский университет, Санкт-Петербург. <http://old.journal.spbu.ru/2001/29/23.html> (2024. október 14.)

Maticsák Sándor 2016. *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Maticsák Sándor 2024. *Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

MK = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt von Bernát Munkácsi. Geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Muravjov, V. B. [Муравьев, В. Б.] 1977. *Дорогами российских провинций: путешествие Петра-Симона Палласа*. Москва: Мысль.

Pallas, Peter Simon 1771–1776. *Reise durch verschiedene Provinzen des Rußischen Reichs I–III*. St. Petersburg.

Pallas, Peter Simon 1773–1788. *Путешествие по разным провинциям Российской государства*. Санкт-Петербург.

RK = Rombangujeva, Je. I. – Kuzakova, Je. A. [Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А.] 1982. *Мансийско–русский и русско–мансийский словарь*. Ленинград: Просвещение.

Rombangujeva, Je. I. [Ромбандеева, Е. И.] 1976. Обско-угорские языки. Введение. Мансийский язык. In: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Реден, Карой (отв. ред.), *Основы финно-угорского языкознания 3. Марийский, пермские и угорские языки*. Москва: Наука. 229–238.

Schmidt, Gerhard 2018. *Von der „Entdeckung“ zur „Erforschung“*. Peter Simon Pallas' *Sibirien-Expedition (1768–1774) und ihre wissenschaftliche Auswertung*. München: GRIN Verlag.

Szil. = Szilasi Móric 1896. *Vogul szójegyzék*. Budapest: Franklin Nyomda.

Szokolov, V. Je. – Parnyesz, Ja. A. [Соколов, В. Е. – Парнес, Я. А.] 1987. Пётр Симон Паллас – основатель отечественной зоологии (к 175-летию издания *Zoographia Rosso-Asiatica*). *Вопросы истории естествознания и техники* 1987/2: 118–127.

Wegner, Lars 2008. *Leben und Wirken des Peter Simon Pallas*. München: GRIN Verlag.

Wendland, Folkwart 1992. *Peter Simon Pallas (1741–1811). Materialien einer Biographie 1–2. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin*. Band 80/II. Berlin–New York: De Gruyter.

„Ma hideg van.” A hideg és a vaszjugáni hantik

Nagy Zoltán

PTE BTK TKI Néprajz - Kulturális Antropológia Tanszék
HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet

In my study, I deal with the anthropological aspects of perception in connection with a recent study by Katalin Sipőcz. Many people consider anthropology to be a science centred on vision and narration, which does not pay enough attention to the experiences of other senses. Sensual anthropology, which wants to reckon with this one-sidedness, draws attention to the fact that in addition to the Western basic attitude that results in the ocular-centricity of anthropology, there are also other sensory/perception systems, the understanding of which can lead to a better understanding of the given societies.

In connection with this problem, I review the experiences related to the perception of cold during my fieldwork among the Khantys in Western Siberia. The Khantys of Vasyugan express the temperature on the basis of different scales, expressing themselves with a specially understood Russian vocabulary. In addition to observing the thermometer and skin perception, cold and heat are also inferred with other sensory experiences, our perception is inherently synesthetic, which only we break down into separate senses and sensations. Different series of associations are connected to the cold, which may be radically different from our associations. Cold is a complex symbolic code for the Khantys of Vasyugan, which simultaneously means purity, freedom and activity, as well as peripherality.

The inclusion of a wide range of perception in the research has serious consequences for the practice of anthropology and fieldwork as well. In order to understand the perception of other cultures, we must experience their sensory perception ourselves, or at least experience what they feel. In order to understand this, I interpret an entry in my field diary from 2001, with the help of which I came closer to understanding the cold, and thus the Khantys. But it must be clear that my personal experience influencing understanding is different from the experience of the Khantys, we can only really understand their perception if we get to know their stories as well. Anthropology therefore, despite its efforts to include as wide a range of perceptions as possible in its research, is still locked in the world of narration: it can only really understand the experiences of local people with the help of their texts about them, and it is best to convey its own - and other people's - experiences only in text.

keywords: sensorial anthropology, cold, fieldwork, Khanties

kulcsszavak: érzékek antropológiája, hideg, terepmunka, hantik

Sipőcz Katalin nemcsak azért áll hozzám közel, mert pályáink párhuzamosan haladtak egymás mellett, az övé egy obi-ugor nyelvvel foglalkozó nyelvészként, az enyém egy obi-ugor nyelvű néppel foglalkozó kulturális antropológusként; vagy, mert sok személyes találkozás, közös élmény, és a baráti kollegialitás érzése kapcsol össze minket; hanem azért is, mert számtalan olyan kérdéssel foglalkozott, amelyek számomra, szorosabban vett szakmám számára is érdekesek, fontosak. Sorolhatnám azokat a lexikai szemantikai kutatásait, amelyek az antropológusok számára is fontos megállapításokat tartalmaznak a színelnevezésektől¹ kezdve a térbeli tájékozódás (Bíró–Sipőcz–Szeverényi 2019. és Szeverényi, Sipőcz, Bíró 2022) vagy éppen a testrésznevek (Sipőcz 2006 és 2015). kérdéséig. Bármelyikhez lehetne kapcsolódnom, hogy köszöntsem őt hatvanadik születésnapján, most azonban hadd keressek találkozási pontot egy egészen friss kutatásához, amelyet az érzékelés igei kifejezésének szentelt kollégáival együtt (Kubitsch–Sipőcz–Szeverényi 2023). Szövegükben három finnugor nyelv érzékelésigéit tipologizálják, górcső alá veszik az érzékelés igei kifejezései és az evidencialitás közötti kapcsolatot, illetve levonják a lehetséges következtetéseket az alapnyelv érzékelésigéire vonatkozóan is, sokban finomítva az eddig kialakult képet.

¹ Egyik fő kutatási témájának összefoglalása: Sipőcz 1994.

Az érzékelés mint téma saját, a Vaszjugán mentén élő hantik között végzett kutatásaim során is gyakran előkerült,² nem annyira tudatos kutatási témaként, mint inkább elszórt megjegyzések, észrevételek formájában. Talán az sem meglepő, hogy az érzékelés tárgykörében a hideg volt az, amiről a legtöbb jegyzetem van, hiszen ez az, amit Szibéria kapcsán sztereotipikusan mindig fel szoktak emlegetni, ez az, amitől a terepkutatót a legjobban féltik, és ez az egyik olyan terepkörülmény, amely kapcsán a terep és az otthon között a legerőteljesebb különbséget lehetett megtapasztalni.

A hidegről, vagyis tágabban a hőmérsékletérzékelésről nem tudok olyan típusú szöveget írni, mint amilyent Sipőcz Katalinék. Ennek nemcsak a nyelvészeti ismeretek terén megmutatkozó hiányosságaim az okai, hanem az a nyelvi helyzet is, amelyben kutatásomat végeztem. Kutatásaim elején, 1992-ben az idősebb generáción belül még több olyan emberrel találkozhattam, akiknek hanti nyelvismerete kommunikációs szintű volt, sőt néhánynak közülük a hanti nyelvű társágás egyszerűbb is volt, mint a hibásan eltanult orosz nyelvű beszélgetés. Azonban már ekkor is ők voltak elenyésző számban azokhoz képest, akiknek egyértelműen az orosz volt az első nyelve, így már ekkor sem válhatott a hanti a kutatásom nyelvvévé. Mára – bizony állíthatom – nincs olyan vaszjugáni hanti, aki a vaszjugáni hanti nyelvjárást folyékonyan tudná használni, azt aktívan birtokolná, a Vaszjugán mellett élő hantik anyanyelvvé az orosz vált.³ Terepmunkám ezért orosz nyelven zajlott, így, ha a recens nyelvhasználatot vizsgálom, akkor annak legfeljebb az orosz nyelv dialektológiai vizsgálata szempontjából lenne haszna. Megpróbálom tehát más szempontból megközelíteni a kérdést.

Tanulmányában Sipőcz Katalin és társai idézik Viberg evolúciós pszichológiai alapokon álló elméletét (Viberg 1984) az érzékelésigék, ezen keresztül az érzékelés rendszeréről: „Modellje alapján Viberg az érzékelésigék hierarchiáját is felvázolja, mely modellt történetileg is relevánsak tart: LÁTÁS > HALLÁS > TAPINTÁS > ÍZLELÉS, SZAGLÁS. A fenti hierarchia azt jelenti, hogy a LÁTÁS a leggyakoribb, legáltalánosabb, elsődleges érzékeléstípus, másodlagos a HALLÁS, és így tovább”

² Terepmunkáimat az Orosz Föderációban, a nyugat-szibériai Vaszjugán mellett végeztem 1992 óta, összesen megközelítőleg két évet eltöltve a terepen. A Vaszjugán vidéke ma közigazgatásilag a Tomszki megye Kargaszoki járásához tartozik. Kutatásaim központja Novüj Vaszjugán település, illetve annak külsősége, az állandó lakossággal nem rendelkező Ozernoje szállás. A vaszjugáni hantik a harmincas-negyvenes évek erőszakos sztálini telepítési programjai, majd az ötvenes évek végén kezdődő, az olajbányászat fellendülése által motivált migráció hatására néhány évtized alatt lakóhelyükön túlnyomó többségből elenyésző kisebbséggé váltak. A hantik és a „nem hantik”, helyi szóhasználatban „oroszok” között sokrétű kapcsolatrendszer alakult ki, ami nagyfokú asszimilációhoz, és sajátos identitás- és etnicitás-alakzatokhoz vezetett, a vaszjugáni hantik gyakorlatilag feloldódtak a betelepült orosz, illetőleg nem hanti eredetű lakosságban.

³ A nyelv helyzetéről, a terepmunkám és a nyelvismeret kapcsolatáról l. Nagy 2021: 52–54.

(Kubitsch–Sipőcz–Szeverényi 2023: 335). A megközelítés alapja tehát az, hogy a látás az elsődleges, legfontosabb érzékelés, a többi ehhez képest másodlagos, többedleges.

Az érzékszervek közötti rangsor felállítása, a látás mindegyik fölé emelése a klasszikus kulturális antropológiának is sajátja volt. Összefoglaló tanulmányában Robben az antropológiát látás és narrációcentrikus tudománynak titulálta, sőt e kettő között kapcsolatot mutatott ki. Szerinte a látáson kívüli érzékszervek elhanyagolásához az antropológia szövegcentrikussága vezetett, vagyis az, hogy annak ellenére, hogy a világ komplex érzékszervi megtapasztalása túlnő a szövegbe önthetőségen, elsősorban narratív reprezentációkat termel a vizsgált társadalmakról (Robben 2007: 385).

Mire vezethető vissza az antropológiának ez az ocularcentrizmusa, vagy másnéven vizualizmusa?⁴ Egyrészt következik a nyugati kultúra alapvető beállítottságától. Herzfeld gondolatmenete szerint az euro-atlanti világot meghatározza a kartéziánus logika, amely dichotomikusan gondolkodik a test és az elme, vagyis az értekek és az eszmék területeiről. Ebben a keretben az elme a központja a logikus értelemnek, amit egyértelműen a vizuális tapasztalatok urálnak (Classen 1998).

Ez azonban nem mindig volt így. Az európai kultúra Le Breton szerint két alapvetően eltérő érzékszervi kultúrára épül, a halláson alapuló zsidó, és a látáson alapuló görög kultúrára (Le Breton 2017: 22–25). A kereszténységben összeolvadó szemita és hellenisztikus hagyomány két eltérő nyelvi modellen alapul – idézi Bomant Le Breton – ahol „a látás privilegizálása logikus gondolkodáshoz és statikus (időtlen) világképhez, míg a hallás hangsúlyozása a pszichológiai megértéshez és dinamikus világképhez vezet, vagyis egy olyan episztemológiához, amely az események, az élet, és a történelem felé irányul.” (Boman 1960: 202-t idézi Le Breton 2017: 23–24). A látás a 16–17. században vált egyeduralkodóvá, elsősorban a technika fejlődésének, a nyomtatás és a nyomtatott könyvek széleskörű hozzáférhetőségének, és az optikai találmányoknak (teleszkóp, mikroszkóp) köszönhetően (Le Breton 2017: 25–30; McLuhan 1962; Ong 1967; Ong 1969; Herzfeld 2007: 434). A teleszkóp más rálátást adott a távolságra, a térre, amit az egyre szaporodó térképek vizuálisan is megjelenítettek. Az orvostudomány is eltávolodott a közeli, vagyis a szagokon, tapintáson és ízlelésen alapuló reneszánsz diagnosztikától a távoli, látáson alapuló felé, mert az anatómiai színházak újfajta tudást adtak az emberi test belsejéről, a mikroszkópok korábban elérhetetlen dolgokat tettek a látás számára hozzáférhetővé, míg jóval később a röntgennel kezdődő orvosi diagnosztikai eljárások már a bőr alá is beláttak (Le Breton 2017: 26–29; Falk 1994: 10). A felvilágosodás, és elsősorban Descartes (2016) hatására a látás folyamatosan kiszorította a világ

⁴ Megjegyzendő, hogy ez elsősorban az adatgyűjtés, a terepmunka gyakorlatát jellemezte, az antropológia sokáig idegenkedett a képi megjelentéstől (Taylor 1996).

megismerésének legitim lehetőségei közül az egyéb érzékszerveket, privilegizálva számára az objektivitás lehetőségét, míg a többi érzékszervet szubjektívnak, félrevezetőnek titulálta, és megbélyegezte a kellemet-lenség, a higiénia hiánya és az erkölcstelenség bélyegével (van Ede 2009: 62–63; Dubord 1995; Jütte 2005; Stoller 1989).

Foucault (2000) alapozva van Ede amellet érvel, hogy a látásalapú világnézet egyeduralma a megtapasztalás más lehetőségei fölött valójában a hatalmi struktúrák, vagyis az európai, férfi (Classen 1997), értelmiségi tekintet kivételése, amely érzéketlenné tette (anesztézia) a nyugati kultúrát: „A nyugati elitnek valóban hosszú időre sikerült minden szagot és ízt száműznie a városokból, a virágokból, az élelmiszerekből, és sikerült különösen az érintést és az érintve-levést a minimálisra csökkentenie” (van Ede: 63). Ez a kolonialista, hierarchizáló, Herzfeld szerint egyenesen rasszista szemlélet az, amely a vizualizmus egyeduralmához vezetett az antropológiában: „az »alacsonyabb rendű« érzékszerveket az »alacsonyabb rendű« fajokkal hozták összefüggésbe. Mivel a látást és kisebb mértékben a hallást a »civilizált« nyugatiak uralkodó érzékszervének tekintették, a szaglásról, ízlelésről és tapintásról azt feltételezték, hogy a »primitív« nem-nyugatiaknál dominálnak” (Herzfeld 2007: 436).

A modern antropológián belül a fenomenológiai alapozású érzékek antropológiája kiemelt jelentőséget tulajdonít a világ megismerésében az érzékeknek. Herzfeld szerint „Az érzékek antropológiájának alaptétele, hogy az érzékszervi észlelés kulturális és fizikai aktus is: a látás, hallás, tapintás, ízlelés és szaglás nemcsak a fizikai jelenségek felfogásának eszközei, hanem a kulturális értékek átadásának útjai is (Herzfeld 2007: 431). Kiemelendő, hogy nemcsak az önmagában elégtelennek tekintett látásról, hanem a többi érzékszerről is beszélnek, visszaadva a „közeli” érzékelések legitimitását a megismerésben. Kiemelt témává vált, hogy hogyan konstituálja a világot (Howes 2004: 1) a hang (Feld 1996; Ree 1999; Rice 2003; Hall–Lashua–Coffey 2008), az íz (Stoller 1989; Falk 1994), a szag (Stoller 1989; Classen, Howes–Synnot 1994; Stoller–Olkes 1987) vagy éppen a tapintás (Classen 2005), de a különböző érzékelések által együttesen közvetített „világkép” megjelenítésére is igény mutatkozik (Howes 1991). Van Ede kiemelkedően fontosnak tartja e más érzékelérendszer bemutatását, mert: „az érzéki antropológia radikális, fenomenológiai megközelítése (...) olyan kozmológiákkal szembeállíthatja a nyugati világképet, amelyeket nehéz pontosan lefordítani az eurocentrikus világképre.”⁵ De nemcsak arról van szó, hogy más társadalmak más érzékekre helyezik a hangsúlyt, hanem az is megkérdőjeleződik, hogy az érzékek

⁵ van Ede 2009: 62.

európai rendszere, az öt érzék megkülönböztetése univerzálisnak tekinthető-e (Classen 1993: 2–3; Herzfeld 2007: 432–433; Robben 2007: 385; Le Breton 2017: 17).

A hideg a vaszjugáni hantik szerint

Nyugat-Szibériában, a vaszjugáni hantik között a hőmérséklet megítélésére különböző skálák működnek.⁶ Mászt tekintenek hidegnek vagy melegnek nyáron, és mászt télen. Amivel most foglalkozom az a télen érzékelt hideg. Az időjárás itt szélsőséges, nyáron akár +35°C is lehet, míg télen elérheti a -50°C-ot; az átlaghőmérséklet januárban -21°C, júliusban +19°C. A tél itt a helyiek megítélése szerint általában október közepétől április végéig tart, ami nem jelenti azt, hogy ne lehetne máskor is télies az idő: igazából csak a július az a hónap, amikor meglepődnek, ha esik a hó.

Ez a tél egy közép-európai számára elejétől végéig hideg, a hőmérséklet leírása legfeljebb a nem annyira hidegtől a rettenetesen hidegig terjed. A hantik azonban határozott különbséget tesznek egyes hőmérsékleti tapasztalatok közé még akkor is, ha télen a legkritikább esetben mutat a hőmérő plusz fokokat. Télen is lehet meleg, lehet hűvös, hideg, vagy akár fagy is. Úgy tűnik tehát, hogy a téli hőmérsékleti tartományt ezzel a négy hőmérséklet-fogalommal osztják fel. Ezeket ugyan nem lehet pontosan meghatározni, de 0 C° körül számukra egyértelműen meleg (*тепло*) van, 5–10 C° körül hűvös (*прохладно*) kezd lenni, 15 C° alatt már inkább hideg (*холодно*) van, míg 25–30 C° körül kezdődik az, amit fagynak (*мороз*) neveznek.

A vaszjugáni hantik hőérzékelését nem csak én kapcsolom egy fix skálához, nem véletlen fejezem ki Celsiusban, hiszen ezt a rendszert ők maguk is használják. Szinte minden házban, szinte minden ablakban ott a hőmérő, hogy bentről is le lehessen olvasni a külső hőmérsékletet. A reggelek egyik első mozdulata odasétálni az ablakhoz, és megnézni, mit mutat. Napközben is folyamatosan felhívják egymás figyelmét arra, hogy hány fok van, a más házban élők összevetik tapasztalataikat, észleléseiket. Amúgy is rengeteget beszélnek az időjárásról, extrém melegben vagy hidegben különösen, és ekkor rendszeresen megnevezik a hőmérő mutatta értékeket is.

A fentebb megnevezett hőmérsékletek viselkedési normákat is előírnak. Télen a meleg nem számít jó időnek, mert rosszat tesz a hónap, megroggyantja, nehézzé teszi a közlekedést, nyirkossága miatt kifejezetten kellemetlennek tartják. Ellenben a hűvös, de még inkább a hideg ideális téli időt takar: a hó állapota ekkor a legalkalmasabb a közlekedésre, és ekkor kedvez az időjárás a téli munkáknak: a

⁶ A hőmérséklet nyelvi kifejezési formáival foglalkozó nyelvészet egyik alapkérdése, hogy „a nyelvek nyelvi kifejezései segítségével hogyan tagolják a hőmérsékleti tartományt, és hogyan használják a hőmérsékleti kifejezéseket a hőmérsékleti tartományon kívül”. (Koptjevskaja-Tamm 2015: 1)

vadászatnak, a jég alatti halászatnak, a favágásnak. A fagy ugyancsak nem számít ideálisnak, mert veszélyeket rejt, gyakran okozza a bőr elfagyását, és igen gyakori halálokként is beszélnek róla: igazi fagy idején a szabadban tartózkodni, fagyos vihar alkalmával az erdőben rekedni kifejezetten veszélyes, de elsősorban részeg emberek azok, akik egy-egy tivornya után, közben eltűnnek, és kihűlnek, megfagynak. Fagy, különösen erős fagy idején legszívesebben ők is a ház melegében tartózkodnak.

Érdeemes megnézni azt is, hogy mit jelent számukra a hideg, milyen tapasztalatokból következtetnek a hőmérsékletre a hőmérőn túl. A legfontosabb nyilván a bőr közvetlen vagy közvetett hőérzékelése, de más módokon is érzékelik, helyesebben észlelik a hideget, egyéb tapasztalatok is oda vezetnek, hogy egy helyzetben azt mondják, „hideg van”, „ma fagy”. Leggyakrabban vizuális tapasztalatokból következtetnek a hidegre. Ha feltűnően tiszta az idő, akkor mondják, hogy „Látszik, hogy hideg van.”⁷ Melegre következtetnek, ha szürke, ködös, szinte színtelen az idő, ha „nedves felhők” vannak az égen. Amikor dermesztően ragyognak a csillagok, szinte mindegyiket lehet látni, egyértelmű jele annak, hogy fagy van. Igazán hideg éjszaka után a fák zúzmarásak, fehérek lesznek, és fagyban ereszkednek le igazán a fenyőfák ágai is, amelyek egyébként inkább felfele állnak. Ha a nap körül halo-jelenség látszik az égen, abból is arra következtetnek, hogy fagy van, vagy az lesz. A faluban a kövéren gomolygó füst jelzi a komoly hideget. De az ablakra pillantva hőmérő nélkül is látszik a fagy a vastag rétegben lerakódó jég formájában. Melegben viszont „*sír az ablak*”, olvad, csöpög a jégréteg. Ha kinyitjuk az ajtót, és lefagy körülötte a pára, az is a kinti extrém hidegre utal.

Hanghatásokból is tudni lehet, hogy komoly hideg van. Ezt jelzi a hó kristályos csikorgása, amikor úgy ropog a hó, mintha üvegszilánkokon lépkednénk; ha a terület fölött átrepülő távolsági repülőgépek, „vüszotnyik”-ok⁸ hangja a forró serpenyőben sült olaj hangjára emlékeztet; vagy ha a fejünk fölött magasan elrepülő madarak szárnycsapásait olyan hangosnak érzékeljük, hogy ijedtünkben behúzzuk a nyakunkat. A házban fekvé is tudni lehet, hogy egy téli éjszakán kint erős fagy honol, mert hatalmas puskadördülés-szerű roppanások jelzik, hogy egy-egy fa megadta magát a hidegnek, és megrepedt.

Más testi, tapintáson alapuló tapasztalatokból is következtetni lehet a hidegre. Megváltozik például a fa viselkedése: ha meleg van, nehezen törik a faág, inkább meghajlik, hidegben ellenben könnyedén elpattan. Éppen ezért a tél a fahasogatási szezon, hiszen a csonttá fagyott fa a fejsze alatt könnyedén hasad, mint az üveg, szétpattan.

⁷ A továbbiakban a dőlt betűkkel szedett szövegek terepmunka-naplóimból származó idézetek, melyeket magam fordítottam.

⁸ A magas jelentésű *высокий* melléknévből képezve.

A fentieket végiggondolva az látszik egyértelműnek, hogy a hideg érzékelésében – és általában az érzékelésben – nem lehet különválasztani a különböző érzékszervek üzeneteit. „Létezésünk minden pillanata érzékszerveink teljes skáláját szólítja meg” (Le Breton 2017: 17), vagyis az érzékelés nem szétszalazható, nem válik szét külön-külön érzékszervi tapasztalatokra. Afféle konvergens érzékeléscsomók működnek, ahogy láttuk, a bőr, a tapintás, a hang és a vizuális élmények együttesen utalnak arra, hogy hideg van; ha beszélgetés közben az egyikre felhívják a figyelmet, az nem egy egyszerű jelre mutat rá heurisztikusan, hanem egy jelköteg egyik látványosabb aspektusára hívja fel a figyelmet. Valójában az érzékelésünk eredendően szinesztetikus,⁹ csak mi bontjuk azt szét külön érzékekre, és kapcsolunk bizonyos jelentéseket bizonyos érzékelésekhez.¹⁰ Le Breton szavaival „Az érzékeket csak úgy tudjuk elkülöníteni és külön-külön megvizsgálni, ha a világról alkotott általános érzékelésünket dekonstruáljuk. Az érzékek mindig a maguk teljességében vannak jelen.” (Le Breton 2017: 18).

A hideg azonban nemcsak önmagában, mint érzet van jelen a hantik világában, hanem hozzá különböző asszociációs sorozatok kapcsolódnak. Mivel „a testi érzékelés és a kulturális érték minden időben kölcsönösen részei egymásnak” (Herzfeld 2007: 434), a hideg érzetéhez is olyan értékek kapcsolódnak, amelyek jelentéssel töltik fel, és ezek a jelentések a mi jelentéseinktől adott esetben élesen el is térhetnek. „Az érzékszervi észlelés elsősorban jelentések kivetítése a világra” (Le Breton 2017: 3), melyek közül a hideg egyike az olyan érzeteknek, amelyek a hantik társadalmában kiemelkedő jelentésekkel bír, olyan szimbolikus kód, amivel a hantik „rendezik és integrálják” a világot (Herzfeld 2007: 438). A hideg a hantik számára komplex szimbolikus kód, ami egyszerre jelenti a tisztaságot, a szabadságot és az aktivitást, illetve a periferialitást is.

Mit jelent az, hogy a hideg a **tisztasággal** asszociálódik? A hosszú őszi esők, a tél eleji latyakos, hóeséses-hóolvadási idő után, amikor az idő szürke és nedves, köd üli meg a tájat, a világ sárban úszik, a levegő nyirkos, alig várják, hogy végre hideg legyen, eltűnjön a latyak, fagyjon be és meg minden. Az őszi idő piszkos, nem tiszta, ellenben ha beköszönt a hideg, a világ fehér és tiszta lesz, a latyak megfagy, a levegő és a látóhatár kitisztul. Számtalan esetben fogalmazódott meg a vágy a tiszta hideg iránt őszi napokon, amikor megpróbáltunk átkelni a ház melletti fatelep udvarának sarán, vagy amikor a nedves hóban elcsúszott ismerősömet segítettem

⁹ „A szinesztetikus érzékelés a szabály” – írja Merleau-Ponty (1962: 229). A szinesztézia ma nemcsak a fenomenológiai antropológiai kutatásokat érdekli, hanem komolyan foglalkozik vele a neurológia és a pszichológia is. (van Campen 2008) Herzfeld szerint az antropológiai kutatások számára Lévi-Strauss fedezte fel a szinesztézia jelenségét, és használta azt a mítoszok értelmezéséhez (Herzfeld 2007: 437)

¹⁰ Erre vezethető vissza feltehetően az is, amit fent említett tanulmányukban Sipőcz Katalinék állítanak, hogy az érzékelést jelentő igék polyszémek. (Kubitsch-Sipőcz-Szeverényi 2023)

föl a földről. Ugyancsak a hideg és a tisztaság fogalmához kapcsolódik az az elképzelés is, hogy tiszta időben a betegségek sem terjednek.

A hideg emellett a **szabadságot** is jelenti a hantik számára. Számunkra a hideg, a hó azt jelenti, passzívakká válunk,¹¹ beszorulunk a házunkba, megnehezednek vagy szünetelnek a közlekedési lehetőségek: az iskolások alig várják a hideget és a havat egy-egy iskolaszüneti napért; a városi tömegközlekedés és a vasutak leállása, a közutak járhatatlanná válása az „igazi” téli, hideg napok állandó vezető híre. Ezzel szemben számunkra a tél és a hideg beköszönte azt jelenti, hogy befagy a folyó és a mocsár, aminek hatására megnyílik a hosszabb és könnyebb utazás lehetősége. Vagyis a hideg beköszöntével a világ nem beszűkül, hanem egy csapásra kitágul.

A közlekedés tehát a vaszjugáni tajgában, főleg a mocsaras területeken pulzáló, időszakokhoz kötött, és különösen az volt addig, amíg a modernizáció hatására az autótutak és a vasutak állandó közlekedési lehetőséget nem teremtettek. A 20. század elejéig nyáron a szárazföldön gyakorlatilag nem lehetett hosszú utakat tenni, csak gyalog közlekedhettek, hiszen az erdőben nehéz volt utakat vágni, a mocsáron, tőzeglápon pedig szinte lehetetlen volt keresztüljutni. Télen azonban, amikor a folyó, a tó, a mocsár egyaránt megfagyott, az addig járhatatlan táj kitágult, az egész világ úttá változott, az elérhetetlen távolságok elérhetőkké lettek. Telente jártak lovas szánokból álló karavánjaikkal az erdőt a kupecsek, ekkor utazta végig a környezetét az azévi családi eseményeket összeíró pópa, és ekkor látogatták sorra rokonaikat a helybeliek is. Vagyis a tél a hosszabb vállalkozások, rokonlátogatások ideje volt – és ma is az – a mocsár ritmusa nyáron bezárta, télen áramoltatta az embereket.

A víz a Vaszjugán mentén maga az út: bődönhajókkal halászni jártak; nyaranta fedett csónakokon, bődönhajókban eveztek le az Obra nemes halakra halászni; és nyaranta érkeztek meg csónakjaikkal a birodalmi adminisztráció csinovnyikjai is. Télen pedig a jég hátán lovas szánok jártak stb. A víz tehát nyáron és télen is útként szolgált. Ritmusa gyorsabb volt, mint a mocsaré, hiszen nyáron is és télen is áramoltak rajta keresztül az emberek, és csak ősszel-tavasszal zárult be a világ, amikor a víz még, a jég pedig már – vagy fordítva – nem volt járható.

Ez többé-kevésbé ma is így van. A Vaszjugán mellett a szárazföldi közlekedés ritmusát nem tudta átírni az itt meglehetősen kiépítetlen közúthálózat és a teljesen hiányzó vasúti közlekedés. Télen a mocsár befagy, és speciális téli autótutak, „zimnyik”¹² nyílnak, amelyek az addig nehezen megközelíthető területeket

¹¹ „Most tél van és csend és hó és halál.” (Vörösmarty Mihály: Előszó)

¹² A „zimnyik” csak télen használatos utat jelent, erre utal neve is, aminek alapja az orosz *зима*, vagyis ’tél’ jelentésű szó. Az utak nyaranta nyiladékok képét mutatják: kiirtott, vagyis a fászfűrű növényektől megtisztított erdei és mocsári útszakaszok, amelyeket a tél elején lánctalpas erőgépekkel újra és újra megjártnak, lesimítanak, ezzel egyrészt relatíve simává, másrészt olyan tömörre teszik a visszafagyó havat, hogy a személyautók is nyugodtan

átmenetileg a megye vérkeringésébe kapcsolják, nyáron viszont alig van út, amit használhatnának.

A folyók is ugyanolyan ritmusban lüktetnek ma is: nyáron és télen is útként szolgálnak. Télen a „zimnyikeket” veszik hátukra, nyáron megnyílnak a hajók számára: az Obon ma is rendszeresek mind a távolsági, mind a kis körben közlekedő hajójáratok, a Vaszjugánon viszont ma már csak a folyó torkolatához közeli települések kapcsolódnak vízi úton a járasszékhez, Kargaszokhoz.

A közlekedési lehetőségek megléte illetve hiánya okozza azt, hogy ma csak azok a települések maradtak életben, amelyek közel vannak a járasszékhez, könnyen elérhetők autó- és/vagy hajóúton, vagy pedig valamely más közlekedési lehetőség – Novij Vaszjugán esetében a mellette húzóó olajbányászok által épített betonút – be nem kapcsolja őket a centrális vérkeringésbe. A „távoli” települések kezét elengedték, lakosaikat a megmaradó településekre költöztették. A 890 folyamkilométer hosszú Vaszjugán mentén így ma a korábbi körülbelül 50 helyett mindössze 10 település található, azok fele az Ob torkolatától nem messzebb, mint 30 kilométerre fekszik.

Nemcsak a távolsági, de a „közeli” közlekedés ritmusát is az évszakok lüktetése szabja meg, hanti vadász ismerőseim a mai nap is eszerint élnek. Télen-nyáron elsősorban gyalog járnak, télen alkalmanként ma is motoros szánokkal vitetik ki magukat a tajgába, korábban pedig „vezgyehódok”,¹³ lánctalpas kételtű járművek is jártak. A Vaszjugánon télen jégből hízalt hídon, nyáron kompon jutnak át a túloldalra, tavasszal és ősszel pedig csak várják, hogy végre újra használatba vehessék az átkelőt. Vadászhelyeiket rendszerint gyalog vagy sítalpakon keresik fel, de útjaikat úgy tapossák, hogy ne csak egy gyalogos, de egy motoros szán is elmehessen rajta. Sí útjaik mocsarakon, erdőkön keresztül vezetnek, de rendszeresen járnak a befagyott tavon is: a tavat sí utak hálózata szövi át, könnyedén elárulva az értő szemlélőnek, hogy ki, honnan és pontosan hova jár rajta, milyen rendszerességgel. Nyáron a száraz erdei ösvényeken illetve a mocsarakon átvezető kisszámú úton járnak, illetve a tó és mellékfolyói szolgálnak számukra és bődönhajók számára úthálózatul.

A hantik számára a hideg beköszönte az **aktivitást** is jelenti. Az őszi kényszerű passzivitása után ekkor kezdődnek igen fontos gazdasági szezonok. Az őszi vége, az „erdei vad télre készül” hava passzivitást jelent, amikor arra várnak, hogy a prémes állatok bundája bedúsuljon, az alkalmi és nem nagy volumenű – gyakorlatilag állandóan gyakorolt – halászat mellett más tennivaló nincsen. Korábban, a „fák

járhatnak rajta. A zimnyikek folyókon is áthaladnak, locsolással hízalt, gerendákat a jégbe fagyasztva megerősített alkalmi jéghidakon. A kényelem azonban relatív, amit ezek az utak nyújtani tudnak: talajuk minden igyekezet ellenére meglehetősen hepehupás, ami igen rázóssá és lassúvá teszi az utazást, ráadásul veszélyezteti az autók épségét.

¹³ Az orosz *везде* 'mindenhol' és *ходит* 'járni' igéből képezve.

levelei lehullanak” hónapban,¹⁴ a nyári és őszi munkák után felkészülnek a téli vadászati időszakra, vagyis helyrehozzák, megjavítják esetlegesen megrongálódott vadászházaikat, feltöltik azokat tartós élelmiszerekkel és a szükséges berendezési tárgyakkal, valamint vas csapdáikat is előkészítik. Koratélen, vagyis a „Torəm¹⁵ megfagy”, másnéven a „vadászat hava” idején kezdődik az aktív vadászat időszaka. Tehát ekkor, a frissen megfagyott, vékony hóval borított tájon eleinte szabad lábbal, később sílécetekkel járnak az erdőt prémes állatok után. Kutyájukat, esetleg kutyáikat magukkal viszik, szabadon engedik, és azok felkutadják a mókusokat, cobolyokat, a vadász pedig lelövi a fára felhajtott vadat. A „téli hónapban”, ha már a hó túl mély, és nemcsak az ember, de a kutya számára is nehezen járható, ha már nincs valós esély a mély havon is gyorsan menekülő cobolyt utolérni, akkor zajlik leginkább a csapdás vadászat. Az előre felállított csapdákkal kijelölt vadászösvényeiket rendszeresen végigjárják, ellenőrzik, hogy esett-e bele vad, tisztítják őket, vagyis folyamatosan fenntartják működőképességüket. Ez az időszak is rengeteg gyakorlatlással jár, hiszen egy-egy vadászút alkalmanként akár egy hétig is eltarthat. A „tél halálának havát” ehhez képest már halott időszaknak¹⁶ tartják, amikor ugyan még igen hideg van, ám a vadászat ideje lejár. A prémes vadak vadászatának nemcsak az államilag kijelölt időszaka ér ekkor véget; hanem az is lehetetlenné teszi, hogy a vadak már vemhesek, így vadászatuk egyrészt veszélyezteti a következő évi állományt, másrészt a vemhes állatok prémje csecsbimbóik kidudorodásával eladhatatlanná válik; sőt e hónap végén a közelgő tavasz hatására már ritkulni is kezd a bundájuk. A tél eleje a nagyvadak vadászatának is a legfontosabb ideje, ekkor ejtik el azokat a jávor- és rénszarvasokat, amelyek a téli és tavaszi időszak húsbázisát jelentik családjaik számára.

A tél elején, amikor a folyók már végleg „beállnak”, kezdődik a téli, jég alatti halászat időszaka, amikor elsősorban vejszékkel és varsákkal, állító hálókkal halásznak, de a nagy téli hálózásoknak is ez az időszaka. A „tél halála hónapban” a halászat jelentősége folyamatosan csökken, a halak mozgása a tavaszi ívási időszakig lelassul, és majd a halászat is csak akkor kezdődik újra.

Télen, amikor hideg van, van a favágásnak és -hordásnak is az egyik kiemelt időszaka. A kivágott fa a havon, szánnal könnyen hazahordható, esetleg hazahúzzható, és – ahogy már említettem – a hasogatása is ekkor a legkönnyebb. Ekkor készülnek fel a házak építésére is. Az esetleg már nyáron kiszemelt, egyenes, csomók és csavarodások nélküli fákat ekkor vágják ki, és ha a kiszemelt házhelytől messze vannak, és nehézkes lenne hazahúzni azt, akkor egy-egy folyóig vagy tóig viszik

¹⁴ A vaszjugáni hantik hónapjai nem esnek egybe a modern naptár beosztásával: az időjárás és aktivitásuk formája határozza meg őket.

¹⁵ *Торəm* – az ég és az isten hanti neve.

¹⁶ Oroszul *мертвый сезон*.

csak el, várva, hogy a hóolvadás utáni magas víz idején csónakkal a megfelelő helyre vontathassák őket. Vagyis egyértelműen látszik, hogy nem véletlenül asszociálódik a hideg az aktivitással, hiszen a tél az egyik legmozgalmasabb időszaka az évnél.

A hideg ezen túl a politika területén is jelentéssel bír. Ezzel kapcsolják össze saját **periferialitásukat** is. A hideg, a többségi társadalom számára nehézségeket jelentő, élehetetlennek tartott, leküzdendő táj marginalitásuk, periferialitásuk elsődleges oka. Világuk olyan táj, hogy az itt élésért még az állam is kompenzál, fizetésük mellé az „északi pótlék” nevű juttatást is rendszeresen kapják. Vagyis a kirekesztettség és az isten háta mögöttség is kapcsolódik a hideg jelentésmezejéhez, sőt talán még primitivizál is.

A terepmunkás lehetőségei

Az érzékelés nagykorúsítása az antropológiában nemcsak az érzékelések leírásának, értelmezésének kérdését veti fel, hanem komoly következményei vannak az antropológia gyakorlatára, a terepmunkára is. Ahhoz, hogy más kultúrák, adott esetben a hantik érzékelését megérthessük, magunknak kell megtapasztalnunk az ő érzékszervi észlelésüket, vagy legalábbis át kell élnünk azt, amit ők éreznek. A hallott, lejegyzett történetekhez hasonlóan fontos szerepe van az antropológus testi tapasztalatainak: az antropológus teljes teste része a terepmunkának. Minden tapasztalatunk, érzékelésünk működik a terepen is, és ezek a tapasztalatok is fontosak a terep megértéséhez. A tényleges résztvevő megfigyelés során szinestetikus élmények érnek, amelynek felfogásához minden érzékszervünkre, a nyitott elme mellett „nyitott testre” is szükségünk van (van Ede 2009: 65). Vagyis szubjektív tapasztalataink még az eddigieknél is fontosabbaknak tűnnek tudományszakunk művelésében. „A résztvevő megfigyelés klasszikus antropológiai módszere, amelyet más tudományágak gyakran etnográfiai módszerként írnak le, a legalkalmasabb arra, hogy megismerjük és megértsük a világ érzékelésének különböző módjait. Ez azonban többet jelent a pusztá megfigyelésnél és hallgatásnál. Nyitott elmére, valamint bátorságra és akaratra van szükség ahhoz, hogy a saját testünket kutatási eszközzé tegyük. A nyugati tudomány kialakult módszertanából ki kell lépni, ha valóban meg akarjuk érteni a Másikat” (van Ede 2009: 70).

Ha tehát az érzékelések közvetítette tényleges jelentéseket, mások életvilágát és ezekhez képest a saját helyünket akarjuk megérteni (Howes 2004: 1), akkor a korábban egyeduralkodó látás mellett minden érzékszerv komoly figyelmet érdemel a terepmunka során. A látás korábbi egyeduralkodó helyzetének egy eddig nem tárgyalt okát Herzfeld a terepen történő adatrögzítés sajátosságában látja: „A tudósok gyakorlatilag vonakodnak azzal foglalkozni, amit a felvevőkészülékük nem tud térben és időben rögzíteni. Az az antropológia, amely nem hajlandó elismerni

annak jelentőségét, aminek mérésére vagy leírására nincsenek technikai eszközei, igencsak szegényes empirikus tudományág lenne” (Herzfeld 2007: 437).

Máshogy értünk meg egy jelenséget a testünkkel (embodiement), ha át is éltük azt. Máshogy értjük például a halászatot, ha végighalászunk egy napot téli halászat idején, törjük a jeget mi is, a hideg vízben nyúlkálunk, hogy kiemeljük a varsát, vödörkbe merjük, majd végül zsákokba öntjük a csapkodó, majd lassan mozdulataikba fagyó halakat, húzzuk a zsákokkal megrakott szánt a délutáni félhomályban, vagy éppen belegémberedünk abba, hogy közben mozdulatlanul fényképezzük, filmezzük őket. Vagy ha a tavaszi halászkodás idején másfél héten át reggeltől estig halat pucolunk a halbontó-lócára kuporodva, gémberegett tagokkal, vérben-vízben tapicskolva, esőben, monoton módon, szükségyszerű sérüléseink iránt érzéketlenül, miközben a ruhánk egy életre beszívja magába a halszagot. Vagy máshogy értjük a vadászat szerepét, ha velük együtt napokon át végigjárjuk vadászösvényüket, amikor minden este más vadászházban alszunk, minden estére elfáradunk, a sítalp húzza a lábunkat, a vállunkra ránő a hátizsák, a hideg sebesre csípi az orrunkat, csalódottak vagyunk, mert kevés a zsákmány és potyára kutyagolunk, mégis élvezzük az állandó úton lét, az erdei ösvény szabadságát, a napfény simogatását és a bensőséges kapcsolatot útitársunkkal.

Ezek az élmények a megértést, az átélést erősen befolyásoló komplex érzékszervi tapasztalatok, amelyeket szöveggé tenni is igen nehéz. Hiszen hogyan tudjuk visszaadni azt a tapasztalatot, amit ők átéltek? Hogyan tudja az érzékek etnográfiaja ábrázolni mind a kutató, mind a résztvevők érzékeléseit? És hogyan tudjuk az érzékelések folyamatos és végtelen tengeréből kiragadni azokat, amelyek segítséget nyújtanak a megértésben? Ahogy Le Breton írja: „Az érzékek antropológiájának megírása kérdéseket vet fel magával az írással kapcsolatban is – hogyan kell a történetnek az elejétől a végéig kibontakoznia? Hogyan lehet a végtelen információkból válogatni, és életre kelteni azokat anélkül, hogy az olvasó elveszne a bőségben és a részletek halmozásában?” (Le Breton 2017: 5).

Le Breton az előbbi idézetben a válogatás nehézsége mellett az életre keltés problémáját is felvillantja. Stoller ehhez kapcsolódóan azt állítja, hogy az antropológiai szövegek írásmódja, az analitikus megközelítés megfosztja a testet a szagoktól, ízekről, textúráktól és fájdalomtól, vagyis általában az érzékiségtől, mert még a testről szóló szövegek túlnyomó része is egyfajta testtelen nyelven íródott. „A néprajzi helyzetek érzékiségének életteli leírását jelentősen háttérbe szorította a száraz, analitikus próza. A problémaorientált néprajzban az adatokat – a nem vizuális érzékszervek nagymértékű kizárásával – a társadalomelmélet szempontjainak finomítására használják. Az intellektualizált próza e száraz sztyeppéjén elvesznek mások karakterizációi, ahogyan társadalmi életüket élik” (Stoller 1989: 8). Javaslatára szerint új, kevésbé analitikus, a szépirodalomhoz erősen közelítő nyelvet kell találni, ahol az antropológusok „a párbeszéd, a leírás, a metafora, a metonímia,

a szinekdoché, az ironia, a szagok, a látványok és a hangok választékát keverik össze, hogy olyan elbeszélést hozzanak létre, amely ízlelgeti a Másik világot” (Stoller 1989: 32).

Az érzéki élményeinket leíró szövegek nem átugrandó, lényegtelen, hangulatfestő „tájleírások” a terepmunkáról szóló tudományos könyvekben, hanem a lényeg hordozói, lámpások a homályban maradt tapasztalatok megvilágításához. Jelentőségüket Stoller mutatja meg megfelelően: „Az érzéki többet jelent, mint a dolgok megjelenésének vagy szagának leírása a Mások országában. (...) A kiváltásos helyzetben lévő látás mellett az ízlelés, a szaglás és a hallás figyelembe vétele nemcsak élénkebbé és hozzáférhetőbbé teszi az etnográfiaát, hanem közelíti a beszámolóinkat a terep tényleges valóságához – ezek a beszámolók ettől tehát inkább tudományosabbak lesznek, semmint kevésbé tudományosak” (Stoller 1989: 9). Vagyis az antropológiai szövegek „objektivitása” és az érzékelések leírásának „szubjektivitása” nem kizárják, hanem erősítik egymást (van Ede 2009: 71).

A különböző érzékelések ábrázolása – érvel van Ede – legyen az antropológiai szöveg bármennyire kreatív, önmagában valószínűleg nem elégséges. Hiába sietnek segítségünkre a film, a kép, az audio-vizuális média¹⁷ legkülönbözőbb lehetőségei, mégis úgy tűnik, hogy a művészeti formáknak több esélye van az alapvetően multiszenzoros, szinesztetikus érzékelések megmutatásában. „Így, még ha az írott szövegek nélkülözhetetlenek is tünnek az új tapasztalatok átadásához, az íróknak minden eddiginél több inspirációt kell keresnie a különböző egyéb médiumokban, az általuk kiváltott érzékszervi észlelésekben és magukban az érzékszervi tapasztalatokban” (van Ede 2009: 71). Hiába érvel azonban szerzőnk az írás hiányosságai mellett, homályos utalásoknál konkrétabb javaslata nincs arra, hogy mivel lehetne azt kiváltani. A mai technikával is maximum csak a hang és a vizuális média kínálkozik lehetőségnek, ám ennek módszertana, főleg a hangé, eléggé kiforratlan. Herzfeld hívja fel a figyelmünket arra, hogy még a vizuális médiumok tanulmányozását is mindig szavakkal kell kifejezni (Herzfeld 2007: 431).

De az ábrázolás kérdése után térjünk vissza a mások tapasztalatának megértéséhez. Ehhez példaként hadd idézzem 2001-es terepnaplóm egy bejegyzését, amely egy számomra igen emlékezetes napról szól, amely meghatározóan járult hozzá a hideg megértéséhez. Annak ellenére igaz ez, hogy korábban már éltem meg ennél hidegebbet is. Ekkor komoly fagyban kellett Ozernojéból, az erdei szállásról a faluba mennünk. Ha nem indultunk volna el, nem értünk volna vissza időben Novúj Vaszjugánba, nem tudtam volna időben lezárni a terepmunkámat, összepakolni a felszerelésemet, és nem értem volna el időben a heti egy alkalommal közlekedő helikoptert, amely a járásközpontba vitt, ahonnan a hazaút már könnyebben

¹⁷ Igen érdekes kísérlet Sántha István soundscape projektje, mely számos írás mellett hanglemez-sorozatban is megjelenik.

megvalósítható volt. Mivel a repülőjegyemet Tomszkból már a terepmunka előtt megvásároltam, nem késhettem le a járatot. Nem volt könnyű elérnem, hogy útnak induljunk, mert ilyen hidegben a hantik sem szeretnek kimozdulni, ha lehet, csak a legszükségesebb időt töltik a szabadban. Egy előre láthatóan két napos út, amely alatt 39 kilométert kell megtennünk úgy, hogy szánokat is húzunk magunk után, nem volt vonzó lehetőség hanti útitársam számára sem, aki csak néhány napos győzködés, és sok tanácskozás után volt hajlandó elindulni velem. Elinduláskor még nem tudtuk, hogy egy nap alatt hazaérünk-e, vagy meg kell éjszakáznunk út közben, amire az állami favágók magára hagyott barakkja nyújtott volna lehetőséget. Végül utunk a nem ideális útviszonyok miatt két napig tartott. Innentől kezdve átadom a szót naplóbejegyzéseimnek:

„Ezt követte két nap gyaloglás, megközelítően 40 fokos hidegben, sőt, időnként azt meghaladóban. A hideg természetét most ismerhettem meg igazán. Amíg mentünk, addig különösebb gond nem volt. Sőt, az elején a pulóverem le is cseréltem, mert izzadtam. A jellemző pont ez: a fáradtságtól felhevült test az egyik oldalon, a másikon az irreális hideg. A hidegnek az a foka, amely már fáj. Amikor nem tudsz mély levegőt venni vagy ásítani, mert úgy érzed, összetörik a tüdőd. Fáj a bőröd, állandóan a füled és az orrod dörszölöd, hogy ne fagyjon le. Az a hideg, amelyik kicsalja a könnyed, ami ráfagy a szemed sarkára. Amelyiktől a szakálladon és a bajszodon jégcsapokká fagy a leheleted. Az a hideg, amit meztelen kézzel lehetetlen elviselni, pedig máskor alig hordasz kesztyűt. Amikor a kesztyű ráfagy a kezedre, és ha esetleg leveted, alig tudod visszavenni, mert csonttá fagyott. Amikor – valóban – pisiléskor szinte hiába keresel bármit is a nadrágban, sőt, amikor a vizeletet nem ér rá beinni a hó, mert leérkezésekor kupaccá fagy rajta. Állandóan folyt a hidegtől az orrom, amit törölgetni és fújni kellett a higiénia alapvető szabályait semmibe véve, de még így is tiszta seb lett. Amikor az ujjaid félted a lefagyástól. Amikor minden átfagy: amikor befagy a fényképezőgép; és úgy megfagy a fotóstáska karabinere, hogy elpattan, amikor fel akarod emelni. Amikor az egyébként puha cukorba beletörik a fogad – valóban letörtött a fogam egy darabja. Amikor teázás közben, a tábortűz mellett, a teából éppen csak kiemelt kanalat le akarod nyalni, és ráragad a nyelvedre; vagy amikor a kezed alig tudod letépní a barakk kilincséről, amihez hozzáfagyott. Amikor még a kabátod is fehér a ráfagyott lehelettől. Amikor a tábortűz mellett sem tudsz átmelegedni, nem érzed a lábujjaid, és állandóan menned kell, mert a cigarettaszünetet sem tudod elviselni még a tűz mellett sem.

Döbbenetes volt, soha el nem felejttem: megtanultam maximálisan tisztelni a hideget [...]. Ha Pjotr Mihailovics nem lett volna velem, egészen biztosan meghalok. Este mozogni is alig tudtam, mégis fát kellett vágnunk és hordanunk, amikor megérkeztünk a barakkhoz. De hála Istennek, a barakk melegnek bizonyult, még aludni is tudtunk. Másnap reggel annyira tele voltam félelemmel, hogy nem tudtam enni sem. De akkor már jobban viseltem, tán egy-két fokkal enyhébb is volt.”

Ez a nap életem igen fontos tapasztalata, kulcsélménye volt. Ráébredtem, hogy mi az a hideg, és mit tud jelenteni, okozni az embernek. Ennek hatására már sokkal jobban megértem az ismerőseim addig mesélt történeteit, viselkedését, viszonyulását a hideghez. Azt gondolom, közelebb kerültem a hideg, és ez által a hantik megértéséhez.

De az én tapasztalatom mégsem egy hanti tapasztalata volt. Hiába fázott ő is, és hiába mérgeződött, hogy ilyen időben kint kell gyalogolnunk, ő mégsem volt csendes pánikban a fagytól, és nem gondolkodott azon, hogy meg fog fagyni útközben. Neki ez nem volt szokatlan helyzet, rutinja volt a kezelésében, értette a teste jelzéseit, és helyesen reagált rájuk: mindig időben állt meg, időben tartott teaszünetet, gyújtott tábortüzet; tudta, mit kell tennie, hogy neki ne fagyjon meg az orra; tudta, hogy milyen tempót diktáljon,¹⁸ hogy végig bírjuk az utat; és ő nem vesztette el egy pillanatra sem cselekvőképességét, rutinosan tette, amit tennie kellett. Más tapasztalatot jelentett ez a nap mindkettőnk számára. Számomra életem egyik legmeghatározóbb élménye volt, afféle érzéki kultúrsoikk (Le Breton 2017: 5), amikor megtapasztaltam tűrőképességem határát; neki viszont csak egy nap volt a többi közül. Én *túléltem* azt a napot, ő egyszerűen *átélte* azt. Ő sem közben, sem utána, amikor meséltünk róla, nem érezte azt a kvázi-vallásos pátoszt, amit én a mai napig érzek, ha eszembe jut az a nap. Hiába voltunk ugyanabban a helyzetben, ő nem látott legyőzhetetlen veszélyforrást a hidegben, ez egyszerűen élete egy szokványos, bár nem a leggyakoribb helyzete volt, amely ugyan neki sem volt komfortos – hiszen nem akart elindulni, el akarta kerülni – de ha már benne volt, nem látta ellenségesnek.

Alapvetően máshogy éltük meg azt a napot, de értelmezéseink közt is különbségek voltak. Problémát okozhat a jelentések, értékek értelmezése is, amelyeket ezek az érzékelések magukban hordoznak. Lehetnek ugyanis saját tapasztalataink, amelyek közelebb visznek minket az ő érzékelésük és életvilágaik megértéséhez, az ő érzéseik értelmezéséhez mégsem csak az kell, hogy átéljük mi is ugyanazt, hogy közben olvassuk reakcióikat, hanem az is, hogy el is meséljük, hogy mit éreztünk. Vagyis hiába a megosztott személyes tapasztalatok, amelyek árnyalják a megértést, mégis vissza vagyunk zárva a narráció világába. Azt visszaadni, hogy a „másik” mit és hogyan érzékel, elsősorban csak a nyelven átszűrve teheti meg az antropológus.

¹⁸ Eleinte kifejezetten lassúnak éreztem a nálam harminc évvel idősebb férfi tempóját, nem számoltam azzal, hogy a hideg mennyi energiát vesz ki a testből.

Felhasznált irodalom

- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor 2019. Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 29–44.
- Boman, Thorleif 1960. *Hebrew Thought Compared with Greek*. New York: W. W. Norton.
- Classen, Constance 1993. *Inca Cosmology and the Human Body*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Classen, Constance 1997. Engendering perceptions: gender ideologies and sensory hierarchies in Western history. *Body and society* 3(2): 1–19.
- Classen, Constance 1998. *The color of angels: cosmology, gender and aesthetic imagination*. London: Routledge.
- Classen, Constance 2005. Fingerprints: writing about touch. In: Constance Classen (ed.), *The book of touch*. Oxford: Berg. 1–9.
- Classen, Constance; Howes, David and Synnott, Anthony 1994. *Aroma: the cultural history of smell*. London: Routledge.
- Descartes, René 2016. *Dioptrika*. Budapest: Gondolat.
- Dubord, Guy 1995. *The Society of the Spectacle*. New York: Zone Books.
- Falk, Pasi 1994. *The consuming body*. London: Sage.
- Feld, Steven 1996. Waterfalls of song: an acoustemology of place resounding in Bsavi, Papua New Guinea. In: S. Feld – K. Basso, (eds.), *Senses of place*. Santa Fe: School of American Research Press. 91–135.
- Foucault, Michel 2000. *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina.
- Hall, Tom; Lashua, Brett and Coffey, Amanda 2008. Sound and the everyday in qualitative research. *Qualitative inquiry* 14 (6): 1019–1040.
- Herzfeld, Michael 2007. Senses. In: Antonius C. G. M. Robben – Jeffrey A. Sluka (eds.), *Ethnographic Fieldwork. An Anthropological Reader*. Oxford: Blackwell. 431–442.
- Howes, David 1991. Sense and non-sense in contemporary ethnographic practice and theory. *Culture* 11(2): 65–76.
- Howes, David 2004. *Sensual relations*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Jutte, Robert 2005. *A History of the Senses: from Antiquity to Cyberspace*. Cambridge: Polity Books.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2015. Introducing "The linguistics of temperature". In: Maria Koptjevskaja-Tamm (ed.), *The Linguistics of Temperature*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Kubitsch Rebeka – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor 2023. Az érzékelésigék rendszerének vizsgálata az udmurt, manysi és nganaszan nyelvekben és annak történeti vonatkozásai. In: Cser András – Nemesi Attila László (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. 333–362.
- Le Breton, David 2017. *Sensing the World. An Anthropology of the Senses*. London: Bloomsbury.
- McLuhan, Marshall 1963. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Merleau-Ponty, Maurice 1962. *Phenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Nagy Zoltán 2021. *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén*. Kultúrák Keresztútján 27. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan Kiadó.
- Ong, Walter J. 1967. The Presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and Religious History. New Haven: Yale University Press.
- Ong, Walter J. 1969. World as View and World as Event. *American Anthropologist* 71: 634–637.
- Rée, Jonathan 1999. *I see a voice*. London: Harper Collins.
- Rice, Tom 2003. Soundselves: an acoustemology of sound and self in the Edinburgh Royal infirmary. *Anthropology today* 19(4): 4–9.
- Sipőcz Katalin 1994. *A vogul nyelv színnevei*. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- Sipőcz Katalin 2006. A testrésznevek szerepe az érzelmek nyelvi kifejezésében a manysiban. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 117–128.
- Sipőcz Katalin 2015. Testi kalandozások, avagy mire jók a testrésznevek? In: Szeverényi Sándor; Szécsényi Tibor (szerk.), *Érdekes nyelvészet*. Szeged: JATEPress. 85-103.

- Stoller, Paul 1989. *The Taste of Ethnographic Things. The Senses in Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stoller, Paul 1997. *Sensuous scholarship*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Stoller, Paul – Olkes, Cheryl 1989. In *Sorcery's Shadow? A Memoir of Apprenticeship among the Songhay of Niger. Memoir of Apprenticeship Among the Songhay of Niger*. Chicago: University of Chicago Press.
- Szeverényi, Sándor – Sipőcz, Katalin – Bíró, Bernadett 2022. A Siberian River Runs Through It: Specific expressions of spatial relations/orientation in the Uralic languages of Western Siberian river valleys. In: Bradley, Jeremy (szerk.), *Tonavan Laakso. Eine Festschrift für Johanna Laakso*. Wien: Praesens Verlag. 128–146.
- Taylor, Lucien 1996. Iconophobia. *Transition* 69: 64-88.
- van Campen, Crétien 2008. *The Hidden Sense. Synesthesia in Art and Science*. Cambridge – Massachusetts: The MIT Press.
- van Ede, Yolanda 2009. Sensuous Anthropology: Sense and Sensibility and the Rehabilitation of Skill. *Anthropological Notebooks* 15(2): 61–75.
- Viberg, Åke 1984. The verbs of perception: A typological study. In: Butterworth, Brian – Comrie, Bernard – Dahl, Östen (eds.), *Explanations for Language Universals*. Berlin: De Gruyter. 123–162.

Képi sémák az 'ül' kvázikopulák létrejöttének háttérében

Sipos Mária

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

*„Az ember
egy olyan, ego-centrikus,
előrenéző [...] kétlábú emlős,
amely egy gravitáció alatt működő bolygón mozog”
(Levinson 1996: 180)¹*

*„...A térről alkotott fogalmaink struktúrája
állandó térbeli tapasztalatainkból,
azaz a fizikai környezettel való interakcióinkból alakul ki.”²
(Lakoff–Johnson 1980: 56–57)*

In the present paper, I investigate the meanings of the quasi-copula 'sit' in European and non-European languages. Preliminary research suggests that languages can be grouped according to whether or not the quasi-copula verb 'sit' is used at all and, if so, what semantic constraints are imposed on its use. The methodological question is how to relate the semantics of the quasi-copula 'sit' to the material culture surrounding the speakers of the language. To this end, the methods of cognitive linguistics will be employed. First, I will try to identify the image schemas that serve as a background for the

¹ Idézi Kövecses–Benczes 2010: 22; a részlet a szerzőpáros fordítása.

² Saját fordításom: SM.

formation of the characteristic meanings, and then I will try to infer the relationship between the image schemas and the material culture.

Keywords: posture verb ‘sit’, quasi-copula, grammaticalization, cognitive linguistics, cultural linguistics

Kulcsszavak: ‘ül’ testtartásige, kvázikopula, grammatikalizáció, kognitív nyelvészet, kulturális nyelvészet

1. Bevezetés

A világ nyelveinek egy részében – és az uráli nyelvek többségében – a három alapvető testtartást kifejező ige közül az ‘áll’ és a ‘fekszik’ jelentésűek szerepelnek lokalizálást kifejező mondatokban, az ‘ül’ jelentésű ige azonban nem. Ezzel szemben a világ nyelveinek egy másik részében – az uráli nyelvek közül például a hantiban és a manysiban – kvázikopula-szerepben az ‘ül’ jelentésű ige szerepe igen jelentős az élettelen tárgyak helyét meghatározó mondatokban. Ezt az igét használják a nagyobb (immobilis) tárgyak lokalizálásától a kisebb, azaz az ember által mozgathatókig; tehát ha egy ház áll valahol, falu vagy város a folyó partján, csésze az asztalon, konzervdoboz a polcon, illetve asztal és a szék valamilyen helyiségben stb., például (1):

- (1) kazimi hanti (Russzkaja 1961: 42)³
škola wɔn kɔrt-ən ɔməs-ɒ.
 iskola nagy falu-LOC ül-PRS.3SG
 ‘Az iskola (egy/a) nagy faluban van/áll (lit.: ül).’

Az ‘ül’ kvázikopula kapcsán több munkában is megjegyzik, hogy olyan tárgyakkal fordul elő, amelyek funkcionális bázissal, stabil helyzetet biztosító alsó résszel rendelkeznek (pl. Fortis 2010). Érdeemes azonban megvizsgálni, hogy vajon a tárgyak geometriai tulajdonságain kívül mi minden befolyásolja a testtartásigékből létrejött igei elemek közüli választást.

A korábbiakban megfogalmazódott egy sejtés (Sipos 2018), hogy tudniillik ez a jellegzetes hanti (és manysi) kvázikopula-használat összefüggésben lehet a hagyományos hanti életmóddal. Az alábbiakban ennek a jellegzetes igehasználtnak a magyarázatára teszek kísérletet. Különböző kultúrákhoz tartozó nyelvek leírásának áttekintésével sorra veszem, hogy a térbeli viszonyok kifejezésének terén az ‘ül’

³ A példák idézésekor az eredeti lelőhelyet mindig feltüntettem. Az idegen nyelvű jelentés-megadásokat magyarul is megadom, a szójelentések azonban csak magyarul szerepelnek. A glosszázás módja (vagy a glosszázás hiánya) követi a forrásmű gyakorlatát.

testtartásige grammatikalizációja milyen utakat járhat be.⁴ Mindehhez a kognitív nyelvészet lényeges megállapításait veszem alapul, illetve kulturális nyelvészeti megközelítést alkalmazok.

A továbbiakban elsőként a nyelv és az emberi megismerés viszonyának nyelvészeti megközelítéseit tekintem át [2]. Ezután a cikkben előforduló fogalmak, szak kifejezések egyértelműsítése következik [3]. Majd az 'ül' jelentésű igék különféle grammatikalizációs lehetőségeire sorolok fel csoportosított példákat [4]. Elsőként az ülés hátterét sík felületként felfogó nyelvekből mutatok be néhányat [4.1.]. Ezt követik olyan nyelvek, amelyek az ülést mint cselekvést úgy fogják fel, mint amely valamiféle tartályban történik [4.2.]. A harmadik alfejezetben olyan nyelvek ismertetése következik, amelyekben egyáltalán nincs 'ül' igéből kialakult kvázikopula [4.3.]. Végül a cikket összefoglalás zárja [5].

2. Nyelv és konceptualizáció

Az uralisztikában a nyelvi gyűjtések hőskorától kezdve markánsan jelen volt a kultúra alapos ismerete is. A szövegek kiadásának módjában megmutatkoztak a nyelv és kultúra összefüggései – az antropológiai nyelvészet, kulturális nyelvészet, etnoszintaxis elméletének és módszertanának kialakulása előtti prezentálásban. A (folklor)szövegek kiadása rendszerint bőséges kulturális háttérinformációval szolgált a szövegek megértéséhez és értelmezéséhez. A modern értelemben vett kulturális nyelvészetnek tehát a korábban kiadott gyűjtések és a jelen lehetőségei is bőségesen szolgálnak kutatható anyagokat. A kulturális nyelvészet a hazai finnugrisztikában a közelmúltban lendületet kapott, amikor a szegedi uralisztikai műhely egy projekt keretében számos nyelvi jelenség leírásában alkalmazta ezeket a módszereket (pl. Bíró et al 2019, Szeverényi et al. 2021). A következőkben azokat a kognitív nyelvészeti megközelítéseket veszem sorra, amelyek a dolgozat szempontjából relevánsak, mert a kultúra bizonyos elemei és egyes nyelvi jelenségek közötti potenciális kapcsolat elemzését támogatják.

2.1. Néhány magyarázó elv a nyelvészetben

2.1.1. Nyelven belüli és nyelven kívüli motiváció

A nyelvészetben a leíró jellegű munkák mellett a kutatások egy másik része a jelenségek, folyamatok hátterének feltárására irányul. Ezeket csoportosítja a testtartásigék grammatikalizációs irányait összegző munkájában Newman (2022). Megkülönbözteti a kizárólag nyelven belüli okokat, motivációkat vizsgáló (például

⁴ Más szóval az írás csak érintőlegesen tárgyalja az 'ül' jelentésű igék más lehetséges grammatikalizációs ösvényeit.

generatív) irányzatokat azoktól, amelyek a nyelven kívüli tényezőkben is lehetségesnek látják bizonyos jelenségek magyarázatát. Előbbiek a nyelvet mint kisebb egységekből felépülő rendszert magát tekintik forrásnak a változások, folyamatok okainak keresésekor. Remek példa a magánhangzórendszer módosulásának magyarázatára a szimmetriára való törekvésnek mint oknak felismerése. Ezzel szemben az utóbbi irányzathoz tartozók a nyelv és az emberi lét más vonatkozásainak kapcsolatában is sejtenek lényeges mozgatórugókat. Ilyen lehet például a kommunikáció gördülékenységre és sikerességére való törekvés. A kognitív fordulat következtében pedig az emberi felfogás és érzékelés szerepének kutatása is komoly lendületet kapott (Newman 2022: 2).

2.2. A kognitív nyelvészeti megközelítés

A kognitív nyelvészetről szóló tömör meghatározások a következőket hangsúlyozzák. Olyan irányzatról van szó a nyelvészetben belül, amely a nyelvet az embernek a megismeréssel kapcsolatos képességeihez, a gondolkodáshoz, felfogáshoz, értelmezéshez, észleléshez szorosan kapcsolódónak véli. Így a kognitív nyelvészet egyfajta válasz a generatív megközelítésekre. Az irányzat alapjául az a felfogás szolgál, hogy a nyelv legfontosabb összetevője a jelentés, legfontosabb funkciója pedig a jelentés közvetítése. A jelentések és a jelentésszerkezetek nem feltétlenül univerzálisak, hanem nyelvenként nagymértékben eltérhetnek. Az irányzat csak fél évszázadra tekint vissza, de megvannak a maga előzményei. Kialakulásához az vezetett, hogy egyfajta konvergencia következett be a megismerés, a jelentés és a kultúra tanulmányozásában. Mindez azt is eredményezi, hogy hangsúlyosan multidiszciplináris tudományterületről kell beszélnünk. Igen lényeges, amit a Kövecses–Benczes szerzőpáros megfogalmaz a kognitív nyelvészet kompetenciájáról: „ma ez az a tudományterület, amely a leginkább képesnek tűnik a jelentésről és annak a megismeréshez, nyelvhez és a kultúrához fűződő kapcsolatáról a leginkább koherens és szisztematikus állításokat megfogalmazni” (Kövecses–Benczes 2010: 14; továbbá Crystal 1997, Kugler–Tolcsvai-Nagy 2000, Ibarretxe-Antuñano 2004).

2.2.1. Az objektív irány

A kognitív felfogás két⁵ nagy irányának bemutatása a Kövecses–Benczes szerzőpáros által írt tömör jellemzés alapján történik (2010). Az egyik kognitív (nyelvészeti) megközelítést objektivisták szemléletnek nevezik. Eszerint a valóság tőlünk független struktúrával rendelkezik. Léteznek kategóriák a minket körülvevő

⁵ Vannak másféle felosztások is, például Schmid szerint három irányzat van, az *experiential view*, a *prominence view* és az *attentional view* (Schmid 1996), de nála is a dolgozat szempontjából releváns experientialista megközelítés az egyik.

világban is, és megvannak az elme kategóriái is (fogalmi kategóriák). Ez utóbbiak egybevágznak a valóság kategóriáival, mert gondolkodásunk, fogalmaink az objektív valóságot tükrözik. Ez a fogalmi rendszer fejeződik ki a nyelven keresztül.

2.2.2. Az experiencialista irány

A másik megközelítést experiencialistaként szokás említeni. Ebben a felfogásban a valóságnak nincs olyan önálló struktúrája, amely függetleníthető lenne a szemlélőtől. Másrészt a valóság nem jól körülhatárolt kategóriákból áll. A minket körülvevő világot különböző kognitív folyamatok révén képesek vagyunk értelmezni; a kategóriákat nem készen kapjuk, hanem tapasztalataink révén alakulnak ki. A világ tehát voltaképpen kivetített valóság, amelyet az ember maga hoz létre. Az experiencialista megközelítés szerint a világ strukturálatlan, strukturálttá pedig éppen a szemlélő teszi. Ehhez az irányzathoz tartozik a Whorf nevéhez kapcsolt elmélet, a nyelvi relativitás is, amely szerint a struktúrák nagy részét a nyelv határozza meg. (Kövecses–Benczes 2010: 16–20)

2.2.3. A képi sémák, a testalapúság és a szenzorimotoros tapasztalatok

Gibbs és Colston a kognitív szemantika egyik fontos állításának azt tartja, hogy tudásunk nagy része nem statikus, nem állítás- vagy mondatjellegű, hanem érzékelési interakcióink, testi cselekvéseink és tárgyakkal való manipulációink változatos mintázataiból épül fel és strukturálódik. E mintázatok az úgynevezett képi sémák, és szenzorimotoros tevékenységeink során jönnek létre, miközben tárgyakat manipulálunk, tájékozódunk térben és időben, valamint különböző célokra irányítjuk érzékelési fókuszunkat (Johnson 1987, 1993, 1991; Lakoff 1987, 1990; Talmy 1988 alapján Gibbs–Colston 2006: 239).

Kövecses magyarra a *testesültség* vagy a *testalapúság* szóval fordítja az angol *embodiement* terminust. A szakkifejezés arra utal, hogy a jelentésalkotás folyamatában testi-perceptuális tapasztalataink segítségével tesszük nemcsak a nyelvet, hanem egész világunkat a magunk számára értelmezhetővé. Ennek a megközelítésnek az alapjait Lakoff és Johnson fejtette ki (Johnson 1987; Lakoff 1987). Az emberi elme felfogó-elemző, jelentésalkotó képességét arra vezetik vissza, hogy a sokszor megtapasztalt szenzorimotoros élményeink nyomán úgynevezett *képi sémák* (*image schemas*) jönnek létre.⁶ A leggyakrabban említett képi sémák között

⁶ Ezt természetesen nem úgy kell értenünk, hogy a tér érzékelésében kizárólag az emberi test lehet viszonyítási pont. Vannak adatok olyan nyelvről (Levinson 1992), amelynek beszélői teljesen más alapon konceptualizálják a teret: abszolút viszonyítási pontokat használnak (égtájak), nem a saját testük az alapja a térérezékelésnek (előtt/mögött, bal/jobbs) (Kövecses–Benczes 2010: 21–22). Ebben az esetben a térérezékelés és a tájékozódás – bár éppen nem az

van a TARTÁLY, a MOZGÁS, az ERŐ, a RÉSZ-EGÉSZ, a KAPCSOLAT, a HŐ (hideg-meleg), a CENTRUM-PERIFÉRIA stb. (Kövecses 2021: 50).

2.2.3.1 A kognitív nyelvészet le tudja írni a képi sémák létrejöttének fizikai és percepciósi hátterét. A TARTÁLY képi séma kialakulását például a következőképpen magyarázza Kövecses:

Bár számos olyan fizikai tapasztalatunk van, amely motiválhatja a séma létrejöttét, kialakulása alapvetően két fő tapasztalatra vezethető vissza. Először is, a testünk egy tartály, amely szerveket és testnedveket tartalmaz. Másodsor nemcsak a testünk funkcionál tartályként, hanem a közvetlen környezetünk is – a szoba, a ház, az épület vagy a város. A tartály képi séma három strukturális elemből áll, éspedig: a belső tér, a határvonal és a külső tér. A séma felépítését a következőképpen határozhatjuk meg: minden a tartályon belül, vagy azon kívül helyezkedik el. Továbbá, ha A tartalmazza B-t, és B tartalmazza C-t, akkor biztosra vehetjük, hogy A tartalmazza C-t – vagyis a tartály séma bizonyos logikai következtetés alapjául is szolgál. Mint már említettem, számos fogalmi metaforánk vezethető vissza a tartály sémára, többek között generikus szintű az állapot-tartály metafora (pl. bajban van, házasságban él, álomba zuhan, kilábal a betegségből, szerelembe esik stb.). (Kövecses 2021: 51)

2.2.3.2 Az 'ül' metaforizációinak elemzésekor szerepe lesz a KAPCSOLAT, illetve a TÁMASZ képi sémáknak is. Wachowiak és szerzőtársai megfogalmazásában a TÁMASZ képi séma két objektum közötti KAPCSOLATból épül fel, ahol az egyik függ a másiktól. A KAPCSOLAT két tárgy fizikai érintkezéseként definiálódik, és erő alkalmazásával vagy kifejtésével hoz létre TÁMASZ-t. (Wachowiak et al 2022: 45). Herskovits (1987) a TÁMASZ képi séma tapasztalati alapjáról kifejti, hogy egy tárgy akkor szolgál támaszul egy másiknak, ha annak súlya nyomja / húzza azt, továbbá a támaszt nyújtó tárgy ellenáll a nyomó / húzó erőnek. A prototipikus támaszt megvalósító jelenetben az egyik tárgy a másik vízszintes, illetve felső felületén helyezkedik el. A TÁMASZ más topológiai tulajdonságokat is magában foglalhat, azaz egy tárgy lóghat, tapadhat, illetve szögek, csavarok vagy más eszközök által összekapcsolódhat a támasztó entitással (összefoglalja Wachowiak et al 2022: 45).

emberi test minőség viszonyítási pontnak – ugyanúgy tapasztaláson alapul (Kövecses-Benczes 2010: 22–23).

2.3. A kulturális nyelvészet

A kulturális nyelvészet rövid meghatározása szerint (Sharifian 2015) olyan multidiszciplináris területről van szó, amely a nyelv és a kulturális fogalmak közötti kapcsolatokat kutatja. Nemcsak elméleti, hanem elemzési kerettel is szolgál a nyelveknek a kulturális konceptualizációkban gyökerező jellemzőinek vizsgálatára, beleértve a kulturális sémákat, kulturális kategóriákat és kulturális metaforákat. Noha a kulturális nyelvészet és a kognitív nyelvészet számára egyaránt a jelentés mint fogalomalkotás a központi kérdés, a kulturális nyelvészet számára a fókusz a beszélők kulturális tapasztalataiban gyökerező fogalomalkotások elemzésén van. A kulturális nyelvészet egyik alaptétele, hogy a nyelvet kulturális konceptualizációk tárházának tekinti, amelyek a beszédközösség történetének különböző szakaszaiban forrtak össze, és amelyek a jelenlegi nyelvi gyakorlatban is felfedezhetők. (Sharifian 2015: 1–2, 20)

A kulturális nyelvészet módszertanának lényeges alappontjait fogalmazza meg Enfield (2002). Ezek azért fontosak, mert figyelembe vételük garanciát nyújt arra, hogy ez a nyelvészeti megközelítés nem silányul érdekesnek hangzó, ám bizonyíthatatlan leegyszerűsítések tárházává. Leszögezi, hogy a nyelven kívüli tényezők nem tekinthetők magától értetődően a nyelvi jelenségek okának. Az anyagi, szellemi kultúra, a társas viszonyok mind egyfajta háttérként szolgálhatnak bizonyos nyelvi jelenségek vagy mintázatok létrejöttéhez, azonban messze nem törvényszerű, hogy ez meg is történik. Más szóval csak lehetőség, hogy ezek lenyomata a nyelvben megjelenjen valamilyen formában (Enfield 2002).

2.4. A kognitív nyelvészet és a kulturális nyelvészet összefüggése

A kulturális nyelvészet önmeghatározásában hangsúlyosan vannak jelen az érintkezési pontok a kognitív nyelvészettel, és ez Newman, illetve Hewes egy példájával jól illusztrálható is.

Newman 2022-es tanulmánya a kognitív megközelítések közül nyilvánvalóan az experientalista irányzathoz csatlakozik.⁷ Cikkében a három hétköznapi tapasztalást jelentő testtartást kifejező ige ('ül', 'áll', 'fekszik') jellemzését adja több szempontból. Kimondja, hogy nem köthetünk hozzájuk univerzális tapasztalást, mert kultúránként egészen más kontextusa lehet ugyanannak a testtartásnak is. Emellett magának a pozíciónak is lehetnek kultúránként különböző változatai, hiszen szokások, vallási szabályozások, nemi különbségek stb. hathatnak a használatukra. Hewes⁸ egy Newman által idézett megállapítása remekül illusztrálja a kultúra lehetséges hatását nyelvre és gondolkodásra. Az angol testtartásigés szókincs szegényesnek mondható,

⁷ Írásának címe: *Experiential motivation and the linguistics of sitting, standing, and lying*.

⁸ Hewes tanulmánya 480 különféle kultúra 100 testtartását vizsgálta meg (Hewes 1955).

és ez behatárolja az ezekről való gondolkodást is. Ezzel szemben a jógakultúrájáról nevezetes Indiában az érintett nyelvek testtartásokat kifejező szókincse sokkal gazdagabb – Hewes ezzel hangsúlyozza azt a megállapítását, hogy a (kulturális) antropológián kívüli tudományok nagymértékben elsiklanak a kulturális különbségek súlya fölött⁹ (Hewes 1955: 242).

Levinson és szerzőtársai fontos következtetéseket vonnak le a térbeli viszonyokat kifejező kategóriák vizsgálatában. E kategóriák között vannak olyanok (pl. UNDER), amelyek univerzálisnak tekinthetők, de ez inkább a természeti környezet tulajdonságaival magyarázható. Ezzel szemben az IN és az ON prepozíciókkal szimbolizált térbeli viszonykategóriák elemzésekor azt találták, hogy ezek univerzális volta messze nem magától értetődő. Magyarázatukban felhívják a figyelmet a kulturális jegyek jelentőségére, ugyanis olyan kultúrákban, ahol a munkafelület és a tárolás eltávolodik a talajszinttől és magasabban van, ott szükség van a térbeli viszonyok finomabb megkülönböztetésére (Levinson et al 2003: 514).

Landau és szerzőtársai (2014) a képi sémák egymáshoz való viszonyát két nyelv, az angol és a görög elsajátításán keresztül elemezték. Egészen pontosan arra irányult a vizsgálat, hogy vajon mennyire univerzálisak a térbeli kifejezések fogalmi alapjai. Megállapították, hogy az INhez köthető CONTAINMENT, azaz TARTÁLY fogalmi kategória határozottan elkülönül az ON (KAPCSOLAT - SUPPORT, azaz TÁMASZ) kategóriától, ezek tartományának belső struktúrája is igen más. A két nyelvben az alapvető térbeli kifejezések használata sem egyforma, és ezért e két nyelv elsajátítása sem. Olyan nagy különbségeket találtak, amelyek nem egyeztethetők össze az említett fogalmi kategóriák univerzális voltaival.

A fenti példák tehát azt az elképzelést támasztják alá, hogy a térbeli viszonyok leképezése a beszélők tapasztalatain alapul. Ezek a tapasztalatok a környezet fizikai viszonyaiból, történéseiből tevődnek össze, a tárgyak, helyzetek relációi azonban összefüggésben vannak a beszélői közösség anyagi kultúrájával is. Mindezek konceptualizálását az emberi test mint viszonyítási pont is támogatja.

2.5. Az 'ül' igék kiterjesztései a világ nyelveiben

Newman 2022-es munkájában áttekintette, hogy a testtartásigékhez miféle grammatikai és szemantikai viselkedés társul a világ nyelveiben. A lokatív, azaz a helymeghatározásban részt vevő kiterjesztéseket motiválhatja a testtartások statív jellege, azaz hogy az alanyként kifejezett tárgy vagy objektum egy helyben marad.

⁹ "In conclusion I should like to stress the deficiencies in our scientific concern with postural behavior, many of which arise simply from the all too common neglect (by non-anthropologists) of cross-cultural data." (Hewes 1955: 242)

A lokalizálandó entitás tulajdonságai sok esetben megszabják, hogy melyik testtartásigéből létrejött kvázikopula választandó.

Vannak olyan példák is, amikor a tárgy elhelyezkedése, helyzete vizuálisan hozható összefüggésbe valamelyik emberi testtartással, ilyenkor magától értetődően a tárgy fizikai és geometriai tulajdonságai, a magasság vagy az arányok motiválják az igeválasztást.¹⁰

Más esetekben azonban azt, hogy egy tárgy 'ül', 'áll' vagy 'fekszik', nem tudjuk magyarázni az alakjával vagy az emberi testtartáshoz való hasonlóságával. Ilyenkor kognitív nyelvészeti vagy percepcionális magyarázatok merülnek fel, például jelentősége lehet annak, hogy a szemlélő a lokalizálandó objektumot miképpen tudja tekintetével letapogatni (a magas épületek eszerint állhatnak, a szélesebb objektumok, tereptárgyak pedig fekkhetnek).

A formán és a prototipikus elhelyezkedésen kívül olyan térbeli relációk is szerepet játszhatnak, mint a TARTÁLY fogalom, amely a holland nyelvben az igeválasztást jellemzően meghatározza (Levinson 2022: 8).

Mindehhez hozzátehetjük a funkciót is, amely szerepet játszhat abban, hogy milyen igével lokalizáljuk az adott tárgyat. Ha egy tárgy használatra kész, sok nyelv szívesebben alkalmazza az 'áll' igét, ha pedig atipikus helyen vagy használatra alkalmatlan helyzetben, esetleg elhanyagoltan van, akkor a 'fekszik' igét. (Serra Borneto 1996: 463)

2.6. Kérdésfelvetés és hipotézis

Az 'ül' jelentésű igenek nem minden nyelvben alakul ki olyan metaforizációja, amely végül lokatív (helymeghatározó, azaz a *Hol...?* kérdésre választ adó) és egzisztenciális mondatokban előforduló kvázikopulák létrejöttéhez vezet. Az ilyen kvázikopulával rendelkező nyelvek alapján pedig az figyelhető meg, hogy nem egyformák a használati szabályok, a szóban forgó igei elemek távolról sem egyformán viselkednek. Az írás egyik célja a testtartásigék használati szabályaiban megnyilvánuló szemléleti sajátosságok (és különbségek) feltárása, elsősorban a képi sémákkal összefüggésben. A másik cél annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ezek a különbségek valamiképpen összefüggésbe hozhatók-e az életmóddal, közelebről a tárgyi kultúrával. Mindez különféle életmódot folytató közösségek nyelvének áttekintésével történik: lesznek köztük európai típusú tárgykultúrában

¹⁰ Ilyen nyelv például a Kxoe (Kilian-Hatz 2002). A tárgyak tipikusan egyik vagy másik testtartásigéből alakult kvázikopula használatát váltják ki. Heine (1998: 9) felsorolása szerint: "trees, hands, fingers, thorns, houses, or all abstract nouns are typically associated with the STAND-marker; place names, stones, birds, or scorpions take the SIT-marker, while rivers, lakes, kinds of soil, or countries, take the LIE-marker." – idézi Kilian-Hatz 2002: 319.

élő népek nyelvei, valamint Szibériában, Brazíliában, Mexikóban, Ghánában stb. élő természeti népek nyelvei is.

A vizsgálat abból a feltevésből indul ki, hogy a tevékenységeiket talajszinten végző népek körében az ülés mint cselekvés inkább az ÉRINTKEZÉS képi sémájához tartozik, míg az európai típusú anyagi kultúra, ahol az ülés és általában is a cselekvések végzése a talajszinttől elemelve, széken, asztal vagy más emelt felület segítségével történik, az 'ül' igék másféle metaforizációit indítja el (CONTAINMENT, GOOD-FIT). Az esettanulmányok és leírások átvizsgálásától azt várom, hogy különböző mintázatok rajzolódjanak ki, ugyanis egy-egy eset alapján nehezebb fogódzót találni a magyarázathoz. Ez a következő példával illusztrálható.

Atintono (2013) leírása szerint a gurene¹¹ viselkedéskultúrában bonyolult szabályok határozzák meg az ülés etikettjét. Például a főnök jelenlétében – az európai megszokással ellentétben, ahol a tiszteletet éppen a felállással fejezzük ki – senki nem maradhat állva, a tiszteletüket éppen azzal mutatják ki, hogy a feljebbvaló jelenlétében leülnek a földre. Az ülés különféle módozatai képesek kifejezni a társadalmi hierarchiát is, illetve a szituációban tanúsított udvariasságot vagy tiszteletet is. Ebben a nyelvben az 'ül' jelentésű igének semmilyen kiterjesztése nincs, ami azt jelenti, hogy még állatokkal sem használható (kivéve, ha egy mesében egy állatot emberi tulajdonságokkal ruháznak fel).¹² Nem használható élettelen alanyokkal olyan szcenárió leírására sem, amikor az afrikai nyelvek jó részében erre lenne mód. Ezért Atintono így adja meg a gurene 'ül' ige használati szabályait: „*For any F¹³ and G, F is in a zī 'be sitting' relation with G, if and only if F is human with buttocks on G, and F feet is in contact with the floor or the earth*” (Atintono 2012: 193–202). Noha adódna a következtetés, hogy a viselkedési megkötések szabnak gátat az ige metaforizációjának, ezt egyetlen nyelv alapján aligha lehetne kijelenteni.

3. A dolgozatban használt fogalmak

3.1. Lokatív és egzisztenciális mondatok

Írásom a lokatív mondatokban előforduló nyelvi elemmel foglalkozik, vagyis a példaanyagban csak elvétve lesznek alkotóelemeiket tekintve hasonló, ám információszerkezeti szempontból különböző egzisztenciális mondatok.

A két említett mondat típusban egyaránt megtalálhatók a Talmy (1972) nyomán a szakirodalomban legtöbbször ALAK (FIGURE), illetve a HÁTTÉR (Ground) néven említett elemek. Noha a kettő viszonya könnyen érthető, mégis vannak különbségek

¹¹ (Gurene); a gur nyelvek közé tartozik, Ghánában, Nyugat-Afrikában beszélik, kb. 660.000-en.

¹² A másik két alapvető testtartást kifejező igének van kvázikopula fejleménye.

¹³ F: FIGURE, azaz ALAK; G: GROUND, azaz HÁTTÉR.

definiálásukban. Például Bańcerowski frappáns megfogalmazása szerint az ALAK az, amire figyelmünk irányul, a HÁTTÉR pedig az, ami az észleléshez keretet képez (Bańcerowski 2000: 41). Eszerint nem állandó szerepekről vagy viszonyokról van szó, hanem ezek aszerint változnak, hogy az adott szituációban mit tekintünk elsődlegesnek. Ezt a változó viszonyrendszert Bańcerowski a következő szerkezetekkel illusztrálja (2) vs (3):

(2) *a lámpa az asztal felett*

(3) *az asztal a lámpa alatt* (Bańcerowski 2000: 41)

Ezzel a felfogással ellentétben Talmy leírásában (pl. Talmy 2000: 315–316) a helymeghatározások e két kulcselemét számos lényeges sajátosság különbözteti meg. Közülük csak néhányat felidézve: az ALAK például jellemzően kisebb, kevésbé helyhez kötött; a szemlélőnek lényegesebb, feltűnőbb a HÁTTÉRnél; a lokalizálás során leegyszerűsítve szemléljük geometriai tulajdonságait (sokszor pontszerűként kezeljük). Ezzel szemben a HÁTTÉR általában nagy(obb), sokkal inkább helyben marad, ismerősebb vagy kiszámíthatóbb a holléte, térbeli tulajdonságai pedig lényegesebbek stb. E felfogásbeli különbség ugyan kevésbé lesz releváns a dolgozat példáiban, de ráirányítja a figyelmet a lokatív mondat két fontos elemének olyan jellemzőire (pl. méret, mozdíthatóság, geometriai tulajdonságok), amelyek fontosnak bizonyulnak.

Egy egzisztenciális mondatban a már említett, illetve közös tudásként elkönnyelhető HÁTTÉRhez képest adunk új információt (ALAK: *egy zsinagóga*) a szövegben. A határozatlan névelő is jelzi, hogy a zsinagóga még nem szerepelt a beszélgetésben (4):

(4) *Van egy zsinagóga a Tiszához közel.*

A lokatív mondatban az új közlendő a már említett ALAK (*a zsinagóga*) holléte. A határozott névelő jelzi, hogy az előzményekben már volt szó az épületről (5):

(5) *A zsinagóga a Tiszához közel van.*

Adódik a kérdés, hogy miért zárjuk ki a vizsgálatból az egzisztenciális mondatokat. Egyrészt azért, mert a két mondatfajta között vannak további különbségek is. A lokatív mondatok szigorú felépítéséhez – ALAK + HÁTTÉR + igei elem – képest az egzisztenciális mondatból hiányozhat a helymegadás, például akkor, amikor az egész világra vagy univerzumra vonatkoztatjuk a mondatot (6) (7) (8):

(6) *Van kiút.*

(7) *Van Isten.*

(8) *Nincs igazság.*

Olyan esetekben is hiányozhat a helyhatározó, amikor a szituáció egyértelművé teszi, hogy mire vonatkoztatjuk a kijelentést. Másrészről az alábbi mondat, ha a gyógyszerár előtt halljuk, és másrészről, ha otthon hangzik el (9):

(9) *Van Algopyrin!*

Másrészt abban is lehet eltérés, hogy a kétféle mondatban milyen igei elemek használatosak. A magyar nyelv ennek illusztrálására nem alkalmas, hanti példákkal viszont meg lehet világítani a különbséget. A hantiban mindkét mondat típusban megjelenhet a léteigi eredetű kopula, illetve a három alapvető testtartásigéből létrejött kvázikopula. Mindemellett az egzisztenciális mondatokban szerepelhet a birtoklást kifejező tárgyias ige is (*tāj-*). Az ilyen mondatokban a diskurzusba már bevezetett HÁTÉR (lokáció) a mondat alanyaként jelenik meg ('városunk ... birtokol'), az új elemet képező ALAK pedig a mondat tárgya ('...parkokat birtokol') (10):

(10) kazimi hanti (Nyomiszova 1988: 52)

wəš-ew	wūsti	wənt-əp	park-ət	tāj-A.
város-PL1	zöld	erdő-ADJ	park-PL	birtokol-PRS.SG3

'A városunkban zöldellő parkok vannak.' (lit.: Városunk zöld erdejű parkokat birtokol.)

A *tāj-* ige jelenlegi tudásunk szerint nem jellemző lokatív mondatokra, ebben tehát eltér a két mondat típus az északi hantiban.

Harmadrészt a lokatív és az egzisztenciális mondatok között rendszerszerűen leírható, lényeges, az információs szerkezettel szorosan összefüggő szórendi különbségek vannak (Freeze 1992: 557). Ennek részletes kifejtése nem tartozik szorosan az dolgozat tárgyához, a kettő különbségét azonban jól illusztrálja a (4)-(5)-ös példapár.

3.2. Igék, kopulák és kvázikopulák

A lokatív mondatok legjellemzőbb¹⁴ igei elemei a kopulák és a kvázikopulák. Bemutatásuk Pustet monográfiájának gondolatmenete alapján történik (Pustet 2005), a példák azonban az eredeti műtől független magyar mondatok lesznek. Kopulának nevezzük a nem igei állítmányú mondatokban a névszói szerkezetekkel

¹⁴ Nem csak kopulák és kvázikopulák fordulnak elő ebben a szerepben, bár kétségtelenül ezek a legjellemzőbbek. Mivel a dolgozat témája egy kvázikopula, ezért a többi potenciális igei elemmel – a *van* kopulával, a semleges igékkel (pl. *elhelyezkedik*), a pozícióigékkel (*függ*, *lóg*), a mondat többi részével együtt fiktív mozgást kifejező igékkel (*Az út a kertek alatt futott*), a rezultatív szerkezetekkel (*Hol a létra? /A létra/ a falnak van támasztva*) – ezáltal nem foglalkozom.

álló igei elemeket, melyeknek nincs önálló jelentése. Szemantikailag semmit nem tesznek hozzá a mondathoz, csak számot, időt, módot fejeznek ki (11):

(11) *A dokumentumok az asztalomon vannak/voltak/legyenek!*

Nyilvánvalóan összefügg ezzel, hogy önállóan nem is fordulnak elő (12), helyhatározóval viszont elfogadható mondatokat alkotnak (13):

(12) **A fésűd van.*

(13) *A fésűd az én táskámban van.*

A kvázikopulák tartalmas igékből jönnek létre, igen gyakran testtartásigéből vagy pozícióigéből. Ezért ezek valamennyi információval szolgálhatnak az ALAK formájáról (14) vagy orientációjáról (15) (16):

(14) *A hősi emlékmű a főtéren áll.*

(15) *A bőröndöm a sarokban áll.*

(16) *A bőröndöm az ágyon fekszik.*

Mivel tehát nem üres szemantikájú igei elemekről van szó, a kvázikopulák átmenetet képeznek a lexikális igék és a kopulák között. Nem azonosak az élő alanyok álló vagy fekvő helyzetét leíró igékkel: a kopulákhoz hasonlóan pusztán egy élettelen alannal kombinálva elfogadhatatlan mondatot eredményeznek (17). Ha viszont helyhatározóval egészítjük ki az előző mondatot, az grammatikus lokatív mondatot eredményez (18):

(17) **A birtok fekszik.*

(18) *A birtok az erdő mellett fekszik.*

4. Az 'ül' jelentésű igék kvázikopula-kiterjesztése és annak hiánya a világ nyelveiben

A következő alfejezetekben (3.1, 3.2, 3.3) a nyelvek 'ül' kvázikopulájának használatában eddig kirajzolódott típusokat mutatom be. A nyelveket aszerint csoportosítom, hogy szemantikájuk milyen képi sémához tartozik: SUPPORT, ATTACHMENT, CONTAINMENT, GOOD-FIT stb. Az egységes szempontok ellenére a nyelvek jellemzése messze nem lesz egyforma részletességű. Megfigyelhető, hogy számos kicsiny, veszélyeztetett nyelvről csak kevés információ áll rendelkezésre, míg a magas kutatótságu európai nyelvek esetében (pl. német, holland, angol) ezzel a témával is többen foglalkoztak. A dolgozatban bemutatott nyelvek főként a nagyobb összefoglaló munkákban elérhető, nem nagyszámú pozícióigét alkalmazó (Newman 2002, Ameka–Levinson 2007) nyelvek közül kerültek ki. A rendelkezésre

álló kutatási eredményekből csak a releváns adatokat és megállapításokat mutatom be.

4.1. Az ON reláción alapuló kiterjesztés

Az alább felsorolt nyelvekben az 'ül' kvázikopula hasonló funkciót tölt be, mint sok ismert nyelvben (például a magyarban is) az 'áll' jelentésű: horizontális HÁTTÉRhez képest valamilyen mértékben vertikálisan kiemelkedő ALAK lokalizálására szolgál.

4.1.1. Hanti

A hanti nyelv 'ül' jelentésű kvázikopuláiról már születtek leírások (Sipos 2018, Onina–Sipos 2022), ezért ezek alapján foglalom össze az 'ül' ige használatát kvázikopula-szerepben.

Az 'ül' kvázikopula igen gyakori igei elem lokatív (és az egzisztenciális) mondatokban. Egyaránt használható kisebb, mobilis, valamint nagyobb, nem mozdítható tárgyakkal (19) (20):

- (19) szinjai hanti (Onina–Sipos 2022: 747)
<i>χül</i>	<i>paŋka</i>	<i>nūm</i>	<i>nōrəm-ən</i>	<i>oməs-əl.</i>
hal	konzervdoboz	felső	polc-LOC	ül-PRS.3SG
- 'A halkonzerv a felső polcon van.'

- (20) szinjai hanti (Onina–Sipos 2022: 748)
<i>ma</i>	<i>kurt-em</i>	<i>šána</i>	<i>jōχan</i>	<i>pitar-ən</i>	<i>oməs-əl.</i>
1SG	falú-1SG	Szinja	folyó	part-LOC	ül-PRS.3SG
- 'A falum a Szinja folyó partján van / terület el / található.'

A hanti anyanyelvű társszerző megítélése szerint akkor választjuk az 'áll' jelentésű igei elemet az 'ül' jelentésű helyett, ha a szóban forgó tárgy kívül esik az átlagos emberi cselekvés számára elérhető zónán, más szóval magasabb, mint amit az ember manipulálni tudna. Emiatt használható az arányait tekintve relatíve magas, de az ember számára elérhető hűtőszekrényel is az 'ül' jelentésű kvázikopula (21):

- (21) szinjai hanti (Onina–Sipos 2022: 749)
<i>tām</i>	<i>pāl</i>	<i>χolod'ilńik-ew</i>	<i>kuχńa-jən</i>	<i>ipuša</i>
ez	magas	hűtő-PL	konyha-LOC	mindig
- šūŋ-ən* *oməs-l.*
- sarok-LOC ül-PRS.3SG
- 'Ez a magas hűtő(nk) a konyhában mindig a sarokban áll.'

Ez is magyarázhatja, hogy lábbal, kerékkel stb. rendelkező tárgyak, amelyek más nyelvekben inkább „állnak”, a hantiban kimondottan az 'ül' kvázikopula használatát váltják ki (22):

- (22) színjai hanti (Onina–Sipos 2022: 750)
pāsan in kamən, sūmət jǔχ ilpijn oməs-l.
 asztal most kint nyír fa alatt ül-PRS.3SG
 'Az asztal most kint van / áll (lit. ül) a nyírfa alatt.'

Több más nyelvhez hasonlóan a hantiban sem lényegtelen, hogy az adott tárgy a funkciójának ellátására képes helyzetben van-e. Ha ugyanis az orientációja használatával összeegyeztethetetlen, akkor a 'fekszik' jelentésű kvázikopulát választják. Végül az 'ül' kvázikopula kifejezhet inaktivitást is, igaz, más igei elemek is használhatók ilyenkor (23):

- (23) színjai hanti (Onina–Sipos 2022: 751)
pasol paŋka χōlša ōl-əl/oməs-l/kerəl-əl.
 bab konzerv valahol fekszik-PRS.3SG/ül-PRS.3SG/hever-PRS.3SG
 'A babkonzerv valahol (itt) hever.'

4.1.2. Manysi

A manysi nyelv *ūnli* 'ül' igéjének az általa vizsgált korpuszban megjelenő valamennyi jelentését, köztük a kvázikopula-használatot, Németh Szilvia írta le (2021). Munkájának legfontosabb idevágó megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze.

A manysiban is van az 'ül' jelentésű igének kvázikopula fejleménye (24):

- (24) manysi (Németh 2021: 53)
Ta pāwəl māñ Ās jā wātat ūnləs.
 az falu kis Ob folyó part.LOC ül.PST.3SG
 'Az a falu a Kis-Ob folyó partján volt.'

A mondatok alanyaként megjelenő objektumok, tárgyak geometriai tulajdonságai igen változatosak: ház, falu, víz, zsír, csésze, sítalp, doboz, ruhanemű, stb. Németh feltevése szerint „ennek az az oka, hogy az *ūnli* megjelenésekor nem elsősorban a térbeli forma, hanem az alany állapotának hosszan tartó, változatlan helyzete vagy fennállása domináns” (Németh 2021: 62), ami valóban lehet motívációja az igei elem megválasztásának. A manysi 'ül' ige egyik lényeges funkciója élő alanyok esetében is az inaktivitás kifejezése, ami kimondottan támogatja ezt a feltételezést. A cikk azonban igen óvatos módon nem tekinti bizonyítottnak ezt a sejtést. Amint Németh fogalmaz: „Ahhoz azonban, hogy biztonsággal kijelenthesük, hogy a manysiban a cselekmény hossza és aspektusa meghatározóbb, mint az alany geometriai tulajdonságai, szükséges a nyelvben kvázikopulaként szereplő egyéb testtartásigék vizsgálata, valamint anyanyelvi adatközlőkkel végzett elicitáción alapuló kutatás is” (Németh 2021: 62).

A két obi-ugor nyelv sok hasonlóságot mutat az 'ül' kvázikopula használatában.¹⁵ A legfontosabb egyezés a jelen vizsgálat szempontjából az, hogy bennük nincs nyoma annak, hogy a szoros illeszkedés, bennfoglalás fogalmát is kifejezné.

4.1.3. Goemai

A goemai¹⁶ nyelvben (Hellwig 2007) mindhárom alapvető testtartásigéből jött létre kvázikopula (és ritkábban pozícióigéket¹⁷ is alkalmaznak lokatív mondatokban. Az 'ül' ige geometriai jellemzőiket tekintve olyan tárgyakkal fordul elő, amelyek stabil módon emelkednek ki a földből, meg tudják tartani magukat (vagyis rendelkeznek egy olyan alappal, amely stabil helyzetet biztosít számukra – és ebben térnek el lényegileg azoktól a tárgyaktól, amelyek az 'áll' kvázikopulával használatosak). Kiváltják használatát mindenféle tartályszerű dolgok (főzőedények, tőkfélékből készült tárolók, tálak, üvegek), „lefelé néző” tárgyak (fedők, kalapok) is, valamint petróleumlámpa, ventilátor, rádió, tv; és ami még figyelemre méltó: lábbal vagy kerékkal rendelkező tárgyak is (szék, asztal, autó). Ennek logikája vélhetőleg az, hogy ezeket a szerkezetrészeket is olyan alapnak tekintik, amely a helyzet fenntartását segíti. Azt, hogy az ilyen tárgyakat az 'áll' jelentésű kvázikopulával is használhatják, Hellwig másodlagos, újabb jelenségnek tartja, különösen azért, mert az ilyen tárgyak (pl. asztal) maguk is újak az adott kultúrában (Hellwig 2007: 900).

Hellwig szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy nem lehet a tárgyak alakjának és a vonatkozó emberi testtartásnak a hasonlóságával meghatározni az 'ül' kvázikopula használatát előhívó tárgyak körét. Sokkal inkább az a lényegi kritérium, hogy az ALAK miképpen érintkezik a HÁTTERrel, illetve még azt is hozzáteszi, hogy a goemai 'ül' esetében – legyen az alany / ALAK akár [+élő], akár [–élő] – mindig a talaj szolgál az ülés HÁTTERéül (Hellwig 2007: 902).

¹⁵ A két obi-ugor nyelv hasonló mintázatot követ a metonimikus fejleményekben is ('bizottságban, testületben ül' stb.), aminek oka lehet orosz hatás (azaz jelentéskölcsönzés), valamint lehetnek független fejlemények is, hiszen az ige szemantikája ezt lehetővé teszi.

¹⁶ Közép-Nigériában beszélt nyelv, a csádi nyelvekhez tartozik. Beszélőinek száma 2020-ban 380.000 volt, de veszélyeztetett nyelvnek számít, mert a nyelvátadás akadozik. Hivatalos státuszával a hausza nyelv szorítja ki a használatból.

¹⁷ A dolgozatban az angol *posture verb* terminust *testtartásigéként* említem magyarul, míg a *positional verb* szakkifejezésen olyan igéket értek, mint például a magyar *függ* vagy *lóg*, és magyarul a *pozícióige* műszót használom.

4.1.4. Trumai

Ebben a nyelvben¹⁸ (Guirardello-Damian 2007) lokatív mondatokban hat pozícióige fordul elő, amelyek két csoportra oszthatók. Az egyikbe tartozók az orientációról adnak információt (25):

- (25) *la* 'áll'
aha'tsi 'ül',
chumuchu 'fekszik'

A másik csoportba tartozó igék a HÁTTÉRRŐL, a TÁMASZRÓL, illetve az ALAK láthatóságáról informálnak (26):

- (26) *tsula* 'lie/be lying in a place that is not the floor'
pila 'be in a liquid medium or be spatially like a liquid'
mula 'be in a closed place or place where the visibility of the entity is affected'

Az 'ül' jelentésű igei elem alappal rendelkező, három dimenziós tárgyakkal használatos (pl. tál, fazék, üveg). Rendszerint kanonikus pozíciót fejez ki. A HÁTTÉR horizontális, és támasszal szolgál az ALAK számára – más szóval soha nem fordul elő vertikális HÁTTÉRrel (pl. pók a falon), ahogy nem fejezhet ki gravitációval szembeni konstellációt sem (pl. csiga a plafonon) (Guirardello-Damian 2007: 930–935).

Az igeválasztás folyamatát modellező ábra szerint élettelen tárggyal az 'ül' jelentésű *aha'tsi* kvázikopula akkor használatos, ha a tárgynak van egy stabilitást biztosító alapja (base), és kanonikus helyzetben van (Guirardello-Damian 2007: 940). Kimondható, hogy a trumaiban a kvázikopuláknak van klasszifikáló szerepe is (Guirardello-Damian 2007: 940).

4.1.5. Szeri

A szeri¹⁹ nyelvben (O'Meara–Guerrero 2015) az 'ül' igének szintén van kvázikopula fejleménye. Azt, hogy használható-e egyik vagy másik tárggyal, a tárgy geometriai tulajdonságai döntenek el. Jellemzően arányaiban magas, de vastag tárgyakkal fordul elő. Preferált arányok nincsenek, maga az ALAK lehet szélesebb, mint amilyen magas – vagy fordítva. Sűrűn fordul elő edényekkel, például fazékfélékkel. Megkövetel egy kifejezett alapot, és ez az alsó, funkcionális rész érintkezik a

¹⁸ A trumai Brazília középső részében, négy faluban beszélt őshonos nyelv. Izolált, azaz nem sorolható ismert nyelvcsaládhoz. Veszélyeztetett nyelv, beszélőinek száma 100 alatt van.

¹⁹ A szeri Északnyugat-Mexikóban őshonos nyelv, valószínűleg a hoka nyelvcsaládba tartozik, de annak ma már csak egyedüli élő tagja. A 2020-as népszámlálás szerint 700–900 beszélője van. Veszélyeztetett nyelv, beszélői a spanyolra térnek át.

HÁTTERrel. Ugyanazon tárgy előfordulhat a 'fekszik' vagy az 'ül' kvázikopolával is, attól függően, hogy az adott pillanatban milyen ALAKot vesz fel és hogyan érintkezik a HÁTTERrel (27) (28):

- (27) szeri (O'Meara–Guerrero 2015: 16)
U jipetekia-Ø kama-po bo'oka.
 DET blanket-NOM bed-LOC be.lying.SG
 'The blanket is on the bed.'
 'A takaró az ágyon van (lit.: fekszik).'
- (28) szeri (O'Meara–Guerrero 2015: 16)
piisam kaamam bepa katek.
 blanket.PL bed.PL over be.sitting.SG
 'The (folded) blankets are on the bed.'
 'Az (összehajtott) takarók az ágyakon vannak (lit.: ülnek).'

Érdekeség, hogy az ige üléssel valahogyan kapcsolatban levő tárgyakkal – mint például szék vagy bicikli – is előfordul. Sűrűn kódolja az épületek kanonikus helyzetét, kiemelve vízszintes kiterjedésüket a sík talaj felett. (O'Meara – Guerrero 2015)

4.1.6. Mbai

Keegan leírása (2002) szerint a mbai nyelv²⁰ szintén használja mindhárom testtartásige kvázikopula-fejleményét. Azt, hogy egy adott tárgy melyiket hívja elő lokatív mondatban, több kritérium határozza meg. Egyrészt a tárgyak fizikai (geometriai) jellemzői számítanak: a hosszú / magas, keskeny tárgyak az 'áll', a lapos tárgyak a 'fekszik', a zömök, kompakt tárgyak pedig az 'ül' jelentésű kvázikopolát preferálják. Másrészt a tárgyak összetettsége (plexity) is meghatározó: a tárgy (vagy anyag) egyenletes, apró részekből áll-e (multiplex), vagy egyetlen darabból (monoplex). Az egyforma részecskékből álló dolgokat (liszt, gabona, folyékony anyagok stb.) fekvőnek fogják fel, hiszen azok nem tudják magukat megtartani – de egyetlen szem egy ilyen entitásból vagy anyagból az 'ül' kvázikopula használatát váltja ki. Harmadrészt az is fontos, hogy a tárgy álló helyzetben van-e. Ha egy alappal rendelkező mozsár normál helyzetet foglal el, akkor az 'ül' jelentésű igei elem választandó a lokatív mondatához, ha az oldalán van, akkor a 'fekszik'.

Az 'ül' kvázikopolák használata szempontjából megjegyzendő még az, hogy az ülés és az állás közti különbséget a stabil testhelyzetet biztosítani képes alap képezi (Keegan 2002: 339–340).

²⁰ A nílus-szaharai nyelvcsaládhoz tartozó mbai nyelvet Csádban és a Közép-Afrikai Köztársaságban beszélik mintegy 100.000-en.

4.2. Az IN reláción alapuló kiterjesztés

A soron következő csoportban az üléshez mint tevékenységhez nem olyan HÁTTÉR képe következtethető ki, mint az előzőkben, hanem olyan, amely a TARTÁLY képi sémával kapcsolatba hozható: az ALAK valamilyen módon és mértékben illeszkedik a HÁTTÉRül szolgáló tárgyba, környezetbe, terepbe. Ez azonban csak a jelen vizsgálat szempontjából releváns közös vonása a felsorolt nyelveknek, más háttérű motivációi is vannak az 'ül' igére visszavezethető kvázikopula használatának.

4.2.1. Angol

Az Ameka–Levinson-tipológia szerint az angol nem abba a csoportba tartozik, amelyik jellemzően a testtartásigékre visszavezethető kvázikopulákat használja (Ameka–Levinson 2007). Másképpen fogalmazva az angol használhat testtartásigéből létrejött kvázikopulákat élettelen alanyokkal, de a gyakorlatban korlátozottan él vele, mert – a germán nyelvektől eltérően – a BE-kopula használatát preferálja lokatív mondatokban (Newman 2002: 18–19, Walop 2015: 26).

Newman szerint a *sit* ige kétféle esetben társulhat élettelen alanyhoz. Az egyik jellemző használatában rendezettséget, pontos vagy ideális illeszkedést fejez ki (GOOD-FIT 'sit') (29):

- (29) angol (Newman 2002: 19)
Our house sits (snugly) between two adjoining ones.
 'A házunk a két szomszédos között helyezkedik el.'

A másik a "non-activity 'sit'". Az igei elem azt a jelentésárnyalatot adja a mondatához, hogy az alanyként szereplő tárgy használaton kívüli vagy haszontalan (non-activity 'sit') (30) (31):

- (30) angol (Newman 2002: 19)
The books are sitting on the shelf gathering dust.
 'A könyvek a polcon vannak és porosodnak. (lit.: ...ülnek port gyűjtve)'
- (31) angol (Walop 2015: 27)
The car is sitting in the garage.
 'Az autó a garázsban áll (lit.: ül).'

Ez utóbbi használat alapja minden bizonnyal temporális kiterjesztés: tartós passzivitást is asszociálhatunk az ülő testtartáshoz. A forma és az orientáció ezekben az esetekben nem bír jelentőséggel.

Vidaković-Erdeljić (2013) említi még gyakorisága miatt a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO típusú metonímiákat is (32):

- (32) angol (Vidaković-Erdeljić 2013: 270)
She teaches, consults, sits on committees, and participates in seminars.
 'Oktat, tanácsadást végez, bizottságban ül és szemináriumokon vesz részt.'

4.2.2. Holland

A hollandban élettelen alanyokkal sűrűn előfordulnak a testtartásigékből kialakult kvázikopulák (Walop 2015: 25). Az 'ül' kvázikopula leírásában Lemmens (2002) és Walop (2015) is kimondja, hogy jellemző használata szoros illeszkedés fejez ki az ALAK és a HÁTÉR között (CLOSE CONTACT, CLOSE CONTAINMENT) (33):

- (33) holland (Walop 2015: 26)
De sticker zit op de appel.
 (Lit.) 'The sticker is (sitting) on the apple.'
 'A matrica az almára van ragasztva (lit.: az almán ül).'

Walop szerint a hollandban a CONTAINMENT (TARTÁLY) képi séma jelentősége olyan nagy, hogy felülírja a FIGURE (ALAK) ténylegesen leírható tájolását (34):

- (34) holland (Walop 2015: 26)
De fles zit in mijn tas.
 (Lit.) 'The bottle is (sitting) in my bag.'
 'Az üveg a táskámban van (lit.: a táskámban ül).'

Lemmens ezt a használatot expressis verbis összefüggésbe hozza az ülés mint cselekvés körülményeivel²¹: ha az ember karosszékekben ül, akkor teste szorosan illeszkedik a bűtorhoz, és az a testét részben magába is foglalja. Ez megmutatkozik a prepozíció használatában (ahogy Lemmens utal rá, inkább *in*, mint *on*).

A TARTÁLY képi séma lehetővé teszi azt is, hogy képlékeny vagy folyékony anyagokkal mint alannyal is szerepelhessen az 'ül' jelentésű igei elem (35) (36)²²:

- (35) holland (Lemmens 2002: 110)
Hoeveel zand zit er in één zak?
 'How much sand sits there in one bag?'
 'Mennyi homok van (lit.: ül) egy zsákban?'

²¹ "...when sitting in an arm-chair or an easy chair, there is close contact and partial containment (as also indicated by the use of *in* rather than *on*)" (Lemmens 2002: 109)

²² A példák egyike sem lokatív mondat.

- (36) holland (Lemmens 2002: 110)
Er zit geen bier meer in het vat.
 'There sits no more beer in the barrel.'
 'Nincs több sör a hordóban.'

Lemmens nagyszámú példát mutat be arra, hogy milyen további használata van ennek a kvázikopolulának, kezdve a temporális kiterjesztéssel (pl. reklámblokk az előzetes és a film között), egészen a viselőjén jól álló ruhadarabokig (Lemmens 2002: 113) (37) (38):

- (37) holland (Lemmens 2002: 113)
Het belangrijkste aan schoenen is dat je er goed in zit.
 'The most important thing about shoes is that you sit well in them.'
 (=that they fit well)
 'A legfontosabb egy cipőnél, hogy kényelmes legyen (lit.: jól ül benne).'
- (38) holland (Lemmens 2002: 113)
De collectie heeft iets sportiefs en zit comfortabel.
 'The collection has something sporty to it and sits comfortably.'
 (=is comfortable)
 'A kollekciónak van egy sportos jellege, és kényelmes (lit.: kényelmesen ül).'²³

Viberg a svéd megfelelővel összevetve állapítja meg, hogy a holland *zitten* használata kompatibilis az ATTACHMENT és a CONTAINMENT képi sémákkal egyaránt – ebben különbözik a svéd *sitta* igétől, amely az utóbbi kifejezésére nem használható (Viberg 2013: 163).

4.2.3. Svéd

Tanulmányában Viberg (2013) nem egyetlen nyelv kvázikopula-használatát írja le, hanem a svéd nyelv testtartásigékre visszavezethető kvázikopoluláit összehasonlítja egy svéd-finn-német-francia-angol párhuzamos korpusz alapján az említett nyelvekével. Az összevetés feltárta például, hogy lényeges különbség van a német és a svéd 'ül' ige használatában. A német számos más ige segítségével sokkal részletesebben meg tudja különböztetni két tárgy érintkezésének, kapcsolódásának

²³ Lemmens felhívja a figyelmet arra, hogy a második példában a lokáció (HÁTTÉR) képezi a mondat alanyát, nem pedig az ALAK. Másképpen fogalmazva itt nem az ember ül jól a ruházatban, hanem a ruha ül jól rajta (vö. az előző példamondattal), vagyis ez a használat megváltoztatja a figyelem fókuszát.

különféle fajtáit²⁴, míg a svéd minderre egyetlen igét, a *sitta*-t alkalmazza. A következő példákban a *sitta* olyan jelenetek leírásában szerepel, amelyekben szoros illeszkedésről (aládug, bedug; átszúr) van szó (39) (40):

- (39) svéd, német (angol) (Viberg 2013: 160)
Och när hon kom ut på parkeringsplatsen satt ett brev under vindrutetorkaren.
Und als sie zurück auf den Parkplatz kam, steckte ein Brief unter dem Scheibenwischer.
 ‘And when she walked out into the parking lot, there was a letter under the wiper.’
 ‘És amikor visszatért a parkolóba, egy levél volt az ablaktörlő alatt.’
- (40) svéd, német (angol) (Viberg 2013: 160)
Och rakt in i hans huvud satt en pil.
Und in seinem Kopf steckte ein Pfeil.
 ‘And right through his head was an arrow’.
 ‘És egy nyílvevő volt a fejében (kb. a fején átszúrva).’

Abban az esetben is a *sitta* használatos a svédben, amikor olyan kapcsolatról van szó, amely tapadást fejez ki. Ilyenkor a német nyelv jellemzően a *kleben* (ha valamiféle ragasztóval vannak egymáshoz erősítve a tárgyak) vagy a *haften* (ha olyan tapadásról van szó, mint amilyen a mágnesé) kvázikopolákat használja. Továbbá még a ’függ, lóg’ jelentésű német *hängen* megfelelőjeként is a *sitta*-val találkozunk a svédben (41).

- (41) svéd, német (angol) (Viberg 2013: 161)
På väggen i köket satt en anslagstavla
An einer Wand in der Küche hing eine Merktafel
 ‘On the wall was a bulletin board.’
 ‘A konyhában a falon egy üzenőtábla lógott.’

A németben tehát a *stecken*, *kleben*, *haften*, *hängen* igék a fenti példákban többet árulnak el a kapcsolódás, elhelyezkedés módjáról, mint a svéd *sitta* (Viberg 2013: 160–161). A dolgozat szempontjából megfogalmazva: a svéd *sitta* az érintkezés, tapadás, szoros illeszkedés számos megvalósulásának leírására alkalmazható. Kimondottan CONTAINMENT vagy GOOD-FIT képi séma alapú használata azonban nincs.

²⁴ A német nyelvben viszonylag nagyszámú kvázikopula használatos lokatív mondatokban. A Kutscher–Schulze–Berndt szerzőpáros (2007) 10-et különböztet meg: *stehen* ‘stand’, *liegen* ‘lie’, *hängen* ‘hang’, *lehnen* ‘lean’, *stecken* ‘be in tight fit, be stuck’, *klemmen* ‘be stuck, be jammed’, *kleben* ‘stick by means of glue’, *haften* ‘adhere’, *schwimmen* ‘be afloat in liquid’, and *schweben* ‘be afloat’. Ezek között azonban egyáltalán nem szerepel ’ül’ jelentésű ige.

4.2.4. Német

Fagan kutatásai szerint (1991) a német egy másik kritériumot tesz meg a hasonlóság alapján a metaforikus használat során.

A német nyelvben a *sitzen, setzen* alapvetően különbözik a többi testtartásigétől, mert sokkal inkább az ALAK helye határozza meg az igeválasztást, mint az ALAK fizikai/geometriai tulajdonságai. Ennek az igének a használatához magasabban elhelyezkedő lokáció, emelt pozíció tartozik (42):

(42) német (Fagan 1991: 142)

Auf dem frisch geschorenen Kopf sitzt eine neue Ledermütze.

'There is a new leather cap on his freshly cropped head.'

'Egy új bőrsapka van frissen nyírt fején.'

A német 'ül' ige élettelen alanyokkal nemcsak az ALAK elhelyezkedéséről szolgál információval, hanem az ALAK és a HÁTTÉR érintkezésének módjáról is. Akkor is használatos, ha az alany erősen vagy tartósan hozzá van illesztve vagy bele van helyezve a HÁTTÉRbe (43):

(43) német (Fagan 1991: 142)

Im Kopf des Schneemanns saßen zwei Kohlestückchen als Augen.

'In the snowman's head were two little pieces of coal for eyes.'

'A hóember fejében volt (beszúrva) két kis széndarab szem gyanánt.'

Ez azt jelenti, hogy noha a 'sit' ige nem szerepel a leggyakoribb vagy legjellemzőbb kvázikopulák forrásai között (Kutscher–Schulze-Berndt 2007), használatának hátterében mégis megfigyelhető a CONTAINMENT / TARTÁLY képi séma, illetve a vele rokonságot tartó (SZOROS) ILLESZKEDÉS.²⁵

4.2.5. Magyar

A Nepálban beszélt magyar²⁶ nyelvben (Noonan–Grunow-Hårsta 2002) számunkra talán különös módon éppen az 'ül' testtartásige az, amelyik részt vesz lokatív mondatok megformálásában. A 'fekszik' jelentést más igével fejezik ki²⁷, az 'áll' jelentésű ige egyáltalán nem használatos lokatív mondatokban. Ezzel szemben

²⁵ CONTAINMENT >> GOOD-FIT.

²⁶ A magyar sino-tibeti nyelv, amelyet kb. 800.000 ember beszél, főként Nepálban, valamint néhány környező országban. Magarnak egyébként kb. 2 millió ember vallotta magát a 2021-es nepáli népszámlálás idején.

²⁷ „The expression of the *lying* posture is rendered by verbs whose basic sense means 'fall down'.” (Noonan – Grunow-Hårsta 2002: 15).

az 'ül' jelentésű ige megjelenhet ilyen szerepben (Noonan–Grunow–Hårsta 2002: 15) (44):

- (44) magyar (Noonan–Grunow–Hårsta 2002: 15)
khwa *bfiṭr-an* *handa* *ba-s-le*
 small.clay.pot inside-LOC large.clay.pot sit- INTR- IMPF
 'the khwa (small clay pot) sits inside the handa (large clay pot).'
 'A khwa (kis agyagedény) a handa (nagy agyagedény) belsejében van.'

Sajnos a jelen téma szempontjából több releváns információ vagy példa nem akadt. A leírás és a példa alapján az a valószínű, hogy a CONTAINMENT képi sémának lehet szerepe a metaforikus használat során.

A magyar nyelv példája azért érdekes, mert – pusztán a fellelhető képanyag alapján – földön ülve dolgozó²⁸ és pihenő²⁹ közösség nyelvéről van szó, vagyis arra figyelmeztet, hogy a fentebb tárgyalt kiterjesztést nem lehet egyszerűen a tárgyi kultúrával összefüggésbe hozni.

4.3. Az 'ül' igének nincs kvázikopula fejleménye

A nyelvek most következő, harmadik csoportjában az 'ül' igének egyáltalán nincs szerepe lokatív mondatokban. Ebben a részben öt nyelv szerepel, melyek közül három, a magyar és két vele szomszédos nyelv, a horvát és a szlovák arra utal, hogy érdemes figyelni az areális összefüggésekre is.

4.3.1. Horvát

A horvát 'ül' ige kiterjesztéseit Vidaković-Erdeljić (2013) írta le. A horvátban az 'ül' ige élettelen alannal kifejezetten ritkán fordul elő. Ilyenkor rendszerint inaktivitást³⁰ fejez ki (45):

- (45) horvát (Vidaković-Erdeljić 2013: 271)
To je taj oksimoron , kupiti auto da sjedi u garaži
 'It is an oximoron to buy a car for it to sit in a garage.'
 'Az fából vaskarika, ha az ember azért vesz meg egy autót, hogy aztán a garázsban álljon.'

²⁸ <https://www.alamy.com/stock-photo-women-and-child-in-the-traditional-magyar-village-of-ramkot-near-bandipur-126223639.html> (2024. július 20.)

²⁹ <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/women-in-the-traditional-magyar-village-of-ramkot-near-news-photo/464107830> (2024. július 20.)

³⁰ Mint például a magyarban: *Az autó a garázsban áll* (tkp. 'parlagon hever'), valamint l. a manyisi nyelvről tett megállapításokat.

Sokkal gyakrabban fordul elő [+human] jegyű alanyokkal, amit a szakirodalom PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO alapú kiterjesztésként említ. Az ilyen esetekben az ülés mint cselekvés gyakori velejárója valamilyen poszt vagy hivatal betöltésének. Ezért azon a kifejezésen, hogy valaki 'bizottságban ül', azt értjük, hogy 'a bizottságban dolgozik', pl. részt vesz az üléseken stb. (46) (47):

- (46) horvát (Vidaković-Erdeljić 2013: 272)
vidljivo da na čelu Rusije sjedi jedan KGB-ovac...
 'it is obvious that a KGB-member sits at the head of Russia'
 'nyilvánvaló, hogy Oroszország vezetője egy KGB-s (lit.: ül Oroszország vezetőjeként)
- (47) horvát (Vidaković-Erdeljić 2013: 273)
Branislav Franić više neće sjediti na klupi "pivarki"
 'Branislav Franić won't coach the team any longer' (lit.: '.... won't sit on the bench of the team any longer')
 'Branislav Franić többé nem fogja edzeni a csapatot' (lit.:nem fog többé a kispadon ülni.)

4.3.2. Szlovák

A szlovák nyelv 'ül' jelentésű igéjének kiterjesztéseiről Molnár és Várnai ír (megj. előtt). Példamondataik arra vallanak, hogy a magyar és a horvát 'ül' igéhez igen hasonló használata van a *sedí* igének. Alapjelentéseinek bemutatása után (az ember és más élők testtartásának kifejezése) a szerzőpáros sorra veszi a *sedí* jellemző használati módjait. Korpuszukban nem szerepel olyan mondat, amely a *Hol van?* kérdésre válaszolna, de az igével kifejezhető, ha valami valahogyan áll – tehát módhatározós vonzata van (48):

- (48) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
Čiapka mu sedí na hlave celkom nakrivo.
 'A sapka egészen ferdén van / áll (lit.: ül) a fején.'

Érzés, arckifejezés leírásában sűrűn szerepel a *sedí* ige. Ugyanakkor ezek a mondatok információs szerkezetüket tekintve mind egzisztenciálisak, vagyis nem *Hol?* kérdésre adnak választ, hanem sokkal inkább állapotot fejeznek ki (49) (50):

- (49) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
Rozum ti sedí v očiach.
 'Értelem ül a szemedben.'

- (50) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
V hlbokých vráskach okolo očí mu sedia také tmavé tiene.
 'A szemek körüli mély ráncokban sötét árnyékok ülnek.'

Olyan példák is akadtak a korpuszban, amelyek kiterjesztése a már említett PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO műveleten alapul, azaz ha valaki valamilyen testületben végez munkát, akkor elég a komplex esemény egy jellemző részletével megragadni a történést (51):

- (51) szlovák (Molnár–Várnai megj. előtt)
Ústavnom súde sedí človek, ktorý okradol štát?
 'Az alkotmánybíróságon olyan ember ül, aki meglopja az államot?'

Összefoglalva: a szlovák nyelvben az 'ül' jelentésű igének – az 'áll' és a 'fekszik' igékkel szemben – nincsen kvázikopula fejleménye.

4.3.3. Magyar

A magyar *ül* ige komoly hasonlóságot mutat a szlovák és a horvát megfelelőivel. Oszkó (2022) kutatásai szerint a magyarban sincs jele annak, hogy az *ül*- ige használható lenne élettelen alanyokkal lokatív mondatban. Példák a költői nyelvhasználatban, illetve csupán egzisztenciális mondatokban akadtak (52) (53):

- (52) magyar (Oszkó 2022: 86)
...az asszony, akinek ősz konty ül a feje búbján.
- (53) magyar (Oszkó 2022: 86)
A kert végén a horpadásban köd ül.

Amint a szlovákban és a horvátban, a magyarban is jellemző a használata érzelmek, arckifejezések leírásakor, de ezek ugyanúgy nem felelnek meg a lokatív mondat kritériumainak (54):

- (54) magyar (Oszkó 2022: 86)
...ha alszik a kisasszonyka, mindig mosoly ül az arcán!

Emellett a horváthoz hasonlóan a magyarban is megvan a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO kiterjesztés.³¹

³¹ A cikkben az Értelmező szótárból idézett példák tartoznak ide: *Trónon ül, A vezetésében ül* (Oszkó 2022: 83).

4.3.4. Nganaszan

A szintén az uráli nyelvcsaládhoz tartozó nganaszan ilyen irányú, korpuszalapú vizsgálatát Várnai Zsuzsa (2021) kezdte meg. A nganaszan 'áll' ige széles körben jelenik meg kvázikopula funkcióban. Az 'ül' ige viszont kizárólag élő alanyokkal használatos, ilyenekkel az alapjelentés mellett a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO kategóriához tartozó előfordulásai vannak. Kifejezhet továbbá inaktivitást, tétlenséget is, valamint kialakult 'él, lakik' jelentése is. Ha a mondat alanya [-human] jegyű, akkor a korpusz szövegeiben az ige minden esetben madarakkal állt.

A nganaszanokról jól tudjuk, hogy mint réntartással, halászattal, vadászattal foglalkozó emberek alapjában véve kúpsátorban éltek. Emellett a leírások megemlítik a balokot, amely mobil lakhely: egy szántalpakra erősített kicsiny ház (pl. Wagner-Nagy 2002: 14–15). A nganaszan, éppúgy, mint vélhetőleg az ezután bemutatandó csantjal is olyan tárgyi kultúra vesz körül, amely nem valószínűsíti magas ülőbútorok használatát.

4.3.5. Csantjal³²

A csantjal³³ nyelvben (Noonan–Grunow–Hårsta 2002) szintén nem jellemző a testtartásigekre visszavezethető kvázikopulák alkalmazása. Arra azonban mégis van példa, hogy az 'áll' és a 'fekszik' igék fejleményét élettelen alanyokkal lokatív mondatokban használják. Minderre azonban csak akkor van lehetőség, ha az alanyként megjelenő tárgy vagy objektum inherensen, állandóan vagy jellemzően horizontális (gerenda), illetve vertikális (fa) pozíciójú. Ez azonban nem vonatkozik az 'ül' igeire, amely semmilyen körülmények között nem állhat élettelen alannyal; élővel (vagyis az emberen kívül valamilyen állattal) is csak akkor, ha egyáltalán elképzelhető róla az ülés mint testtartás.

A csantjal kultúráról nem egyszerű tájékozódni. Az interneten fellelhető információk és fotók³⁴ alapján az valószínűsíthető, hogy alacsony házaikat európai típusú ülőbútor nélkül kell elképzelniük, és az ülés takarókon, növényi alapú fonott szőnyegeken történik. Ez azért fontos adalék, mert meggátol egy olyan esetleges leegyszerűsítést, amely szerint a tevékenységeiket talajszinten ülve végző kultúrákhoz tartozó nyelvekben jön létre az 'ül' jelentésű igéből kvázikopula. A csantjaloknál a fenti leírásból ítélve éppen ellenkezőleg, szigorúan szó szerinti használata van az 'ül' igeinek.

³² A csantjal nyelvet Nepálban beszélik. A magát csantjalnak valló 10.000 lakos közül kb. 2.000-en beszélik a nyelvet.

³³ Valószínűsíthető magyar kiejtés, a szakirodalomban nem találtam meg a nyelv nevét magyarul.

³⁴ <https://yannadelord.com/en/portfolio-101159-a-himalayan-village-nepal> (2024. július 20.)

Az előzmények fényében még jelentősebbnek tűnnek a csantjaloknál megfigyelték. A 3.2. fejezetben az igen hasonló tárgyi kultúrával rendelkező magyarok nyelvében kizárólag az 'ül' jelentésű testtartásige szerepel lokatív mondatokban.

5. Összefoglalás

A dolgozat egyrészt arra kereste a választ, hogy különféle nyelvekben az 'ül' testtartásige esetében kvázikopula-szerepben milyen szemléleti sajátosságok tárthatók fel, illetve ezek összefüggésbe hozhatók-e képi sémákkal. Másrészt arra a kérdésre igyekezett felelni, hogy ezek a képi sémák összefüggésbe hozhatók-e valamilyen módon az érintett beszélőket körülvevő tárgyi kultúrával. E kapcsolatok és hatások feltárását a kognitív nyelvészet módszerei és terminológiája tudja egzakttá tenni.

A jelen vizsgálatba 16 nyelvet vontam be. Ezek három nagy csoportja rajzolódott ki az 'ül' kvázikopula használatát vezérlő szabályok alapján. A harmadikként tárgyalt nyelvek nem használnak 'ül' jelentésű igei elemet lokatív mondatokban, ezért ez az összefoglalás elsősorban a másik két csoport összevetéséről szól.

Az első csoport nyelvei az ÉRINTKEZÉS, TÁMASZ (ATTACHMENT, SUPPORT) relációt aknázzák ki: az 'ül' kvázikopulát lényegileg egy kompakt, általában elkülöníthető alappal rendelkező, a HÁTTÉRből (talajról) kiemelkedő ALAK lokalizálására alkalmazzák. A második csoportban a HÁTTÉR körülveszi az ALAKot, illetve olyan szoros kapcsolat van köztük, amely túlmegy a horizontális támaszon elhelyezkedő ALAK és HÁTTERE viszonyán.

Az első csoportban tehát lazább, ON relációként értelmezik az ALAK és a HÁTTÉR kapcsolatát. A második csoportban IN relációként, valamint ott jelenik meg a szoros tapadás kifejezése is, amely intenzívebb és tartósabb kapcsolatot jelent, mint egy egyszerű horizontális támasz vagy felületi érintkezés.

Az első csoportra jellemző képi sémát (ON reláció, ÉRINTKEZÉS, TÁMASZ) az ülésnek azzal a módjával lehet összefüggésbe hozni, amely a talaj szintjén történik. Ez olyan népek nyelvére jellemzőbb, amelyek alacsony épületekben vagy sátrakban élnek, mindennapi tevékenységeiket a földön ülve végzik, és asztalokat, székeket, magasabb tárolókat nem használnak.

A második csoportban megállapított képi séma (IN reláció, TARTÁLY képi séma) jelentőségét érthető módon az ülésnek azzal a módjával lehet magyarázni, amely a talajról felemelve, valamiféle ülőalkalmatosságon történik. Az elemzett kiterjesztések az ülésnek azt a jellemzőjét használják ki, hogy az emberi test rendszerint jól illeszkedik az ülőalkalmatosság öblébe. Ehhez a metaforizációhoz tartozik a szoros kapcsolat is, valamint az a használat, amely az ALAK magasabbra emelt helyzetét fejezi ki. Az ide tartozó nyelveket beszélő népek nagy többsége számára az

európai bútorkultúra számít megszokottnak – ez alól egyetlen tárgyalt nyelv képezett kivételt.

Az eredmények arra mutatnak, hogy a metaforizációs típusok általában összefüggésbe hozhatók meghatározott képi sémákkal, a képi sémák létrejöttét pedig befolyásolja valamiképpen az adott kultúra és életmód – ez utóbbit azonban sokkal nehezebb megragadni és bizonyítani. A metaforizáció irányai, illetve a grammatikalizációs ösvények tehát ilyen értelemben közvetett kapcsolatban vannak a beszélői közösség szellemi és tárgyi kultúrájával. Azok a nyelvek, amelyek az említett tendenciákba nem illenek bele, aláhúzzák, hogy a kultúrák hatásai mennyire megjósolhatatlanok.

Fontos hozzátenni, hogy amennyiben azt szeretnénk tanulmányozni, hogy egy adott anyagi/tárgyi kultúrának miképpen van befolyása a kognitív folyamatokra, és ezeknek milyen szemantikai leképeződése van, akkor az érvényes válaszok megadásához nem lehet eltekinteni a pontos néprajzi, kulturális antropológiai adatoktól. Ennek a szempontnak a jelen írás nem tesz eleget, inkább az elemzés nyelvészeti részét kezdte el.

A téma további kidolgozását tekintve pedig nem elhanyagolható az a tapasztalat, hogy a nyelveket, nyelvi jelenségeket nem elég pusztán kognitív nyelvészeti alapon csoportokba rendezni. Érdemes elemezni azokat a mintázatokat, amelyek areális kapcsolatok következményei lehetnek – ehhez nyersanyag mindhárom tárgyalt csoportban kínálkozik.

Rövidítésjegyzék

1	első személy
3	harmadik személy
ADJ	melléknévképző
DET	determináló elem
IMPF	imperpektum
INTR	intranszítív
LOC	lokatívusz
NOM	nominatívusz
PL	többes szám
PRS	jelen idő
SG	egyes szám

Hivatkozások

Ameka, Felix K. – Levinson, Stephen C. 2007. Introduction – The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* 45/5–6: 847–872.

- Atintono, Samuel A. 2013. *The semantics and grammar of Gurene positional verbs: A typological perspective*. PhD thesis. University of Manchester.
- Bañcerowski Janusz 2000. A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 96 (1): 35–46.
- Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor 2019. Nyugat-szibériai uráli nyelvek térbeli orientációs rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 29–44.
- Crystal, David 1997. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford–Malden: Blackwell Publishers.
- Enfield, John 2002. *Explorations in Grammar and Culture*. Oxford: Oxford University Press.
https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/54536200/FULL_TEXT.PDF
(2024. 07.25)
- Evans, Vyvyan – Green, Melanie 2006. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh University Press.
- Fagan, Sarah M. B. 1991. The Semantics of the Positional Predicates liegen/legen, sitzen/setzen, and stehen/stellen. *Die Unterrichtspraxis/Teaching German* 24/2: 136–145.
- Fortis, Jean-Michel 2010. *Space in Language – Leipzig Summer School 2010, PART II*. https://www.eva.mpg.de/lingua/conference/2010_summerschool/pdf/course_materials/Fortis_00.OUTLINE_final.pdf (2024. 07.25)
- Freeze, Ray 1992. Existentials and other locatives. *Language* 68/3: 555–595.
- Gibbs, Raymond W. Jr. – Colston, Herbert L. 2006. Chapter 7: Image schema. The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations. In: Dirk Geeraerts (ed.), *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 239–268. <https://doi.org/10.1515/9783110199901.239> (2024. 07.25)
- Guirardello-Damian, Raquel 2007. Locative construction and positionals in Trumai. *Linguistics* 45–5/6: 917–953.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Heine, Bernd 1998. *Ways of explaining possession*. Ms. Cologne: University of Cologne, Institute for African Studies.
- Hellwig, Birgit 2007. To sit face down – location and position in Goemai. *Linguistics* 45/5–6: 893–916.

- Herskovits, Annette 1987. *Language and Spatial Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hewes, Gordon W. 1955. World distribution of certain postural habits. *American Anthropologist* 57(2): 231–244.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 2006. What is cognitive linguistics? A new framework for the study of Basque. *Cahiers AFLS* (online) 10, 2 (2004): 3–31. <https://zaguan.unizar.es/record/132453> (2024. 07.25)
- Irslinger, Britta 2019. More tales of two copulas – the copula systems of Western European languages from a typological and diachronic perspective. In: Bičovský, Jan (ed.), *Diachrony and suppletion*. Hamburg: Baar-Verlag. 1–47.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnson, Mark 1993. *Moral Imagination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keegan, John M. 2002. Posture Verbs in Mbay. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 333–358.
- Kilian-Hatz, Christa 2002. The grammatical evolution of the posture verbs in Kxoe. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 315–332.
- Kövecses Zoltán 2021. Testesültség (embodiment) a nyelvben és gondolkodásban – kognitív nyelvészeti megközelítés. *Replika* 2021 (121–122): 49–61.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kyszótára*. Budapest: Korona Kiadó.
- Kutscher, Silvia – Schultze-Berndt, Eva 2007. Why a folder lies in the basket although it is not lying: the semantics and use of German positional verbs with inanimate Figures. *Linguistics* 45(5/6): 1029–1064.
- Lakoff, George – Johnson 1980. *Metaphors we live by*. London: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1990. The invariance hypothesis: Is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linguistics* 1(1): 39–74.

- Landau, Barbara & Johannes, Kristen & Skordos, Dimitrios & Papafragou, Anna 2017. Containment and Support: Core and Complexity in Spatial Language Learning. *Cognitive Science* 41/4: 748–779.
- Lemmens, Maarten 2002. The semantic network of Dutch posture verbs. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 103–140.
- Levinson, Stephen C. 1992. *Language and Cognition: the cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr*. Working Paper No. 13. Nijmegen: Cognitive Anthropology Research Group.
- Levinson, Stephen – Meira, Sérgio – The Language and Cognition Group 2003. 'Natural Concepts' in the Spatial Topological Domain – Adpositional Meanings in Crosslinguistic Perspective: An Exercise in Semantic Typology. *Language* 79 (3): 485–516.
- Molnár Zsuzsa – Várnai Zsuzsa megj. előtt. A szlovák nyelv 'ül' igéjének kiterjesztéseiről.
- Németh Szilvia 2021. Az északi manysi ünli 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 29–68
- Nyemiszova, E. A. [Нѐмисова, Е. А.] 1988. Хантыйский язык. Ленинград: Просвещение.
- Newman, John 2002. A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 1–24.
- Newman, John 2022. Experiential motivation and the linguistics of sitting, standing and lying. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*
<https://doi.org/10.1002/wcs.1592> (2024. 07.25)
- Noonan, Michael – Grunow-Hårsta, Karen 2002. Posture Verbs in two Tibeto-Burman languages of Nepal. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamin. 79–102.
- O'Meara, Carolyn – Guerrero, Lilián 2015. A typological comparison of Seri with nearby Southern Uto-Aztecan languages: The use of posture verbs in locative descriptions. *Amerindia* 37/2: 285–311.
- Onina, Sofja – Sipos, Maria 2022. The quasi-copula oməs- in the Synya dialect of the Khanty language. *Bulletin of Ugric Studies* 2022/4: 743–754.

- Oszkó Beatrix 2022. Testtartásigék a magyarban. Grammatikalizálódik-e az ül? *Hungarológiai Közlemények* 2022/4: 77–89.
- Pustet, Regina 2005. *Copulas – Universals in the Categorization of the Lexicon*. Oxford: Oxford University Press.
- Russzkaja, Julija Nikolaevna [Русская, Юлия Николаевна] 1961. *Самоучитель хантыйского языка*. Ленинград: Учпедгиз.
- Serra Borneto, Carlo 1996. Liegen and stehen in German: A study in horizontality and verticality. In: Eugene Casad (ed.), *Cognitive linguistics in the Redwoods*. Berlin: Mouton de Gruyter. 458–505.
- Sharifian, Farzad 2015. Cultural Linguistics: The Development of a Multidisciplinary Paradigm. *Language and Semiotic Studies* 1: 1–26.
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 149–166.
- Szeverényi Sándor – Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin 2021. Ethnosyntax in Siberian Uralic Languages. In: Szeverényi, Sándor (szerk.), *Uralic studies, languages, and researchers*. Studia uralo-altaica 54. Szeged: University of Szeged. 275–287.
- Talmy, Leonard 1972. *Semantic structures in English and Atsugewi*. PhD dissertation. Berkeley: Department of Linguistics, University of California.
- Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12: 49–100.
- Talmy, Leonard 2000. Figure and Ground in Language. In: Talmy, Leonard (ed.), *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. 1. Massachusetts: The MIT Press.
- Várnai Zsuzsa 2021. Az 'ül' testtartásige a naganaszban. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 435–448.
- Viberg, Åke 2013. Posture verbs: A multilingual contrastive study. *Languages in Contrast* 13 (2): 139–169.
- Vidaković-Erdeljić, Dubravka (2013), The polysemy of verbs expressing the concept SIT in English, Croatian and German. *Jezykoslovlje* 14(2-3): 263–279.
- Wachowiak, Lennart – Gromann, Dagmar – Xu, Chao 2022. DrumUp SUPPORT: Systematic Analysis of Image-Schematic Conceptual Metaphors. In: *Proceedings of the 3rd Workshop on Figurative Language Processing (FLP)*. Abu Dhabi: Association for Computational Linguistics. 44–53.

Wagner-Nagy (szerk.) 2002. *Chrestomathia Nganasanica*. Szeged – Budapest: SZTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.

Walop, Annemarie 2015. Is the Object Standing, Lying or Sitting? A Study on Linguistic Relativity within the Domain of Posture Verbs in English and Dutch.
<https://studenttheses.universiteitleiden.nl/handle/1887/35012>

The state of the Northern Mansi language in 2020s: education, media, resources

Elena Skribnik^a, Daria Zhornik^{ab}

^aLudwig Maximilian University of Munich

^bInstitute of Linguistics, Russian Academy of Sciences

This article provides a detailed description of the modern state of the Northern Mansi language (<Ob-Ugric <Finno-Ugric <Uralic) in media and education and gives an overview of existing projects and resources aimed at support of the language. We analyze the sociolinguistic situation among the Northern Mansi, the presence of the native language in education at all levels, from kindergarden to university level, as well as its use in other organizations in the area where the language is spoken, on TV, radio and in newspapers, in cultural projects. Finally, we provide an outline of all current projects aimed at support of the Northern Mansi language, with special focus on the project of an online translator. Finally, we discuss the impact of these initiatives on the dynamics of language revitalization, summing up positive and negative tendencies influencing Northern Mansi language vitality and giving our outlook on the further development of the linguistic situation. The information provided in the article is based on extensive fieldwork and communication with members of the Northern Mansi community.

keywords: Uralic languages, Northern Mansi, sociolinguistics, language revitalization, language policies, endangered languages

kulcsszavak: uráli nyelvek, északi manysi, szociolingvisztika, nyelvi revitalizáció, nyelvpolitika, veszélyeztetett nyelvek

1. Introduction

Mansi (also known by the exonym Vogul, Ob-Ugric < Finno-Ugric < Uralic) together with its sister language Khanty (also known as Ostyak, Ob-Ugric < Finno-Ugric < Uralic) is officially one of titular languages of the Khanty-Mansi Autonomous Okrug–Yugra. Nevertheless, it is listed among critically endangered languages (Janhunen 2010 (1996): 51; Skribnik–Koshkareva 1996; Bíró–Sipőcz 2009; and others). Only its Northern variety is still in use; Eastern, Western and Southern Mansi no longer have any speakers (on Mansi languages vs. dialects see Koryakov 2017: 94 and Koryakov et al. 2022: 74–75).

Northern Mansi is today spoken in two neighbouring regions of Russia: The Khanty-Mansi Autonomous Okrug–Yugra (hereinafter Yugra) and Sverdlovsk Oblast. Around 90% of the Mansi-speaking population live in Yugra. There is some governmental support for the language in the region; all organizations and institutions working with the Mansi language (e.g. the newspaper *Lūimā sēripōs* (‘Northern Sunrise’)¹ and the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development²) are located there. However, the Mansi in Yugra live mostly in large settlements³ (cities, towns, big villages) where the population is multinational consisting of Mansi, Khanty, Nenets, Komi, Tatars, Ukrainians, Russians and others (regarding the political and economic background see Skribnik–Koshareva 1996 and bibliography therein). In these settlements, mixed marriages are common and the language of daily interaction is Russian. Even in the family setting the use of indigenous languages is diminishing. As a result, the majority of Mansi native speakers in Yugra are elderly; there is a limited number of middle-aged speakers and no more than a handful of children speaking the language to some degree (see data below). In Sverdlovsk Oblast, the situation is strikingly different. There, members of the Mansi community reside in several small difficult-to-reach mono-national villages in the forests of the Ivdel District (the largest village, Ushma, has around 25 inhabitants) and in the town of Ivdel itself. However, the size of the community as a whole is very small, consisting of no more than 100 people, possibly even less. Until recently, almost all members of the community lived in the forest with very few connections to Russian towns; all communication in their everyday life was in Mansi and parents also spoke Mansi to their children (see more in Koryakov–

¹ <https://khanty-yasang.ru/luima-seripos>, accessed on 20.04.2024. It should be noted that some links cannot be accessed outside of the Russian Federation.

² *Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок*, <https://ouipir.ru>, accessed on 20.04.2024.

³ In Yugra, there used to be a lot of small mono-national Mansi villages as well, however, very few of them are inhabited today; many function only as summerhouses for families who used to live there or have been fully abandoned.

Zhornik 2022, Zhornik–Koryakov 2022). Russian was a second language here; there were even Mansi-speaking monolinguals, though the last of them, Alexandra V. Anyamova from the Yurta Anyamova (Treskol'ye) settlement, died in 2023. Right now, with the arrival of Internet connections and more transportation options, the situation is shifting and mixed marriages with Russian as the main language are becoming more common. However, as of today, all children and youngsters in the area (except for the youngest child who spent the majority of his language acquisition period in hospitals surrounded by Russian nurses) speak Mansi fluently. Many of them only started learning Russian when they first arrived at the boarding school in the village of Polunochnoye, located 20 km from Ivdel.

Fig. 1. Map of the Mansi language distribution (by Yury Koryakov)

In order to estimate the prospects of language survival in such circumstances, we will sum up the available information on institutions and activities in the two regions with Mansi populations, based on the one hand on published research and

official documents, and on the other hand on personal communication with people living and working there as well as on our own fieldwork experiences. The attitude of the community itself and the role of language revitalization activists is of special importance here. In the following, section 2 gives a short overview of demographic and sociolinguistic data, section 3 focuses on education and language teaching, section 4 presents the use of Mansi in media, section 5 discusses projects aimed at promoting the Mansi language and their support, and finally section 6 provides a brief conclusion on the prospects of Mansi language revitalization in Yugra and the Sverdlovsk Oblast.

2. Demographic and sociolinguistic data

Many sociological and sociolinguistic publications state that according to censuses in the last hundred years, the ethnic Mansi population practically doubled, whereas the numbers of native speakers among them has constantly decreased (Table 1).

Year	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002	2010	2020/ 2021
Mansi	5.800	6.300	6.300	7.609	7.434	8.279	11.432	12.269	12.308

Table 1. Census data on ethnic Mansi since 1926

(Pusztay 2006: 93–4, Bíró–Sipőcz 2009: 322, data added for 2010 and 2020/21⁴)

The growing number of people identifying themselves as Mansi is explained by a change of national policy in Russian Federation in the 1990ies: Federal Law № 82-ФЗ from 30.04.1999 “On the guarantees of rights of indigenous small-numbered peoples of Russian Federation”⁵, which promised indigenous peoples rights on free land use in their traditional territories, compensations for the external use of their traditional territories, participation in administration and ecological control agencies, financial benefits, state support for reforming all forms of education, free medical help, etc. It was sufficient to have one Mansi or Khanty grandparent to get access to these benefits, which makes clear why 4 000 persons more registered as Mansi in 2020 compared to 1989. But this automatically means that the percentage of native speakers is dropping much more sharply than it would have based only on the ongoing language loss due to Russification. While the census 1989 showed 38%

⁴ www.perepis2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php; Perepis’ 2020/2021.

⁵ «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации», <http://www.kremlin.ru/acts/bank/13778>, accessed on 12.04.2024.

Mansi speakers among self-identifying Mansi, in 2002 it was 24%, and in 2010 only 7.6%.

As for the latest census (2020/21), its questionnaire contains additional questions not found in any previous one: it differentiates between bilinguals naming Mansi as their first or their second native language; furthermore, there are questions concerning language proficiency and language use. Table 2 shows this data for the Russian Federation, Khanty-Mansi Autonomous Okrug–Yugra and Sverdlovsk Oblast' (Ivdel Mansi).

	Ethnic Mansi	Mansi as the 1st l-ge	Mansi as the 2nd l-ge	Language proficiency	L-ge use
Russia	12.308	2229	146	1346	1008
Yugra	11.107	2004	142	1183	898
Sverdlovsk Oblast'	345	92	2	85	69

Table 2. Census data 2020/21 (Perepis' 2020/2021)

Thus, the data from 2020/21 is not directly comparable with the previous data, but if we consider only language proficiency and language use, it is 10.65% and 8.08% in Yugra, 24.65% and 20% for Sverdlovsk Oblast'.

In times between the all-Russian censuses, the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development conducted its own small-scale surveys. All publications stress that the indigenous languages in Yugra are less and less acknowledged as native languages, giving way to Russian, and are fading not only from professional, but also from family communication (Khaknazarov 2012: 25; Islamova 2017: 147 and others.) Tkachuk–Semyonova (2020) present the results of the survey conducted in 2019 among Khanty, Mansi, and Nenets schoolchildren in different cities of the Yugra region (12–18 years, 5–11th form; among them 573 Mansi, 52.7% girls, 47.3% boys). Only 96 children of 573 named Mansi as their native language, all others named Russian. Further, only 27 children use only Mansi in family communication (first of all with mothers and grandmothers), 67 use both languages, 478 use only Russian⁶ (Tkachuk–Semyonova: 420–421, table 2). Russian absolutely dominates in

⁶ It is not clear from the presentation of results whether a differentiation was made between monolingual and mixed families; in our own communication with teachers and language revitalization activists in Yugra, at the most only five Mansi-speaking children were named. Thus, the number 27 seems extremely optimistic.

communication with friends, in cultural events, reading habits (ibid: 421). The authors stress that the use of indigenous languages is drastically decreasing in all communication spheres.

3. Education and language teaching

As education in or of national languages is considered one of the main factors of their preservation (see e.g. Zamyatin 2012), we have collected information on the state-of-art of teaching Mansi in Yugra on different levels.

The administration of Yugra demonstrates significant attention to the state of titular languages: there is a law on languages of indigenous minorities living in Yugra (2001, 2013⁷) and documents defining their teaching (2015⁸) and the development of ethnocultural educational systems directly in traditional territories of these minorities (2020⁹). Both documents contain data on educational institutions and the number of children taught there, but in 2015 (only), the statistical data mostly did not differentiate between the three indigenous minorities, Khanty, Mansi and Nenets, and instead used an umbrella term “indigenous Northern minorities” (*коренные народы Севера*). In the following sections, we will refer to these documents as Kontseptsiya 2015 and Kontseptsiya 2020.

3.1 Preschool and school education

For 2012, the educational department of Yugra administration reported that Mansi was studied by 71 children in 8 nursery schools, by 804 children in 33 primary schools, and by 215 children in two centres of additional education (Pivneva 2014: 63). Kontseptsiya 2015 mentions a “Language nest” project in a kindergarten in Beryozovo, started in 2013; in Kontseptsiya 2020 it is not mentioned. In 2015, there were ten nursery schools and five centres of additional education in five regions of

⁷ «О языках коренных малочисленных народов Севера, проживающих на территории Ханты-Мансийского автономного округа – Югры» (27 ноября 2001 года, в ред. Закона ХМАО - Югры от 30.09.2013 N 86-оз), <https://www.dumahmao.ru/decisions/detail.php?ID=7088>, accessed on 12.04.2024.

⁸ Концепция по обучению родным языкам, литературе и культуре коренных малочисленных народов Севера ХМАО-Югры (7 августа 2015 года N 451-рп), https://iro86.ru/images/struct/etno/2016/451-rp_Konceptsiya_obuch_rodny_yaz.pdf, accessed on 12.04.2024.

⁹ Концепция развития этнокультурной системы образования в местах традиционного проживания и традиционной хозяйственной деятельности коренных малочисленных народов Севера Ханты-Мансийского автономного округа - Югры на 2020 - 2024 годы (14 августа 2020 года N 465-рп), <https://docs.cntd.ru/document/570879410>, accessed on 12.04.2024.

Yugra where it was possible to study one of the indigenous languages according to Kontseptsiya 2020; it is unclear in how many of them Mansi was an option. In cities, the situation looks critical: the report of the Khanty-Mansiysk city administration's educational department for 2020 (Report 2020)¹⁰ states that out of 606 Khanty, Mansi and Nenets children in Khanty-Mansiysk nursery schools, only two speak their heritage tongue. Furthermore, according to our information there are no active language groups in nursery schools as there is not enough personnel with language proficiency and because parents do not want their children to learn the language. This is evident also from table 3 (based on table 2 in the Report 2020).

	altogether	native speakers	teaching native language
preschool education	50	15	0
school education	34	3	0
additional education	7	7	2
in summation	91	25	2

Table 3. Educators – representatives of indigenous peoples in Khanty-Mansiysk

One additional education centre is *Liliņ sōjum* ('A living stream') in Khanty-Mansiysk¹¹. It has programs for children from 5 to 18 years (arts and sports, traditional handicraft, local nature and ecology, history, ethnography and folklore, playing national instruments such as the *saņkwəltap*, national dances, etc.); in 2023, 17 such programs were offered. There are two Mansi educators working there (see Table 3), Raisa M. Gavril'chik and Vladimir S. Merov. Children take part in radio and TV programs, folklore festivals, and exhibitions; in summer there are ethnographic camps. Unfortunately, there are no language courses there, only so-called "language components" in other courses; according to reports from our colleagues, the language competence of the children remains on the level of basic simple phrases such as "hello", "goodbye". or "thank you". According to the 2020 report of the educational department, there were 238 Khanty and Mansi children in this centre and only 26 of them could speak their native language (11 Khanty and 15 Mansi). We can only guess what was considered a sufficient level of language competence

¹⁰ <http://eduhmansy.ru/storage/app/uploads/public/612/dbb/17a/612dbb17a5b73125754448.pdf>, accessed on 14.04.2024

¹¹ <http://lylyngsoyum.ru>, accessed on 14.04.2024.

to be considered “speaking the language” in this report as all other data suggest that there are no or almost no children in Khanty-Mansiysk speaking the Mansi language.

Another important topic is boarding schools with Russian-language teaching. The closing of many small village schools and introduction of boarding schools in larger villages in the 1950s is seen as one of the main triggers of the general language shift towards Russian place (Skribnik and Koshkareva 1996). According to *Kontseptsiya 2020*, there are 16 boarding schools in seven regions of Yugra today, with about 500 new pupils every year, 15% of them Khanty, Mansi and Nenets. Many parents, especially from families leading a traditional way of life, have a low opinion of this type of education, considering what children acquire when torn from their families (habits like smoking etc.) and what they forget (heritage language and way of life) (Tkachuk 2022: 437).

Schools in cities, both comprehensive and professional, offer native language teaching only nominally. *Kontseptsiya 2020* sets targets for teaching in all types of schools: two hours a week for native languages and one hour a week for national literatures, as on-demand elective courses, with separate options for native speakers and non-speakers/heritage speakers. In reality, only one hour for both subjects combined is allowed during a 5-day study week, and even this level of teaching is rare: very few children and parents elect these courses. For instance, (Report 2020) mentions only one school in Khanty-Mansiysk (Yu. G. Sozonov comprehensive secondary school № 1) that offers a program of Mansi language for 1st to 4th grade, and out of 25 participants only eight are Mansi¹². Some parents are of the opinion that learning the native tongue “makes no sense anymore”, “is useless, gives no perspectives for children”, “is too late” etc. (Tkachuk 2021: 545) and believe that choosing to study the indigenous language takes up time that could have been used to study “more important” subjects such as Russian or English.

Village schools are not numerous but the parents’ attitude there seems more positive. One of the questions in the 2019 survey in Beryozovo district was whether the respondent wishes to study their native tongue; the results among adults were: 62% “yes”, 11.3% “no”, 19% “don’t know” (Tkachuk 2021: 544). In a recent small-scale survey conducted by Daria O. Zhornik and Vasiliy S. Kharitonov in March 2024 in the settlement of Beryozovo, 100% of respondents (ethnic Mansi, both speakers and non-speakers, ages 12 to 82) replied that they would like to know the language (better) and for their children (if they have any) to speak the language. But the staffing problem also arises in this area. For instance, when older teachers stop

¹² Interestingly enough, the list of teachers on the site of this school contains no native speakers or teachers of Mansi: <https://school1-sozonov.gosuslugi.ru/nasha-shkola/nash-kollektiv/>, accessed on 20.04.2024.

working due to retirement or illness, often no replacement can be found: in 2020 teaching of Mansi ended in Nyaksimvol' after the retirement of Natalya K. Tasmanova¹³, as well as in Saranpaul after Olga V. Lelyatova died of COVID-19¹⁴. Another problem is the size and composition of nursery school groups: for example, in Beryozovo there are at least two nursery school workers who are proficient in Mansi, but as the settlement is large and mixed, there are usually only two or three Mansi children per nursery school group while all others are Russians, Khanty, Komi, etc. This makes it difficult to find a format to introduce one particular language into the educational process. However, due to the large interest in the Mansi language in the settlement, a summer school on Mansi language immersion is planned in Beryozovo in August 2024. It will entail methodological seminars for workers of cultural and educational organizations from Beryozovo and nearby villages, where language immersion, language nest and master-apprentice methods will be demonstrated and discussed, as well as activities with a small group of motivated children where all interaction will be in Mansi using a slightly modified master-apprentice methodology. The school was initiated by the Beryozovo community and especially Tatiana S. Gogoleva¹⁵ (a local politician and language activist); the main experts presenting language immersion methodologies will be Vasiliy S. Kharitonov (who teaches Nanai, a Tungusic language, in Khabarovsk Krai without any use of Russian), Anastasiya V. Anyamova (who conducts classes in Mansi in Polunochnoye, see below) and Daria O. Zhornik (who has learned Mansi herself and participated with Vasiliy S. Kharitonov in the creation of various content in Mansi with Mansi-speaking children in Polunochnoye).

As for the Ivdel Mansi, until recently there were no Mansi lessons in the boarding school in Polunochnoye, where all the children from the Mansi villages in the Ivdel District (as well as the village Leplya, which administratively belongs to Yugra) study. From 2017 until approximately 2020, Dina V. Gerasimova taught there occasionally (up to a month at a time with significant breaks), but the lessons were conducted in Russian and mostly consisted of studying Mansi grammar. Since autumn 2022, Anastasiya V. Anyamova, a member of the Ivdel Mansi community and a young fluent speaker, started teaching there; in her lessons, she and the children speak Mansi and are engaged in different creative activities such as sewing, making souvenirs from birch bark, and preparing performances for different holidays and festivals. This allows the children to better express themselves in Mansi and strengthens the connection to their indigenous culture.

¹³ See her article about the history of the village school in Nyaksimvol' <https://www.ugramediaperson.ru/works/work8001574417835/>, accessed on 15.04.2024.

¹⁴ <https://www.khanty-yasang.ru/news/11436>, accessed on 16.04.2024.

¹⁵ https://ru.wikipedia.org/wiki/Гоголева,_Татьяна_Степановна, accessed on 26.04.2024.

Returning to the issue of boarding schools and taking children out of their families, it should be mentioned that the government of Yugra has a good understanding of these dynamics. An experimental project was launched to find an educational alternative with the help of modern technologies. *Kontseptsiya 2020* uses the notion of “territories of traditional nature use” (*территории традиционного природопользования*), i.e. families leading a traditional way of life in such territories and their children are in focus. One of the projects announced there is the “Nomadic camp school and nursery school” (*Стойбищная школа-сад*), built around the introduction of online learning, testing of which started in 2019 with five families and seven children (their location and ethnicity was not named, but newspaper publications suggest that they were Khanty from the Surgut region); for 2021, the involvement of eight families and ten children was planned. By 2025, it is planned to develop four online courses on the preschool level (for 3–7 years old children) and four online courses for primary school, 1st to 4th grade; all courses should be supported by teaching materials of the new generation, available online. Each family is supposed to get an individual supervisor; for tasks and homework, parents’ e-mail addresses should be used.

It should be noted that unlike the Khanty, the Mansi in Yugra have not retained the traditional way of life in nomadic camps. However, it might be beneficial to employ these technologies in smaller villages instead of sending children to boarding school. For example, children from the village Turvat (one of the villages of Yugra closest to the Ivdel District where one family with approximately 10 members lives) have to go to the boarding school in the village of Nyaksimvol’, which is quite far away. The village Turvat retains a traditional lifestyle like the villages in the Ivdel District and all children in this family are fluent in Mansi. Right now, the village of Turvat has a good satellite Internet connection; when children are home, they are deeply involved in traditional lifestyle and are learning skills like hunting, fishing and woodworking, thus it would seem beneficial to introduce an online school there.

3.2 Higher education

Teachers at national schools for more than 20 indigenous languages of Russia, including Khanty and Mansi, were traditionally educated in St. Petersburg at an institution known today as the Institute of the Peoples of the North at Herzen State Pedagogical University, which traces its roots to the Northern Institute of Leningrad University, established in 1925. There have been no Mansi-speaking teachers there since the death of Valentina S. Ivanova in 2022, but Mansi language groups are still organized every year, also with non-speaking students and teachers. Herzen University is unique in that it organizes language groups even for one student. In

the 2024 spring semester, there are two proficient Mansi speakers (from Ushma in the Ivdel District and Shchekur'ya in the Beryozovo District) and two rememberers studying in St. Petersburg (Zoya S. Ryabchikova¹⁶, Khanty, associate professor at the Uralic Chair at Herzen University, p.c.).

In Khanty-Mansiysk itself there are/were several institutions where Ob-Ugric languages were taught: the pedagogical college (since 1932), the teacher training institute (since 1974), the branch of Nizhnevartovsk pedagogical high school with specialization on the Ob-Ugric philology (1992–2002), and the Ob-Ugric Faculty of Yugra University (2001–2010).

The oldest institution is the Ostyako-Vogulskic/Khanty-Mansiysk National pedagogical school founded in 1932 for educating teachers for primary national schools in the region. Its history is briefly presented in (Stanislavets 2019): after several reforms, it was merged in 2009 with the polytechnical school under the name “Khanty-Mansiysk technological and pedagogical college” (*Ханты-Мансийский технологический педагогический колледж*); in 2010, one more professional school was added. In the beginning, all students were taught Khanty or Mansi, since the 1970s only Khanty and Mansi themselves had language courses; in 1992 a separate national department was organized. Languages and ethnocultural disciplines were defined as additional specialization. After the Federal State Educational Standards (*Федеральный государственный образовательный стандарт*) of 2011 set up an obligatory part (70%) and a variable part (30%) of the program, national languages, literatures and culture were moved as one block into the variable (optional) part of the programs for pre-school and primary school education¹⁷. In the 2010s, Mansi was taught by Albina R. Stanislavets, initially using the same textbook as in St. Petersburg (Rombandeeva, Vaxrusheva 1984, 1989); as the language proficiency of students was gradually decreasing, she started to use (Skribnik, Afanasyeva 2007), a textbook for self-learners (p.c.). Today the pedagogical teaching at the college is no longer aimed at national schools: the specialization part is taught optionally on demand, but for several years already there have not been enough applicants to launch a group and therefore there has been no teaching. Currently, there are plans to open a preschool Mansi language group attached to the college with Albina R. Stanislavets as the teacher, but there is no certainty that this plan will be implemented.

¹⁶ <https://atlas.herzen.spb.ru/teacher.php?id=4780>, accessed on 20.04.2024.

¹⁷ <https://vuzopedia.ru/ssuzy/hanty-mansiyskiy-tehnologo-pedagogicheskiy-kolledzh/programs/spednego-professionalnogo-obrazovania/doshkolnoe-obrazovanie>, accessed on 20.04.2024; <https://vuzopedia.ru/ssuzy/hanty-mansiyskiy-tehnologo-pedagogicheskiy-kolledzh/programs/spednego-professionalnogo-obrazovania/prepodavanie-v-nachalnykh-klassakh>, accessed on 20.04.2024.

The Teacher training institute¹⁸ was established in 1974 to conduct regular methodological courses for schoolteachers; from the beginning it was responsible for research on methods of teaching languages and culture of the Peoples of the North, later with the chair of ethnic education of Ob-Ugric peoples. One of its employees was Anastasia I. Sainaxova¹⁹ (1932–2018), a Mansi linguist and author of a series of Mansi textbooks for national schools from the 1st to 9th form and a derivation dictionary among other publications. Since 1998 and till its integration into the chair of philological education, the head of the chair was Dr. Klavdia V. Afanasyeva (1951–2021)²⁰, a Mansi pedagogue and philologist who was the founder of the Mansi newspaper *Lūimā sēripōs*, translated the New Testament into Mansi and compiled many manuals, study guides, textbooks and dictionaries for Mansi national schools. After her death, the institute's program in 2022 and 2023 still contained a course on methods of teaching indigenous Northern languages (Khanty, Mansi, Nenets) and literatures, focusing on federal educational standards and new teaching materials; in 2024, no such a course is being offered.

The Ugra State University was organized in 2001 on the base of several institutions and branches of different high schools opened in Khanty-Mansiysk. One of them was the branch of the philological faculty of the Nizhnevartovsk pedagogical high school with specializations in Russian philology, Khanty and Mansi philology, and literature of the people of the North, opened in 1992. It was initiated i.a. by Dr. Valentina N. Solovar²¹, a native speaker of Khanty and specialist in Khanty philology with a doctorate from the University of Novosibirsk. Her initiative was supported by her colleagues from Novosibirsk, who were flying to Khanty-Mansiysk in work shifts to teach courses on topics including general linguistics and Finno-Ugric studies (N. Koshkareva, E. Kovgan, E. Skribnik, and others). In 2002, this institution became part of the faculty of Ob-Ugric philology; in 2003, separate chairs for Khanty (headed by V. Solovar) and Mansi (headed first by A. Sainaxova, later by N. Lyskova²² and D. Gerasimova²³) as well as the Laboratory for language preservation (headed by Z. Ryabchikova) and the workshop of the

¹⁸ Russ. *Окружной институт усовершенствования учителей*; after several reorganisations and renamings, in 2007 the institute got the name “Institute of educational development”, see <https://iro86.ru/index.php/component/k2/item/13725-istoriya-instituta>, accessed on 20.04.2024.

¹⁹ <https://ugralit.okrlib.ru/authors/saynahova-anastasiya-ilinichna>, accessed on 20.04.2024.

²⁰ <https://iro86.ru/images/biblio/Afanaseva.pdf>, accessed on 20.04.2024.

²¹ <https://folk.oupiir.ru/entity/PERSON/3562007>, accessed on 20.04.2024.

²² <https://lib.ugrasu.ru/upload/iblock/adf/adf634d1cd1eef92a11ff0913bb606ce.pdf>, accessed on 20.04.2024.

²³ <https://www.ugrasu.ru/upload/iblock/856/2p554iv0g73a6rcf239cmtycy5ooi9tq.pdf>, accessed on 20.04.2024.

Mansi poet Yuvan Shestalov were established; several Mansi specialists were invited from Herzen University in St. Petersburg (D. Gerasimova, N. Lyskova), which led to considerable tensions in the faculty staff. The faculty was reorganized as “the Institute of Languages, History and Culture of Ob-Ugric Peoples” in 2004, later also the formerly separate Mansi and Khanty chairs were merged into the chair of general linguistics and Uralic studies; the institute was finally closed in 2010²⁴, despite international cooperation and exchange with the Universities of Helsinki, Szeged and Munich; with that, university training of language specialists in Khanty-Mansiysk came to an end. The laboratory was closed a year later.

Today, a specialization in Ob-Ugric languages and literatures is offered only in doctoral study programs²⁵, with two positions per year. According to the two currently enrolled Mansi doctoral students, there are no specialized courses on Ob-Ugric languages and philology or even Finno-Ugric studies, they are not involved in any educational process and the prospects of finishing their dissertations are unclear.

There is one mysterious unit mentioned in many resources providing information on universities in Russian Federation²⁶, namely, “the Humanitarian Institute of Northern Studies at Yugra State University” (*Гуманитарный институт североведения ЮГУ*) with programs such as “Journalism” and “Physical education”, but it cannot be found as a structural unit on the homepage of the Yugra State University itself – only a unit of the university administration (under the vice-rector for youth policy and educational work) called “Centre for Peoples of the North at Yugra State University” is listed there, but the homepage provides no information about its functions²⁷.

Considering these facts, it is no wonder that it is so difficult to find native language teachers in Yugra today. There is only one current development in the area of Ob-Ugric languages at the level of higher education. In autumn 2024, the launch of a new program at the Surgut State Pedagogical University, “Russian language and native language (Khanty/Mansi)”, is being planned with with 10 students²⁸.

²⁴ <http://finugor.ru/node/21292>, accessed on 20.04.2024.

²⁵ <https://www.ugrasu.ru/university/education/higher-education/school/human/>, accessed on 20.04.2024.

²⁶ See, for instance, <https://vuz.profguide.io/6470/programs/?level=magistracy>, accessed on 20.04.2024.

²⁷ https://www.ugrasu.ru/university/university/structure/gala/prorektor_po_molodezhnoy_politike_i_vospitatelnoy_rabote/upravlenie_po_molodezhnoy_politike/tsentr_narodov_severa/ accessed on 07.04.2024.

²⁸ Information on this program can be found in the tables on this website: <https://www.surgpu.ru/Abitur/bachelor/>, accessed on 20.04.2024.

However, as we found out in discussion with the vice-governor of Yugra, Elena V. Shumakova, this program is currently and possibly also in the future only planned to include Khanty as there are only Khanty villages around Surgut and there are also no Mansi language teachers in the city. It is also unclear what exactly the program will entail, especially considering ideas of merging this education with professional education (e.g. reindeer herding, legal representation of indigenous communities in oil companies, etc.). So far it does not appear that this will be a full-fledged indigenous language program; however, we are in contact with many participants of the committee that developed this new program and will monitor its progress.

4. Media

As regards media presence, the standing of Mansi is comparatively good. However, here too there has been a noticeable decline over the years.

The most active Mansi-language resources in media are written sources, first of all the newspaper *Lūimā sēripos*, financed by the Yugra administration. It was established in 1989, before that some articles in Mansi were published in the Khanty newspaper *Lenin pant xuwat* ('Along Lenin's road'). Today, *Lūimā sēripos* is published every two weeks and contains articles in Mansi on a variety of different topics; the journalists always try to come up with interesting ideas, e.g. there are sections on the life of the people of the North where they publish lively stories out of the lives of different Mansi people. Recently, there were also articles on language revitalization, e.g. pertaining to the Bashkir language. Moreover, the newspaper has a modern website where it is possible to access the archive of the newspaper back to 2012 and it is also possible to read Russian translations of all the articles²⁹. There are already linguistic studies using the texts from this newspaper as a corpus, e.g. (Bíró–Sipőcz 2023). The newspaper also has a social media presence, notably on VK and Telegram, and is a truly interesting and lively resource on various aspects of indigenous and modern life. In 2023, the newspaper received a grant from the governor of Yugra and journalists started making and publishing voice recordings of some articles of each issue, which provides even greater immersion into the content and can act as a good resource also for learning the language. However, there are also staffing problems in the newspaper. Right now, there are only five Mansi journalists employed and most of them are nearing retirement age, so finding young successors is critical, but difficult for myriad reasons. First of all, young Mansi in Khanty-Mansiysk with rare exceptions do not speak the language, but good command of the language is necessary in this line of work. There are young Mansi speakers from the Ivdel District, but it is difficult to attract them to Khanty-Mansiysk

²⁹ <https://khanty-yasang.ru/luima-seripos>, accessed on 20.04.2024.

as it is quite far from their home. Thirdly, and this factor applies to all potential workers, the salary at the newspaper is very low and it is impossible to survive without supporting family members, but many young speakers (especially those who came to Khanty-Mansiysk from Mansi villages) live alone and have to choose jobs with higher salaries.

Another essential resource is the website of the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development. It has a substantial library of Mansi-language editions published by the Institute; there are also media resources such as the depositary³⁰ which also contains a lot of audio samples in Mansi and Khanty, the dialectological atlas³¹ with a map of Mansi, Khanty and Nenets-speaking settlements as well as a dialectal dictionary, and a small audio dictionary of the Mansi language³² for learners. The Institute is also involved in various cultural projects that do not pertain to the language directly, e.g. since 2018 it has been working on a project “Ethnic game space” (*Этноигроотека*) aimed at collecting, documenting, and modernizing traditional Ob-Ugric games to integrate them into the educational process in schools and kindergartens. Also, a monthly journal for children *Vitsam* (‘Waterdrop’)³³, edited since 2014 by the Institute’s employee Svetlana Dinislamova³⁴ and containing content for children in Mansi, should be mentioned. The Ob-Ugric Institute also has a branch in Beloyarsky called the Folklore Centre³⁵, and earlier had a branch in Beryozovo as well³⁶, where local employees are also involved in gathering and publishing folklore materials.

One recent event significant to the Mansi community is the digitization of the archive of Evdokiya I. Rombandeeva (1928–2017), a renowned Mansi linguist. The project was carried out by the Museum of Nature and Man and the materials are kept in the Yugra State Archive. Her personal archive contains 1193 items, including photographs, diaries, correspondences, manuscripts and, importantly, field notebooks from her early field trips with handwritten texts and songs in Mansi. The materials are available on the website of the Yugra State Archive³⁷ on demand and

³⁰ <https://folk.oupiir.ru/>, accessed on 20.04.2024.

³¹ <https://atlas.oupiir.ru/>, accessed on 20.04.2024.

³² <https://mansy-audio-dic.oupiir.ru/>, accessed on 20.04.2024.

³³ <https://oupiir.ru/content/проекты-наших-сотрудников>; issues for 2022 can be found here: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_011505294/, accessed on 26.04.2024.

³⁴ <https://ugralit.okrilib.ru/authors/dinislamova-svetlana-silverstovna>, accessed on 26.04.2024.

³⁵ <https://oupiir.ru/departments/folklore>, accessed on 26.04.2024.

³⁶ <https://vestnik-ugrovedenia.ru/en/departments/berezovsky-branch>, accessed on 20.04.2024.

³⁷ <https://gahmao.ru/>, accessed on 20.04.2024.

in April 2024 Daria O. Zhornik was able to access them. Some materials in Mansi are accessible through the e-library site of the Yugra State Library³⁸.

Another important event for the Mansi language and literature is the translation of *The Little Prince* by Antoine de Saint-Exupéry into Mansi by Galina R. Kondina (who works in the newspaper *Lūimā Sēripōs*). The book was published in Germany in 2022³⁹. Unfortunately, only very few copies are available to the Mansi community so far.

The radio and TV company *Yugoria* (ugoria.tv) produces news and cultural programs in Russian as well as in Khanty and Mansi. One of them is a weekly Khanty and Mansi news program *Owəs mir potər* ('Words of Northern People')⁴⁰, another one is *Jə:mwə:š šūńəŋ jəχ* ('Happy People of Khanty-Mansiysk')⁴¹ which mostly deals with Ob-Ugric ethnographic topics in Khanty, but also in Russian and Mansi (the Mansi presenter is Raisa M. Gavril'chik, earlier Mansi programs were created by Tatiana S. Merova who has since retired). One Russian-language program, "Yugorian heritage", is dedicated to Ob-Ugric culture.

A further regional company, *Yugra* (ugra-tv), has two programs presenting Ob-Ugric cultures in Russian: "Many faces of Yugra"⁴² and the *Yugorica* program for school children (a quiz pertaining to different mostly ethnographic Ob-Ugric topics)⁴³. The archive of the company also contains some short programs in Mansi, all from 2019⁴⁴.

Radio in Mansi also seems to be still functioning, although no information about it can be found on the Internet. Evdokia I. Khozumova, the only Mansi-speaking radio announcer, works at the radio company *Yugoria* and is said to still produce radio releases in Mansi.

In Khanty-Mansiysk, there is a theatre of Ob-Ugric people⁴⁵ called *Solntse* ('Sun' in Russian), which is an important place of cultural entertainment for locals, especially those Khanty, Mansi or Nenets by nationality. The performances are mostly conducted by young people belonging to these nationalities and they often contain at least some words in indigenous languages, e.g. in a recent performance

³⁸ http://elib.okrlib.ru/jirbis2/index.php?option=com_irbis&view=irbis&Itemid=430, accessed on 10.04.24.

³⁹ https://petit-prince-collection.com/lang/show_livre.php?lang=en&id=6167, accessed on 20.04.2024.

⁴⁰ <https://www.ugoria.tv/video/broadcasts/uvās-mir-putar/77961>, accessed on 20.04.2024.

⁴¹ <https://www.ugoria.tv/video/broadcasts/yomvosh-shunyāng-yoh>, accessed on 20.04.2024.

⁴² <https://ugra-tv.ru/programs/archive/mnogolikaya-yugra/>, accessed on 20.04.2024.

⁴³ https://ugra-tv.ru/programs/detskie_teleprogrammy/yugorikaa/archive/, accessed on 20.04.2024.

⁴⁴ <https://ugra-tv.ru/programs/archive/luima-seripos/>, accessed on 20.04.2024.

⁴⁵ <https://toun.ru/>, accessed on 26.04.2024.

“How mosquitoes appeared on Earth”, aimed at children aged 6 and above, there were about seven Mansi words introduced in an interactive way with Russian explanations, so we can suppose that these performances may successfully teach some of the very basic phrases of the language. As far as we know, a couple of years ago there was at least one (possibly more) performance fully in Mansi, but today there are no such performances in the theatre programme, probably because they did not attract enough viewers.

In recent years, there has been a notable increase in music in Mansi. The most striking example is the work of Evgeny D. Anyamov (artist name Bizzo), a young Mansi speaker from Treskol’ye in the Ivdel District, currently residing in the town of Ivdel. Since 2019, he has produced over 50 rap tracks in Mansi, as well as multiple videos⁴⁶ for his songs. Apart from the phenomenal amount of content in Mansi he produces, there is special value in his lyrics, as he carries the Mansi language into modern domains which were previously not represented, e.g. love lyrics, which also forces him to invent new linguistic strategies and his own linguistic style to sing on these new topics. Evgeny D. Anyamov is also frequently invited to perform at local events in various places in Sverdlovsk Oblast and Yugra, which helps popularize the Mansi language to the general public. He has also performed a mixed Russian-Khanty-Mansi song⁴⁷ with the group *Xājtnut ērij* (“The Wolf’s Song”), based in Khanty-Mansiysk, but so far the band does not have any releases in Mansi in spite of the band’s Mansi-language name.

On a more traditional side, recently a group of six Mansi women (workers of the newspaper *Lūimā Sēripas*, the centre *Liliņ sōjum*, and the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development) formed a Mansi vocal ensemble *Lūi sam* (‘Northern corner’) and perform traditional Mansi songs at various local city events.

Interestingly enough, the Mansi language and culture bring musical inspiration to people outside of the Mansi community as well. Mrtvesvit, a solo music creator from Yekaterinburg, has recorded two albums of shamanistic ritual neofolk music, many with Mansi texts⁴⁸. As the author shared, he was interested in Mansi culture and folklore from childhood, when he first encountered Mansi folktales in books. Later he studied indigenous mythology and religion and tried to study the Mansi language on his own with the help of existing textbooks and folklore collections. The lyrics of his songs come from existing Mansi folklore materials; he is motivated to study the language further (p.c.).

⁴⁶ One of the examples can be found here:

<https://www.youtube.com/watch?v=NBnbwA6lpIM>, accessed on 20.04.2024.

⁴⁷ https://youtu.be/Ml2Z64tvbUs?si=8ks_CxblZU_UGzc0&t=415, accessed on 20.04.2024.

⁴⁸ One of the albums can be found here:

<https://codmusicdistro.bandcamp.com/album/jolimaa>, accessed on 20.04.2024.

Since there has been a general increase in interest in indigenous culture among the young, we can expect the rise in Mansi-related and hopefully also Mansi-language content. The main active part of the Mansi community might be the young Ivdel Mansi speakers. Recently, Evgeny D. Anyamov decided to open a recording studio in Ivdel and received sufficient funds via crowdfunding; among his plans is creation of a teenage Mansi band with children who live and study in the boarding school in Polunochnoye, who are already engaged in some creative pursuits in the lessons of Anastasiya V. Anyamova. Another upcoming project is being carried out in Yugra and is aimed, among other goals, at the creation of a Mansi (and later possibly also Khanty) multimedia language portal, with various resources and diverse content. We will describe this project in more detail in section 5 below.

5. Projects of language and culture support

There are many projects in Yugra aimed at support of languages and cultures of “indigenous Northern minorities” on the one hand and acquaintance with the indigenous cultures for the Russian-speaking majority on the other. They are financed mostly by grants from the Yugra administration and donations from different companies and organizations. The first deserving mention is the association “To save Yugra” («Спасение Югры»), founded in 1989 by several young representatives of Khanty and Mansi intelligentsia (all of them women, so they were jokingly called the “founding mothers”); its first president was Tatiana S. Gogoleva⁴⁹. Initiators and implementers of these projects are first of all employees of the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development and the staff of both newspapers and television companies, but also the *Liliñ sōjum* educational centre and some others.

The newspapers *Xanti jasaŋ* and *Lūimā sēripōs* frequently organize competitions for children and teenagers involving knowledge of indigenous languages. For example, these competitions include writing a story in Khanty or Mansi, making comics using the language, and reading out poetry. Usually there are two age categories in these competitions, 7–12 and 13–17 years. One of the latest competitions in 2022 involved making videos where children are reading folktales in indigenous languages; 30 videos in Khanty and 25 videos in Mansi were submitted. Some of the videos quickly gained over 3 000 views and we believe that it is a good type of project for popularizing the language. Today these competitions are being held on social network platforms which attracts even more participants and viewers.

⁴⁹ <https://raipon.info/regiony/obshchestvennaya-organizatsiya-spasenie-yugry-khanty-mansiyskogo-avtonomnogo-okruga/>, accessed on 26.04.2024 ; spasenie_ugry.ucitizen.ru

Another important yearly linguistic event is the “Frontal Dictation” in Khanty, Mansi and Nenets, organized every year by the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development. In recent years, it was possible to participate both in person and online. The online test is simpler and consists of around 15 questions about the meaning and grammar of presented Mansi sentences. The in-person format is usually held in schools and various institutions in Yugra and consists of a native speaker reading out a text in one of the languages and the participants writing it down correctly. In 2024, Anastasiya V. Anyamova held a frontal dictation at the school in Polunochnoye, and among participants were not only the children she teaches, but also some adults from Polunochnoye and even Ivdel. The Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development gathers the frontal dictation statistics every year; the number of participants and the scores they get are steadily increasing. According to the latest report, over 1000 participants aged 7 to 87 took part in the event in 2024.

In 2023, Elena V. Frisorger started a small-scale project *Am omam lātəŋ* (“The language of my mother”) funded by a grant of the governor of Yugra. The project is aimed at creating a card game for learning Mansi words, and at least several sets of the game were created and given to different organization involved in promoting the Mansi culture and language, most notably, *Liliŋ sōjum* and the team of the *Māñ ūskwe* (‘Little town’) camp in Saranpaul. The game is a Memory-type game with cards containing pictures of objects and Mansi words for these objects.

The camp *Māñ ūskwe* mentioned above is a very important initiative for promoting the Mansi culture among young people in itself. It is a summer camp located near Saranpaul; it is led by Lyubov P. Stakanova and has several sessions every year. It involves immersion of children and teenagers into traditional Mansi crafts, music and ethnography; in 2024 the camp will be 30 years old. Many young Mansi who are motivated to learn the language and promote the culture have been to *Māñ ūskwe* several times. Unfortunately, there is almost no language education at the camp, although in 2023 participants learned some Mansi vocabulary through the game *Am omam lātəŋ*. In 2019, several Ivdel Mansi teenagers, native speakers of Mansi, came to *Māñ ūskwe* and sparked motivation for language learning. In that session of *Māñ ūskwe* there were workshops on creating comics in Mansi; we hope that such linguistic components in the program of *Māñ ūskwe* will be expanded upon in the future.

An important place in Khanty-Mansiysk for both Khanty and Mansi is the museum⁵⁰ *Tōrum mā* (‘God’s land’). It is located on the outskirts of the city in the forest and features many traditional Mansi and Khanty buildings, either reconstructed or brought from actual indigenous villages. There is also a holy place

⁵⁰ <https://torummaa.ru/>, accessed on 26.04.2024.

for indigenous people where they can pray and bring offerings. Many traditional holidays and rituals, such as the Day of the Crow (a festival on the first day of spring among the Ob-Ugric people) or the ritual of offerings to the moon are held there. Another part of the museum is located in the city centre; various exhibitions about indigenous people are held there, for example dedicated to Mansi and Khanty poets, writers, and painters. Another place in Khanty-Mansiysk where indigenous-themed exhibitions and events are held, albeit more rarely, is the Museum of Nature and Human⁵¹. There is however a general exhibition dedicated to the culture of Ob-Ugric people.

Local events are also organized in the so-called Houses of Culture (*дома культуры*) in villages in Yugra and often attract the indigenous population. For example, in Beryozovo, the Department of Applied Arts of the local House of Culture is the main location where locals can gather and speak their indigenous languages, including Mansi. The department also organizes celebrations of various indigenous holidays, such as the Day of the Crow.

Recently, a large-scale project pertaining specifically to the Mansi language was launched in Yugra. In November 2023, a group of specialists and members of the Mansi community started working on a Northern Mansi online translator. From the technical side, the project is implemented by the Yugra National Research Institute of Information Technologies. From the community side, 30 people are involved: 25 amateur translators (native speakers) from Saranpaul, Khulimsunt and Khanty-Mansiysk, 4 experts, mainly from the Mansi newspaper *Lūimā sēripōs* and the Ob-Ugric Institute of Applied Research and Development, as well as the project manager Nadezhda G. Alekseeva. The project is unique as its motivation and organization stems from the community itself and translation work unites native speakers from several places, as well as IT specialists (Mikhail A. Rusanov and his team) and linguists in the role of consultants (Daria O. Zhornik, Vladimir A. Plungian, Maria I. Satina). At the launch of the project, computers were bought and brought to the villages of Saranpaul and Khulimsunt and educational seminars were held. In some cases the translators are elderly and have difficulties using computers; in this case younger relatives help enter the translation into the software and are thus also involved in the project and start to learn the language. Right now, the project is planned to last at least until the end of 2025, by which time the programmers plan to create a working version of the online translator (possibly with a speech synthesis function), but also a website with different materials for learning Mansi, including video lessons, various media files, a library, an online dictionary and searchable corpora. Creation of a high-quality interactive website through cooperation between the Mansi community, linguists and programmers could

⁵¹ <https://www.ugramuseum.ru/>, accessed on 26.04.2024.

become a significant resource for language revitalization. Moreover, even if the payment for involved participants is not high, the project offers employment for people with Mansi language competence, thus significantly increasing linguistic prestige.

6. Conclusions

Summing up the information we have collected as well as our personal experiences is not an easy task. The emerging picture is complex and contradictory, as life itself.

The administration of Yugra is investing considerable finances into projects initiated by activists; the documents presenting plans like *Kontseptsiya 2015 and 2020* are positively convincing, reports are quite optimistic, but the actual statistics are devastating. There are no signs of any measures to restore the teaching of Mansi on the high school level (though there is some hope for Khanty); many of those responsible for closing down the Ob-Ugric faculty at Yugra University are still *in situ*. Mansi language teaching on the school and preschool level is also in decline as older teachers are retiring and younger ones do not possess sufficient Mansi language competence. Many workplaces involving the Mansi language, such as the Mansi newspaper, can only provide minimal income while the required amount of work is comparable to that of a normal full-time job. As the older generation of Mansi speakers ends their work in education or media, there is no one to replace them; this problem has become critical now as most of the people working with the Mansi language are nearing retirement age.

Despite this, there is still a considerable group of activists interested in revitalizing their languages; many projects they implement are responsible for a definite rise of interest among the young heritage speakers and non-speakers, especially the latest project of a Mansi online translator. There are some other exceptional examples, like the Mansi rapper Evgeny D. Anyamov (Bizzo) and his followers. Still, the majority of the Mansi community in Yugra cities enjoys the financial benefits of belonging to the group of “indigenous Northern minorities”, gladly take part in ethnographic festivals, demonstrating a growing interest in the native culture, but rarely invest their time and effort in learning their heritage language; their family language is Russian and their children prefer other subjects at school to optional Mansi courses.

Still, the situation in smaller villages inspires more optimism; the case of the Mansi linguistic situation is unique and especially exciting due to the existence of a small group of genuine young speakers in Ivdel. In many villages in Yugra, people also realize the importance of preserving the Mansi language. In such circumstances,

it would be preposterous for us to make any prognoses for the future of the language; we just wish the activists good luck and success in their efforts.

Acknowledgements

We express our deep gratitude to Nadezhda G. Alekseeva, Tatiana S. Gogoleva, Tamara S. Merova, Svetlana M. Rombandeeva, Zoya S. Ryabchikova, Valentina N. Solovar, and Viktoria I. Spodina, who shared with us their experiences and expert information. We also thank Vasiliy S. Kharitonov, Maria I. Satina and Vladimir A. Plungian for their help in gathering information in the field. Finally, we are grateful to Jeremy Bradley and Marianne Bakró-Nagy for many helpful comments.

References

Bíró, Bernadett – Sipőcz, Katalin 2009. Language shift among the Mansi. In: Stanford, James N. – Dennis R. Preston (eds.), *Variation in Indigenous Minority Languages*. Studies in Language and Society 25. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. 321–346.

Bíró, Bernadett – Sipőcz, Katalin 2023. About Mansi – in Mansi. *Linguistica Uralica* LIX/4: 258–271.

Islamova, Y. V. [Исламова, Ю. В.]. 2017. Социальный портрет носителя языков обских угров (по результатам социологического исследования в Октябрьском районе Ханты-Мансийского автономного округа – Югры). *Вестник угро-ведения* № 2 (29). 145–152.

Janhunen, Juha 2010. (1st ed. 1996, 2nd ed. 2001). North-East Asia. In: Moseley, Christopher (ed.-in-chief), *Atlas of the World's Languages in Danger*. UNESCO Publishing (<https://unesdoc.unesco.org>).

Khaknazarov, S. H. [Хакназаров С. Х.] 2012. *Состояние родных языков коренных малочисленных народов Ханты-Мансийского автономного округа – Югры в 2008–2011 годах*. Ханты-Мансийск: Новости Югры.

Kontsepsiya 2015 = Концепция по обучению родным языкам, литературе и культуре коренных малочисленных народов Севера ХМАО-Югры (7 августа 2015 года N 451-пр), https://iro86.ru/images/struct/etno/2016/451-pr_Kontsepsiya_obuch_rodn_yaz.pdf (Accessed 14 April 2024)

Kontsepsiya 2020 = Концепция развития этнокультурной системы образования в местах традиционного проживания и традиционной хозяйственной деятельности коренных малочисленных народов Севера Ханты-Ман-

сийского автономного округа – Югры на 2020 - 2024 годы (14 августа 2020 года N 465-рп), <https://docs.cntd.ru/document/570879410>, accessed 12.04.2024.

Koryakov, Y. B. [Коряков Ю. Б.] 2017. Проблема “язык или диалект” и попытка лексикостатистического подхода. *Вопросы языкознания* № 6, 2017: 79–101.

Koryakov, Yuri B. –Zhornik, Daria 2022. Language Survival among the Ivdel Mansi. *Linguistica Uralica* LVIII: 132–145.

Koryakov et al. 2022 = Коряков Ю. Б. – Давидюк Т. И. – Харитонов В. С. – Евстигнеева А. П. – Сюрюн А. А., *Список языков России и статусы их витальности*. Монография-препринт. Москва: Институт языкознания РАН. 2022. [http://jazykirf.iling-ran.ru/\(2022\)_Spisok_jazykov_Rossii_Monograph.pdf](http://jazykirf.iling-ran.ru/(2022)_Spisok_jazykov_Rossii_Monograph.pdf) (Accessed 14 April 2024)

Materialy 2020 = Коренные малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока: традиции и инновации: материалы Всероссийской научно-практической конференции XVIII Югорские чтения (28 ноября 2019 г., Ханты-Мансийск). – Ханты-Мансийск: ООО «Печатный мир г. Ханты-Мансийск», 2020.

Pereris' 2021/2021 = Перепись 2020/2021. Раздел 5. Национальный состав и владение языками. Таблица 5.38. Соотношение языков владения, повседневного использования и родных языков населения Российской Федерации по наиболее многочисленным национальностям. М.: Росстат, 2023.

Pivneva, E. A. [Пивнева Е. А.] 2014. Пути и возможности сохранения обско-угорских языков и культур в условиях глобализации: опыт Югры. Труды Карельского научного центра РАН №3, 2014. 58–65.

Report 2020 = Аналитическая информация о положении детей в городе Ханты-Мансийске в 2020 году. Образование, воспитание и развитие детей. Приложение к информационному письму Департамента образования Администрации города Ханты-Мансийска от 10.02.21. <http://eduhmansy.ru/storage/app/uploads/public/612/dbb/17a/612dbb17a5b73125754448.pdf> (Accessed 14 April 2024)

Rombandeeva, E. I. – Vaxrusheva, M. P. [Ромбандеева, Е. И. – Вахрушева, М. П.] 1989. *Мансийский язык: учебник для педагогических училищ*. Ленинград.: Просвещение.

Sbornik 2023 = Роль этнокультурного образования в современном культурно-информационном пространстве и образовательная политика Ханта-

Мансийского автономного округа – Югры. Комплекс мероприятий, направленных на развитие этнокультурного потенциала региона. 26–27 апреля 2023 года, г. Ханты-Мансийск. Сборник материалов. Ханты-Мансийск, 2023.

Skribnik, E. K. – Afanasyeva, K. V. [Скрибник Е. К., Афанасьева К. В.] 2007. *Практический курс мансийского языка*. Ханты-Мансийск: Полиграфист.

Skribnik, Elena – Natalya Koshkaryova. 1996. Khanty and Mansi: the contemporary linguistic situation. In: Pentikäinen, Juha (ed.), *Shamanism and Northern Ecology*. Religion and Society 36. Berlin–New York: Mouton de Gruyter. 207–217.

Tkachuk, N. V. [Ткачук Н. В.] 2021. Жизнеспособность родных языков коренных малочисленных народов в современных условиях (по материалам социологических исследований в Югре). Коренные малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока: традиции и инновации: материалы Всероссийской научно-практической конференции XIX Югорские чтения (1 декабря 2020 г., Ханты-Мансийск). – Ханты-Мансийск: ООО «Печатный мир г. Ханты-Мансийск», 2021. 536–548.

Tkachuk, N. V. [Ткачук Н. В.] 2022. Региональные практики внедрения цифровых образовательных ресурсов в местах традиционного уклада жизни коренных народов Югры (по материалам социологических исследований). Коренные малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока: традиции и инновации: Материалы Всероссийской научно-практической конференции XX Югорские чтения (1 декабря 2021 г., Ханты-Мансийск). – Ханты-Мансийск: ООО «Печатный мир г. Ханты-Мансийск», 2022. 435–438.

Tkachuk, N. V. – Semyonova, I. Y. [Ткачук Н. В. – Семёнова И. Ю.] 2020. Язык общения школьников из числа КМНС в семье (по материалам опроса). Коренные малочисленные народы Севера, Сибири и Дальнего Востока: традиции и инновации: материалы Всероссийской научно-практической конференции XVIII Югорские чтения (28 ноября 2019 г., Ханты-Мансийск). – Ханты-Мансийск: ООО «Печатный мир г. Ханты-Мансийск», 2020. 417–422.

Zamyatin, K. 2012. From language revival to language removal? The teaching of titular languages in the national republics of Post-Soviet Russia. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11/2: 75–102.

Zhornik, D. O. – Koryakov, V. Ju. [Жорник Д. О. – Коряков, В. Ю.] 2022. Языковая ситуация у ивдельских манси. *Вестник угроведения* Т. 12. №1: 185–197.